

88-1(574.4)

К 76

рр

АБАЙ ҚУНАШБАЕВ

РЧКабай 82-1 (574.4)

К 76

Академия наук Казахской ССР
Институт языка и литературы

АБАЙ КУНАНБАЕВ

ПОЛНОЕ
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ТОМ 2

Издательство
Академии наук Казахской ССР
Алма-Ата 1954

Қазақ ССР Ғылым академиясы
Тіл және әдебиет институты

АБАЙ ҚУНАНБАЕВ

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТОЛЫҚ
ЖЫЙНАҒЫ

2 том

ҚАЗАҚСТАН АКСИОНА
РЕГИСТРАЦИЯСЫ

№ 752/01

На дом не выдается
Уйге берілмейді

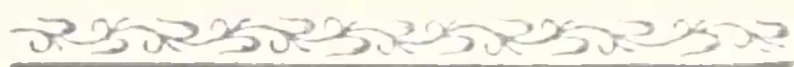
Қазақ ССР
Ғылым академиясының баспасы
Алматы-1954

№ 66.

82484

1993

Қазақ ССР Ғылым академиясының
Редакциялық-баспасөз советінің
қаулысы бойынша басылды

Өлөңдөр, аудармалар
жэне қара сөздөр

1896

Малға достың мұңы жоқ малдан басқа,
Аларыңда шара жоқ алдамасқа.
Табысына табынып, қалтаң қағып,
Тойғанынан қалғанын берсе алашқа.

Мал жыяды мақтанын білдірмекке,
Көзге шұқып, малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке.

Ақылды деп, арлы деп, ақбейіл деп
Мақтамайды ешкімді бұл күнде көп.
Осы күнде мал қайда, боқ ішінде,
Алтын алсаң, береді боғынан жеп.

Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек.
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе — адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

Туғызған ата-ана жоқ,²
Туғызарлық бала жоқ.
Туысқан-туған, құрбылас
Қызығымен және жоқ.

Толайын десе шара жоқ,
Толықсып жүрер шама жоқ.
Ұйқы мен астан дәм кетіп,
Сақалда, шашта қара жоқ.

Байбайшыл тартып, баға жоқ.
Жастарға жаппас жала жоқ.
Жат қораны күзеткен
Қартаң шалда сана жоқ.

* * *
Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,⁹
Хан да жанын қыяды қыз жолында.
Алтын-күміс кигені, қамқа, торғын,
Күтуші қыз-келіншек жүр соңында.

Деген сөз: «Бұқа бұға, азбаи дуға»,
Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шуға.
Етімді шал сыйпаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға.

Сән-салтанат жұбантпас жас жүректі,
Кім де болса тұрғысын көксемекті.
Мезгілі өткен дәуренді қуалаған
Неғылсын бір қартайған қу сүйекті.

Кәрі, жас дәурені өзге тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.
Кім де кім үлкен болса екі мүшел,
Мал беріп алғанменен қатын емес.

Есерлер жас қатынды тұтады екен,
Жас қайғысын білдірмей жұтады екен.
Ортасында бұлардың махаббат жоқ,
Тұсап қойып қашырап бұқа ма екен?

Бай қартайса, малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр?

Қатыным қалай демес ақсақал бай,
Сонымен дос боп жүрсің, япырым-ай!
Қу қатының майысса, мәз боласың,
Шайтанның шәкіртінің қылығын-ай!

Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең,
Мүйіз шығар қатынның тіліне ерсең.
Тіпті оңбассың, өзіңе өзің мәз боп,
Дастарқанның байлығын мақтан көрсең.

Кінәсіз бәйбішемен болады араз,
Жастың көңлі жылымас, ол өзіне аз.
Біреуі — көк балдырған, бірі — қурай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз?

Үнем болмас құйрықты бұлаңдатқан,
Сауырсына шапақтап, сүйіп жатқан.
Екі көңіл арасы — жылшылық жер,
Оны қайтіп қосады ол антатқан.

Сағаттың шықылдағы емес ермек,¹
Һәмишә өмір өтпек — ол білдірмек.
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек.

Сағаттың өзі — ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Тыянақ жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,
Қайта айналмас, бұрымас бұлдыр заман.

Өткен өмір белгісі — осы сыбдыр,
Көңілді күнде сындыр, әлде тындыр.
Ақыл анық байқаған қылығыңды,
Қу шыққансып қағасын босқа бұлдыр.

Күн жыйылып ай болды, он екі ай жыл,
Жыл жыйылып, қартайтып қылғаны — бұл.
Сүйенген, сенген дәурен жалған болса,
Жалғаны жоқ бір тәңірім, кеңшілік қыл.

* * *

Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа,⁵
Адам ойы түрленіп ауған шақта.
Салған ән — көлеңкесі сол көңілдің,
Тактысына¹ билесін ол құлаққа.

Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжыйды,
Жүрек тербеп, оятар баста мыйды.
Бұл дүниенің ләззәті бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.

Ұйқтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Адам аз мұны біліп ән саларлық,
Тыңдаушы да аз ол әннен бәһра аларлық.
Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық?

¹ Такт — бұл жерде өлеңнің ырғағы ретінде алынып отыр.

Көбінесе ән басы келеді ашы,
«Кел тыңда!» деп өзгеге болар басшы.
Керім толғап, тауысар күңгір-күңгір,
Сол жеріне ойыңмен араласшы.

Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
Тыңдағанда көңілдің өсері бар.

Біліміден аяман сөздің майын,
Алты өлеңмен білдірдім әннің жайын.
Ездің басы қаңғырсын, ердің көңлі
Жаңғырсын деп ойладым айтқан сайын.
Көкрегінде оты бар ойлы адамға
Бұл сөзімнің суреті тұрар дайын.

Өмірдің алды — ыстық, арты — суық,
Алды — ойын, арт жағы мұңға жуық.
Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Өмір сәуле көрсетер судай тұнық.

* * *

Адамның кейбір кездері^а
Көңілде алаң басылса;
Тәңрінің берген өнері
Көк бұлыттан ашылса;

Сылдырлап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өзі ішін
Тұра алмас әсте жуынбай.

Тәңрінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.

Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар.

Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шыйыршық атар, толғанар.

Әділет пен ақылға
Сынатып көрген-білгенін,
Білдірер алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін.

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сыя, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсеңдер өзің біл.

* * *

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Ғашықтық іздеп тантыма,[?]
Аз күн әуре несі іс?
Өзіңнің қара артыңа,
Өткен өмір бейне түс.
Өлгенше болар бар ма дос?
Қуаныш, қайғы — бәрі бос.

82484

• • •

Махаббат, достық қылуға⁹
Кім де болса тең емес.
Қазір дайын тұруға —
Бес күндік ғашық жөн емес.

Сүйіспек көңлім ойлайды,
Жанның бәрі — қатыбас.
Сүйісу тозбай тұрмайды,
Ецбекке аз күн гатымас.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ
А. С. ДИКОМАН

ОП°

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы,
Салқын, қуыс — өмірі я қараңғы.
Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ,
Өнерсіз қартаяр деп біл балаңды.

Жасынан білер ескі шалдың мінін,
Аптық жерін, ақылға кеш енгенін.
Өзі өнерсіз, өмірден тез суынар,
Ойлаған жолаушыдай бос жүргенін.

Жамандық, жақсылыққа қарар салқын,
Долығы тез басылып, қайтар қарқын.
Ұлыққа қошеметшіл құл сықылды,
Қатерге аяқ баспас, көрмей артын.

Дәл бейне ерте шыққан бұлдіргенше,
Суық соғып бүрісер, дәмі енгенше.
Көзге де, ауызға да қызығы жоқ,
Қызығы — үзілгені бос жүргенше.

Пайдасыз ғылымменен мый кептірер,
Дос-жарға мақтан етіп, бұлдап көрер.
Жақсы сөз, жақын үміт тәттілікті
Кемітер, көңіл қоймас, кекеңкірер.

Қуаты қызық қызмет тойларының
Қос қыртысын кетірмес ойларының.
Лап бергіш, к... айналғыш, қайта ойланғыш
Тыянақ, оты сөнген бойларының.

Келісімді тәтті ой, әр шеберлік
Қуантпас ойын қозғап пәлен дерлік.
Өз кеудесін өзі аңдып, бой салдырмай,
Тоқымдығы бусанбас неткен ерлік?

Жек көрер, жақсы көрер — кезі білер,
Ашуы, махаббаты босқа сөнер.
Жанында суықтық бар бір жасырын,
Қаны отты жас күнінде шықпас өнер.

Бала мінез ойыншы бұрынғылар
Аңқау екен, мазақтап соны сынар.
Артқа қарап, ақ бейіл шалға күліп,
Абұйырсыз, атақсыз көрге құлар.

Көп салқын бірін бірі ойына алмас,
Кетер жым-жырт, артына із қалдырмас.
Ой қозғарлық артқыға түгі қалмай,
Ұмыт болар, жоғалар, көпке бармас.

Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасын,
Мал үшін аш қатасын, жан сатасын.
Әкесі аштан өлген кісідей-ақ,
Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын!

ҚАНЖАР¹⁰

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Сүйкімді болат қанжар, тұрсын жайнап,
Ыстық, суық майданда шығады ойнап.
Грузин ашулы ұста кекке соққан,
Ер шеркес соғыс үшін алған қайрап.

Еркелі нәзік қолмен маған тиді,
Ұмытпа деп айрылған жерде берді.
Қан сорғалар жүзіңе жас сорғалап,
Қайғымен өртенгеннің белгісі еді.

Қара көз қарап маған көп қадалған,
Күпия қайғы өртеніп бойын алған.
Болатша, дірілдеген жалын көрген,
Бір күңгірт тартып және оттай жанған.

АЛЬБОМҒА¹¹

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Саа демеймін сөзіме ықласыңды,
Қайғылы өлең еттім өз басымды.
Көкірегім, бар сырым өз әлінше
Көрінгенге көрсетпей, көп жасырды.

Қол жазуды ермек ет, жатпа бекер,
Бұл көңілсіз дүниеден көп жыл өтер.
Өзі қысқа, өзі асау, тентек өмір
Арттағыға бір белгі қойса нетер?

Кім біледі, кез болса, арттағылар
Ойға салып оқыр да, сөзін сынар.
Көзін салып, ойланып кейбір сөзін,
«Рас-ау» деп мағнасын ол дағы ұғар.

Кім білер, жабырқаңқы жазған сөзім,
Жібермей көп тоқтатар оның көзін.
Жолаушы жол үстінде тамаша еткен
Сықылады өлген жанның бір күмбезін.

Сырмақ қып астына¹²
Байының тоқымын,
Отының басына
Төрінің қоқымын
Бүксітіп,
Бықсытып,
Қоқсытып келтірді.

Осының бәрімен
Көңлінде міні жоқ,
Жүзінің нәрі мен
Бойының сыны жоқ.
Бүкшиіп,
Сексиіп,
Түксниіп өлтірді.

Күлкі боп көргенге,
Күрбыға қадірсіз.
Ас қылып бергенге
Шыдамас сабырсыз.
Келді, ойбай,
Салды айғай,
Түк қоймай боқтады.
Сөзінің жөні жоқ,
Ақылсыз томырық,

Қатынның күні жоқ —
Қамшы мен жұдырық.
Барқылдап,
Тарқылдап,
Салпылдап тоқтады.

1897

• • •

Көк тұман — алдыңдағы келер заман,¹⁴
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.
Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,
Сыйпат жоқ, сурет те жоқ, көзім талған.

Ол күндер — өткен күнмен бәрі бір бәс,
Келер, кетер, артына із қалдырмас.
Соның бірі — арнаулы таусыншық күн,
Арғысын бір-ақ алла біледі рас.

Ақыл меп жан — мен өзім, тән — менікі
«Мені» мен «менікі»нің мағнасы — екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.

Шырақтар, ынталарың «менікі»нде,
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Әділеттік, арлылық, махаббат пен —
Үш жолдасың қабірден әрі өткенде.

Малға сат, пайдаға сат қылығыңды,
Ылайла ылай оймен тұнығыңды.
Сонда өмірден алдамшы бола алмассың,
Ол білдірмей ұрламақ қызығыңды.

Адам ғапыл¹ дүниені дер менікі
Менікі деп жүргеннің бәрі онікі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда ойла, болады не сенікі?

Мазлұмға² жаның ашып, ішің күйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелден тәңрі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.

Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп көк итті, күнде жемек.
Ғадәләт пен мархамат³ — көп азығы,
Қайда көрсең болып бақ соған көмек.

Әркімнің мақсаты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер, сайқалдар ғапыл қалар,
Хақыйқат та, дін дағы тереңінде.

¹ Қапы қалу, білмеу, байқамау.

² Зұлымдыққа ұшыраған (адам).

³ Рахым, жақсылық.

* * *

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,¹⁴
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар
Еңбегің мен ақылың екі жақтап.

Өзіңді сенгіштікпен әуре етпе,
Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе.
Жұртпен бірге өзіңді қоса алдасып,
Салпылдап сағым қуған бойыңа еп пе?

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,
Сонан тапқан — шын асыл, тастай көрме.

• • •

Алла деген сөз жеңіл¹
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі хаққа қол емес.

Дененің барша қуаты
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты
Махаббат қылса тәңрі үшін.

Ақылға сыймас ол алла,
Тағрипқа¹ тілім қысқа аһ!
Барлығына шүбәсіз,
Неге мәужүт² ол куа.

Ақыл мен хауас³ барлығын
Білмейдүр жүрек, сезедүр.
Мүтәкәллимни⁴ мантикин⁵
Бекер босқа еседүр.

¹ Түсіну, білу, анықтау.

² Бар нәрсе.

³ Сыйпат, сапа, түр. Бұл жерде адамның сезім мүшелері мағ-
насында.

⁴ Сөйлеушілер. Бұл жерде дінді дәлелдеушілер.

⁵ Сөйлеушілер. Бұл жерде терең ой, қиынды сөз.

* * *

Құр айғай бақырған¹⁰
Құлаққа ән бе екен?
Өнерсіз шатылған
Кісіге сән бе екен?

Өңкей надап антұрған
Қанша айтса жан бе екен?
Бос жүріп қор қылған
Өмріңе кән бе екен.

Соры қалың соққы жеген пышанамыз¹
Қайтып суып, жалғаннан күсе¹ аламыз.
Күр дәрімен атқанға өлмейді екен,
Өмрі мақтаншаққа нысанамыз.

¹ Бұзбек, тастамақ.

Жазғытұрым қылтыйған бір жауқазын,¹⁸
Қайдан білсін өмірдің көбін-азын,
Бәйтеректі күндейді жетемін деп,
Жылы күнге мас болып, көрсе жазын.
Күз келген соң тамырын үсік шалып,
Бетегеге жете алмай болар жазым.

Мен дағы көп есіттім жастың назын,
Қол жетпеске қол созар бар ма ылажың?
«Боламын» мен жүргенде болат қайтып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады ажым.

* * *

Құлақтан кіріп, бойды алар¹⁹
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең менше сүй.

Дүние ойдан шығады,
Өзімді өзім ұмытып.
Көңілім әнді ұғады,
Жүрегім бойды жылытып.

Аңсаған шөлде су тапса,
Бас қоймай ма бастауға?
Біреу түртсе, я қақса,
Бой тоқтамас жасқауға.

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты барқып жүргізер.

Есіткендей болады
Құлағым ескі сыбырды.
Ескі ойға көңлім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды.

Ішіп терең бойлаймын
Өткен күннің уларын.
Және шын деп ойлаймын
Жұрттың жалған шуларын.

Тағы сене бастаймын
Күнде алдағыш қуларға.
Есім шығып, қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма?

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Босқа әуре боп келдің бе тағы мұнда?²⁰
Хүкімші шалдар мәз боп отыр ма онда?
Антұрғандық қылығын алла ісі деп
Нандырар қандай сопы, қандай молда?

Мені өлтірді-ақ, не пайда осыларға?
Менің өмірім оларға қосылар ма?
Ол шалдар қыршын жасты қыйғанменен,
Өз бойына жапсырып тұшынар ма?

Сопысынсын, хақ десін, хақты ұмытсын,
Әділетсіз бір жастың басын жұтсын.
Қайнап тұрған қанымды ішкенменен,
Қаңсыған, қатқан ішін не жылытсын?

Өлтірер, жерге тығар, мола қылмас,
Сүйтсе де жер томпайтпай қойып болмас.
Дірілдеп сол молаға шықса шалдар,
Басқыш болып аспанға шығара алмас.

Бикүна зорлықпенен шыққан жаным.
Бейіске басшы болар деме, залым!
Суық қабыр — қайғысыз ұйқы орны ғой,
Оңай ма жас өмірден айрылғаным?

Мен жаспын, білесің бе жастықты сен?
Не қызықты үміт бар ойға келген.
Көріп пе ең я болмаса ұмыттың ба
Іштегі отты достық пен қастық деген?

Ай, жұлдыз, ағарған таң, жарық күн бар,
Жазғы құс, жапырақта қандай мін бар?
Күндізгі hareketтен босағанда,
Өзіңе өзің тиген тәтті түн бар.

Сағыныш бар, дүниеде жұбаныш бар,
Көңілді көтеретін қуаныш бар.
Құлын-тайдай айқасып, ойын салып,
Кептерше сүйеніскен демалыс бар.

Дүниедегі қызықтың бүгін бәрі
Саған салқын тартқандай, сен — бір кәрі.
Болсам деген талапты ұмытқан соң,
Құр кеудеге өмірдің несі дәрі?

Мен — сен емес, жас күнім жайнап тұрған,
Жүректе түрлі талап қайнап тұрған.
Сендер сүрдің, мен де өмір сүрмес пе едім?
Бір шырақ сөнер кетер саулап тұрған.

Есіткелі келдің бе сырымды сен?
Олардың мақсаты не — білмеймін мен.
Менің ісім өзіңе мәлім шығар,
Көңілді түгел айтып болмайды екен.

Менің кеудем сендерге сандықпен тең,
Мүмкін болса, қақ жарып ашып көрсең,
Ішін түгел көрген соң өз көзіңмен,
Тахқиқ¹ мені күнәкар, қу демес ең.

Мейлің өзің монастырь қылған істі
Алла ісі деп көңліңде көрсең күшті.
Хақ салған жол — кеудемде бір закон бар,
Оны құдай өзгеңнен кем деместі.

¹ Анық, айқын, рас.

Ақтығымды біледі сол көкірек,
Сол законге билеткен біздің жүрек.
Алла берген қауыпты осы сырым
Көрге бірге өзіммен барса керек.

Мен — өлі жан, ешкімді талғамаймын,
Рахымсыз билеріңді қарғамаймын.
Мен кешерлік сүйтсе де іс қылған жоқ,
Разымын деп, жалған сөз жалғамаймын.

Қазір тірі, дүниеге мен де ортақпын,
Осы күн батпай батып жоғалмақпын.
Алдыңдағы асау жас қайнап тұрған
Мен болмаспын — бір уыс топырақпын.

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Менің сырым, жігіттер, емес оңай,²¹
Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін былай!
Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім,
Қазысы оның — арым мен бір-ақ құдай.

Жүрегім екеуіне жалбарынар,
Рақымдық пен әділ сор деп жалынар.
Мен тентек пе, түбінде кім жазалы,
Қайғыны жіберуші өзі сынар.

Надандар былшылдайды, құп алмайды.
Үлкен жанның қыялын ұға алмайды.
Теңізден таудай толқын соқса дағы,
Жағадағы жартасты жыға алмайды.

Құдай мықты жаратқан үлкен жартас,
Былш-былш еткен бет бұрып судан қайтпас.
Бұлытта суық дауыл, жаймен сырлас,
Өзгені жан екен деп сырын айтпас.

ДУҒА²²

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Өмірде ойға түсіп кем-кетігің
Тулағыш мінезің бар, жүрек, сенің.
Сонда сенің отыңды басатұғын
Осы өлең — оқытұғын дұғам менің.

Ішінде бір қуаты барға ұқсайды,
Тірі сөздің жаны — сол, айрылмайды.
Қасиетті напасы¹ желдей есіп,
Қайнап тұрған ыстық қан салқындайды.

Жаныңның ауыр жүгі жеңілгендей
Көңілден кернеген кек кемігендей.
Болады жылауға да, сенуге де
Жүректің басынан у төгілгендей.

¹ Ұру, үшкіру. Бұл жерде үні, сөзі деген мағынада.

(ЛЕРМОНТОВТАН)

ҚАСИЕТТІ ДҰҒА²³

Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ,
Ешнәрсеге көңілім болмаса тоқ.
Қайта-қайта оқысам бір дұғаны,
Сеніп қалған жүректе жанады шоқ.

Қуаты бар дұғаның қуантарлық,
Қапаланған жүректі жұбантарлық.
Адам ұқпас бір тәтті лебізінен
«Уан» деген естілер ұлы жарлық.

Көңілім ауыр жүктен бір құтылар,
Кек арылып көкіректен, ұмытылар.
Адамның баласына ашып жаным,
Езгілікке жүрегім бір ұмтылар.

Ерекше естен кетпес қызық қайда?
Жолығатын қыз қайда терең сайда?
Сұлулығын қояйын, мінезі артық,
Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда.

Бұл өмірдің қызығы махаббатпен,
Көрге кірсең үлгілі жақсы атақпен.
Арттағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де, өлмегенмен боласың тең.

Жүректен ізі кетпес қызық көрсек,
Жақсылықты аянбай жұртқа бөлсек,
Жақынның да, жардың да, асықтың да —
Бәрінің де қызығын көріп білсек.

1898

* * *

Болды да партия,²⁴
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя
Дауың мен шарыңды.

Құрбыдай қош тұттым
Жасың мен кәріңді.
Жоқтамай ұмыттым
Ақыл мен нәріңді.

Ортаға көп салдым
Өзімде барымды.
Япырмау, неңді алдым,
Сау қоймай арымды?

Ойымнан ой бөліп,
Қозғадың тамырды.
Көңілге тік келіп,
Кетірдің сабырды.

Ойымды-ақ, жарымды-ақ
Кеңімді, тарымды
Карасам байымдап,
Сөзің сол сарынды.

Өсекке салмандыр,
Ойымды, жарымды.
Өлшеуге алмаңдар,
Ойым бек тарылды.

Өзіңнен асырдың
Сұм тілді қарыңды.
Жасырдым, жасырдым,
Енді айттым зарымды.

* * *

Қуаты оттай бүрқырап,³⁵
Уәзінге¹ өлшеп тізілген,
Жаңбырлы жайдай сырқырап,
Көк бұлттан үзілген.
Қайран тіл, қайран сөз —
Наданға қадірсіз.

Тәуеккел мен батыр ой
Өткір тілді найза етіп,
Сайысып-ақ бақты ғой,
Неше түрлі айла етіп.
Ойланбай, қайран жұрт,
Ұялмай қал жым-жырт!

Ақылмен ойлап білген сөз
Бойыңа жұқпас, сырғанар.
Ынталы жүрек сезген сөз
Бар тамырды қуалар.
Ән салар, жатқа алар,
Түбінде құр қалар.

¹ Өлшеуіш.

* * *

Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?²⁰
Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?
Алды үміт, арты өкініш алдамшы өмір,
Желікпен жерге тықпас кісің бар ма?!

Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?
Бір бес күннің орны жоқ аптығарға.
Қай қызығы татыйды қу өмірдің
Татуды араз, жақынды жат қыларға?

Ет жүрексіз еріңнің айтпа сөзін,
Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін.
Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма?
Шымылдық боп көрсетпес шынның жүзін.

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?²⁷
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, гадауат¹ пен майдандасқан,
Қайран, менің жүрегім мұз болмай ма?

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?

Сонда жауап бере алман мен бишара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара.
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

¹ Дұшпандық.

Жасымда албырт өстім ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ.

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйқат, бақ сөзіме!

Ішім — толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірмей.
Өлең шіркін — өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.

Жүректе қайрат болмаса²⁸
Ұйқтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Қайуанша жүріп күнелтпек.

Аспаса ақыл қайраттан,
Тереңге бармас, үстірттер.
Қартыңның ойы шар тартқан
Әдеті жеңіп күңгірттер.

Тән сүйгенін бермесе,
Жан шыдамас жаны ашып.
Бере берсең бер десе,
Әдет етер таласып.

Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

* * *

Белгілі сөз: «өлді, өлді»,¹
Белгісіз оның мекені,
Не халатқа әурілді¹.
Қайда қандай екені.

¹ Не күйге, не халге ұшырады деген мағынада.

* * *

Күн артынан күн туар,³⁰
Бір күн дамыл еткізбес.
Ой артынан ой туар,
Желге мінсең жеткізбес.

Ауру жүрек ақырын соғады жай,¹¹
Шаршап қалған кеудемде тұлай алмай.
Кейде ыстық қан басып кетеді оны,
Дөңбекшіген түндерде тыншыға алмай.

Қараңғы саңрау ойды қайғы жеңген,
Еркелік пен достықты ауру көрген.
Ақылы жоқ, ары жоқ шуылдақты
Күнде көріп, тұл бойы жиіркенген.

Тірілтіп өткен күнді, тағы шөлдеп,
Осы күнді күн демес қарғап, міндеп.
Кейде тілеп бәк пенен тағы тыныштық,
Кейде қайғы, азапты тағы да іздеп.

Кейде ойлайды жылауға қайғы зарын,
Тынышсыз күнде ойлаған дерттің бәрін.
Кейде онысын жасырар жұрттан ұрлап,
Кетірер деп мазақтап беттің арын.

Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Өз дертін тығып ішке, білдіре алмай,
Кейде ыстық тағы да қан басады,
Кейде біо сәт тыншығар үн шығармай.

Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп,¹²
Ойлама отсыз, ойсыз, суық жан деп.
Жүректегі жалынды көзден жас қып
Ағызғаным болады ол неге сеп?

Антұрған ел көзіне тік қараймын,
Сонымды сен сөгеді-ау деп ойлаймын.
Жүрегімді кескілеп салып жүрген
Арсыздарды досым деп неге аяймын?

Ішімде қайғым қалың, көз жасым кем,
Адам жоқ, кімді дос деп мен шағушы ем?
Әйел адам гүлмен тең, дымды сүймек,
Көзінен жасы шықса бойына ем.

Көңліңе дайын тұр ғой жайым менің,
Дұшпандығың қатайған шығар сенің.
Егер менің ішімді жарып көрсең,
Жылауыңды ұмытып, шошыр едің.

* * *

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын,³³
Бас ұрып қара жерге сұлағанын.
Жапырағы сарғайып, өлімсіреп
Байғұстың кім тыңдайды жылағанын?

Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік,
Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп,
Қалжырап, қансыраған, қабақ түскен,
Кімге батыр ол байғұс тартқан күйік?

Мен көрдім сынық қанат көбелекті,
Ол да білер өмірді іздемекті.
Күн шуақта жатады қалт-құлт етіп,
Одан ғибрат алар жан бір бөлекті.

Мен көрдім ғашық жардан уәдесіздік,
Өмірдің қызығынан күдер үздік.
Жылы жүрек суыды, жара түсті,
Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік.

Мен көрдім дүние деген иттің к...,
Жеп жүр ғой біреуінің біреуі етін.
Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін.

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз,⁴
Тастақ жол жарқырайды буға амалсыз.
Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мұлгіп,
Сөйлесіп ымдасқандай көкте жұлдыз.

Мен көрдім көктің ғажап жасалғанын,
Жер ұйқтап, көкшіл шықпен бу алғанын.
Менің де мұнша қапа, қысылғаным?
Үміт пе, өкініш пе ойлағаным?

Дүниеден үмітім жоқ менің деймін,
Өмірге өткен шиттей өкінбеймін.
Азаттық пен тыныштық көксемім,
Ұйқтамақ пен ұмытпақ деп іздеймін.

Өлімнің ұйқысы емес іздегенім,
Ұйқы, тыныштық, ұмыту — бір дегенім.
Көкрегімде өмірдің күші тұрып,
Іздеймін дем алысты үзбегенін.

Су сылдырап, жел гулеп, күн шуақтап,
Жылылық пен достықты тұрсын мақтап.
«Өнген, өскен жақсы» деп емен ағаш,
Теңселіп айтып тұрса ол шайқақтап.

ТЕРЕКТИҢ СЫЙЫ³³

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Асау Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындай бұйра толқын
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.

Кавказдан шықты жайнап, қылып у-шу,
Түзу жерден жол кернеп ұлғайды су.
Қалың қайрат бойында, беті күліп,
Момынсынған пішінмен ағады қу.

— Кавказдай құзда туған перзенттеімін,
Бұлттың сүтін ішіп ержеткенмін.
Казбектен ағам, сені көксеп шығып,
Кім қақтықса жолымда, күйреткенмін.

Зор кеуде адамзаттың айласына
Көнбей бүгін күшімді көрсеткенмін.
Екі езуім көпіріп, айғайласам,
Шын құтырсам, шың тасты тербеткенмін.

Аптығып асау інің келді, ақсақал!
Тау, тасқа, адамзатқа салып жанжал.
Дем алайын деп келдім, аш қойныңды,
Сәлем-сауқат әкелдім, қош көріп ал.

Әкелген бұғы менен маралым бар
Адамнан тартып алған көп малым бар.
Ер-тоқымы, атымен, қаруымен
Ер шеркесті әкелген амалым бар.

Мұның бәрі — тартуым сізге, — дейді,
Ақылыңды айт, ақсақал, бізге, — дейді.
Бақша, зауат, жайларды қылдым талқан,
Әрбір бай жалдап жатыр жүз кедейді.
Қартаң Каспи қалғыған бойыменен
Терекке көзін ашып үндемейді.

— Азырқандың, білемін, ақсақал шал,
Тентегіңнің, сөзіне құлағың сал.
Қазақ-орыс қатыны бір сұлуды
Әкеліп ем, қайтейін, оны дағы ал!

Кәрі Каспи қара көк көзін ашты,
Жылы жүзбен Терекке амандасты.
Жыбыр қағып, қозғалып, сылқ-сылқ күліп,
Қатынды алды, қыйтықсыз араласты.

ШАЙТАН³⁰

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Мұңлы шайтан — құдайдың қуған жаны,
Күнәлі жер кез келіп бір ұшқаны.
Өткен жақсы дәурені ойында оның,
Сондағы не көргені, не қылғаны.

Ол күнде нұрлы бейіш ішінде екен,
Өзі де періштелер түсінде екен.
Жылы жүзбен жұлдыздар жылжып жүзіп,
Сәлемдесер, сөйлесер күшінде екен.

Ол күнде көз жетпесті көп көздеген,
Түгел білім қайда екен деп іздеген.
Жапа-жалғыз білімнен бақ шықпайды,
Өлшеусіздің сыймасын бір сезбеген.

Босағасы кең еді, төрде орын тар,
Төрде жалғыз отырмақ ойында бар.
Жалғыздық — бір тәңрінің сыбағасы,
Өршілдікпен лағнатқа болған душар.

Құдайым шайтансың деп, лағнат етті,
Лағнатпен де қор бола қалман депті.
Алладан қарғыс алған кеудесінен
Сую мен сол сағатта сенім кетті.

Адаммен сонан бері болды кекті,
Өлмес, өшпес өзіне заман жетті.
Не қылғанмен қуанар болмаған соң,
Несіне жер дүниеге бәле септі?

Тыянақ, сеіім, сүю көрмей өтті,
Алаң-жулаң етіпті, тентірепті.
Алласыз дос таппады, сыр таппады,
Неше мың жыл кезсе де төңіректі.

Жаманды күнде азғырса, жан демейді,
Жақсы жаннан кей-кейде таяқ жейді.
Күнінде неше бүлік шығарса да,
Еңбегі жанған жан боп сүйінбейді.

Сүйтсе де жамандыққа бір тоймаған,
Антұрғандық қылығын еш қоймаған.
Баяғы алдау, ескірген кәрі иттікпен
Не қылдым, не бітірдім деп ойлаған.

«Ақылға, өмірге де адам кенде,
Өлмес өмір, қайрат, күш — бәрі менде.
Күнінде жүз қуанып, күліп жүрген
Осы адам уайымсыз не еткен бенде?»

ЕМЕН МЕН ШІЛІК³⁷

(КРЫЛОВТАН)

Шілік пен емен бір күн сөйлесіпті:
«Аллаға неден, сорлы, жаздың? — депті —
Торғайға да майысып солқылдайсың,
Жел бұлк етсе, тебесің әлпеншекті.

Күдай басқа салмасын сен секілді
Желмен жерге жығылып, жар сүзбекті.
Обалың бір құдайға, байғұс, сенің,
Қақтырып қойған мұнша бос селтекті.

Қарашы маған, сендей сорлы емеспін,
Тау, жартасқа ұзарып бой теңестім.
Сенің қорыққан дауылың — маған өлкек¹,
Маңыла сәуле өткізбей күнге егестім.

Тырп етпес менің күшім жауын желге,
Жапырағым көлеңке талай жерге.
Ығыма сені де алып қорғар едім,
Иең сені бітірген иен дөңге».

¹ Майда жел.

— «Есіркегіш екенсің — деді шілік
Онша сорлы емеспін, тартпа күйікі
Сынбаймын майыссам да, солқылдаймын,
Желден маған келмейді еш кемшілік.

Бүгінгі аман бола ма үнемі аман?
Кердеңдікпен деп тұрсың не бар маған.
Шалқақтық иілмейтін кімге жаққан,
Екпінге ерегіссең қатер саған».

Кавказға бір қап-қара бұлт мінді,
Естіп тұрған кісідей тау күңренді.
Жер-дүннені шаң, тұман қабат басып,
Ойнақ қағып, құтырып дауыл келді.

Арты бұршақ, алды шаң, жел құтырды,
Шілік жерге бас ұрды, емен тұрды.
Басы көкке, сыйрағы жерге енсе де,
Ақырып долданғанда алып ұрды.
Майысқаннан шіліктің несі кетті,
Батыр, мақтан күйлеме сен де о ғұрлы.

ҚАЗАҒА ҰРЫНҒАН ҚАРА ШЕКПЕН¹⁵

(КРЫЛОВТАН)

Қорасына бір байдың
Түнде кірді ұрылар,
Қазнасы қайда сондайдың
Аңдығыш, білгіш құрғырлар.

Біліп кеп тұрған лапкесін,
Бұзып, талқан етіпті.
Түк қалдырмай әммесін
Үптепті де кетіпті.

Қайғысыз жатып, қарны доқ,
Үйқысы қанып тұрды бай.
Тыр жалаңаш түк те жоқ:
Лапкесі, үйі айнадай.

Есі шықты, көрді де
Ұры иттің қылағанын.
Ойбай салды, білді де
Қаса сорлы болғанын.

Кешегі елдің бір байын
Бір түнде қалай мұнша алу?
Ояна келсе дап-дайын
Қайыршы болу, қап салу.

— «Есіркегіш екенсің — деді шілік
Онша сорлы емеспін, тартпа күйік!
Сынбаймын майыссам да, солқылдаймын,
Желден маған келмейді еш кемшілік.

Бүгінгі аман бола ма үнемі аман?
Кердеңдікпен деп тұрсың не бар маған.
Шалқақтық иілмейтін кімге жаққан,
Екпінге ерегіссең қатер саған».

Кавказға бір қап-қара бұлт мінді,
Естіп тұрған кісідей тау күңренді.
Жер-дүннені шаң, тұман қабат басып,
Ойнақ қағып, құтырып дауыл келді.

Арты бұршак, алды шаң, жел құтырды,
Шілік жерге бас ұрды, емен тұрды.
Басы көкке, сыйрағы жерге еңсе де,
Ақырып долданғанда алып ұрды.
Майысқаннан шіліктің несі кетті,
Батыр, мақтан күйлеме сен де о ғұрлы.

ҚАЗАҒА ҰРЫНҒАН ҚАРА ШЕКПЕН³⁸

(КРЫЛОВТАН)

Қорасына бір байдың
Түнде кірді ұрылар,
Қазнасы қайда сондайдың
Аңдығыш, білгіш құрғырлар.

Біліп кеп тұрған лапкесін,
Бұзып, талқан етіпті.
Түк қалдырмай әммесін
Үптепті де кетіпті.

Қайғысыз жатып, қарнықты,
Ұйқысы қанып тұрды бай.
Тыр жалаңаш түк те жоқ:
Лапкесі, үйі айнадай.

Есі шықты, көрді де
Ұры иттің қылғанын.
Ойбай салды, білді де
Қаса сорлы болғанын.

Кешегі елдің бір байын
Бір түнде қалай мұнша алу?
Ояна келсе дап-дайын
Қайыршы болу, қап салу.

Ойбай салды, зарлады,
Күр қайғыдан пайда жоқ.
Төңректі шарлады,
Ұрыны табар айла жоқ.

Қарны да әбден ашады,
Ішеріне шай да жоқ.
Қайтерін білмей сасады,
Осындайлар қайда жоқ?

Ағайынын, достарын
Жыйып алып үйіне,
Жылады шағып мұң-зарын,
Болыстық қыл деп күйіне.

Бәрі ақылды, бәрі есті,
Бәрі желдей еседі.
«Болмас еді бұл» — десті,
«Өзіңнен болды-ау» — деседі.

Біреуі айтты: «Лапкеңді
Мұнша алысқа салмау ғой,
Аулаққа тастап әрнеңді.
Бүйтіп ғапыл қалмау ғой».

«Аузың күйді аулақтан,
Енді жақын салсаңшы.
Қабаған біздің мойнақтан
Бір күшікті алсаңшы.

Бір күшікті сіз үшін
Берейін, құда, келтіріп.
Жылда талай күшікті
Бос қырушы ем өлтіріп».

Бөз орнына сөз беріп,
Құда, тамыр, дос кетті.
Қол ұстамай, жөз көріп,
Айтқан арыз бос кетті.

Ағайынға іс түспек —
Ол бір үлкен қарғыс қой.
Аларың сонда ең күштеп —
«Бишара» менен «байғұс» қой.

ЖАРЛЫ БАЙ»

(КРЫЛОВТАН)

Жаман үйде жалғыз шал,
Өзі — кедей, күңренді.
Өзі көрген байлардың
Мінезінен жиренді.

Өзіне-өзі сөйлейді,
Сөйлегенде не дейді:
«Обал жоқ осы байларға
Мал қызығын көрмеген.
Жақсы төсек, тәтті ас жоқ,
Жан қадірін білмеген.

Салпыл қақты, түн қатты,
«Мал, мал!» деді, мал тапты.
Байыған сайын күтім жоқ,
Бейлі кетті, ант атты.

Қартайғанша қақақтап,
Бұл тәңрі атқан талмай ма?
Иттеніп жүріп өлмей ме?
Өлсе бәрі қалмай ма?

Маған бітсе осы мал,
Жанымды неге қыстар ем?
Мың теңгені бір сомдай
Қызығыма ұстар ем.

Сән-салтанат жүруім
Болар еді татымды.
Есітер еді алыс жер
Қызықты жомарт атымды.

Байлықпен пайдам тигізіп,
Сыйлар ем алыс-жақынды.
Сараңның дәулет — өз соры», —
Деп айтыпты ақылды.

Аузын жыймай бір адам
Кіріп келді тесіктен —
Жәдігөй ме, шайтан ба? —
Әйтеуір әлгі сөзді есіткен.

Келе сала сөйлейді:
«Байлықты керек қылдың сен.
Қылайын деген ісіңді
Мен есіттім байлықпен.

Сен мына бір ішінде
Ділдәсі бар дорбаны ал!
Бірін алсаң және бір
Ділде дайын, қолың сал.

Санап ала бер дағы,
Дегеніңдей бола қал.
Қанша керек болса да,
Міне дәулет, міне мал.

Бірақ, байғұс, айғайын
Мұның бір сертін, қатты антын:
Дорба қолда тұрғанда,
Ұстауға жол жоқ бір алтын

Дорбаны әуел дарияға ат,
Тойғаныңша ал дағы.
Онан соң өзің білесің,
Ұстай бер қайтып бар дағы»

Дорбаны беріп, жоғалды,
Аң-таң қылып байғұсты.
Есін жыйып алған соң,
Дорбаға кедей жабысты.

Айтқанындай, дорбаға
Қолын салды, бірді алды,
Және бірі дап-дайын,
Есі шығып таң қалды.

Таң атқанша осылай
Бере берсе бұл дорба,
Талай алтын жыям ғой,
Ертең менен бай бар ма?

Қалбалақтап түн бойы
Алып бақты бұл сорлы,
Қанша алтын алса да,
Тоя алмады ол ғұрлы.

Қарайды да алтынға,
Қомсынады «аз ғой» — деп
«Қыстау керек, үй керек,
Сән-салтанат, расход көп.

Азар болса аштыққа
Тағы бір күн шыдармын.
Алтын ассын есептен,
Содан кейін армансыз
Қыл дегенін қылармын».

Үйіндегі бір нанды
Бір ай жеді аз-аздан.
Бір күн түгіл, бір айды
Мисап қылмай ол жазған.

Дорбаны суға салғалы
Дарияға жүз барған.
«Бүгінше тұрсын, өлмен» деп,
Үйіне қайта апарған.

Дорбаны сауып тыныштықсыз
Бір ай түгіл, жыл өтті.
Алтындай жүзі сарғайды,
Қол дірілдеп, әл кетті.

Ассыз, сусыз, дерт жеңіп,
Өзі әбден жүдепті.
Тоғыз миллион санарда
Ажал жетті, күн бітті.

Алтын қайда, сөз қайда?
Қу нәпсіден не пайда?

ЕСЕК ПЕН БҰЛБҰЛ⁴⁰

КРЫЛОВТАН

Тойған есек шөпті оттап маңайдағы
Сонырқап шатқа кетті қай-қайдағы.
Қаңғырып өлкені өрлеп келе жатып,
Жолықты бір бұлбұлға тоғайдағы.

— Сенбісің ақын бұлбұл? жаңа көрдім,
Атыңа жұрт мақтаған құмар едім.
Бір сайрап берсең, қалқам, өзім естіп,
Рас па екен жұрттың сөзі, сынар едім.

Өнерге салды бұлбұл сонда аңратып,
Шыңғыртып, шымырлатып, сорғалатып.
Мың түрлі күйге салып толқынтады,
Маңайда жан біткенді таңырқатып.

Қой жатыр, қойшы тыңдап тұрды елбіреп,
Көзіне қып-қызыл боп жас мөлдіреп.
Жел соқпай, құс шуламай, бәрі жым-жырт,
Әнге көңіл жіберіп тұрды елжіреп.

Бұлбұл болды, тосып тұр есек сөзін,
Есек жерге қаратып екі көзін:
«Іш пыспай-ақ тыңдарлық бар екенсін,
Әттегене-ай, білмепсін әтешті өзің!

Екенсің ән салуға сен дағы епті,
Сен біраз әтеш әнін үйрен!» — депті.
Бұл сықылды сыншының сөзін естіп,
Көз көрмеске бұлбұл да ұшып кетті.

Демеймін мені мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын.
Сүйтсе де мұндай сыншыдан
Кұдайым бізді сақтасын.

ҚАРҒА МЕН БҮРКІТ¹

(КРЫЛОВТАН)

Қой жайылып жаздыкүн
Шыққан екен қыяға,
Аспаннан бүркіт құйқылжып,
Сорғалап келіп ыраға,¹
Бір қозы іліп ап кетті
Құздағы қыйын ұяға.
Екпіні күшті ер үшін,
Еңбек қылды жем үшін
Ұядағы балаға.
Көрді де мұны бір қарға,
Желікті бір іс бастарға:
«Қозыны да тамақ деп,
Кім ап шықсын тастарға!
Ең семізін ілейін
Қызық қылып ашарға», —
Деді дағы, аралап,
Жабысты келіп қошқарға.
Қалшылдап, дірілдеп
Тырнағын салады,
Қанатын қайқайтып,
Әкетпек болады.
Бүркіттей емес екені

¹ Таудың құлама етегі.

Кешікпей-ақ білінді.
Жабағыға тырнағы
Шықпастай боп ілінді.
Жалпылдап, салпылдап,
Қойшыларға көрінді.
Әдін¹ білмес шіркінді
Құдай әбден қарғады.
Қойшылар көріп күлісіп,
Ұстап алды қарғаны.
Кұрысын да шіркіннің,
Семіз қойды алғаны.
Ұшпасын деп қыймаған
Қанат, құйрық қалмады.
Бір жіпті берік байлап,
Аяғына жалғады.
Балаларға ойын боп,
Қор болып сүйтіп қалғаны.

Азат басың болсын құл,
Қолдан келмес іске ұмтыл!

¹ Қуш, шама. «Хадд» деген сөзден өзгерген болу керек.

ШЕГІРТКЕ МЕН ҚҰМЫРСҚА¹

(КРЫЛОВТАН)

Шырылдауық шегіртке
Ыршып жүріп ән салған,
Көгалды қуып гөлайттап,¹
Қызықпен жүріп жазды алған.

Жаздыкүні жапырақтың
Бірінде тамақ, бірінде үй.
Жапырақ кетті, жаз кетті,
Күз болған соң кетті күй.

Жылы жаз жоқ, тамақ жоқ,
Өкінгеннен не пайда?
Суыққа тоңған, қарны ашқа
Ойын қайда, ән қайда?

Оныменен тұрмады,
Қар көрінді, қыс болды.
Сауықшыл сорлы бүкшиді,
Тым-ақ қыйын іс болды.

¹ Жүру, сейілдеу.

Секіру қайда, сүрініп?
Қабағын қайғы жабады.
Саламда жатып, дән жыйған
Құмырсқаны іздеп табады.

Селкілдеп келіп жығылды,
Аяғына бас ұра:
Қарағым, жылт, тамақ бер,
Жаз шыққанша асыра!

— Мұның, жаным, сөз емес,
Жаз өтерін білмеп пе ең?
Жаның үшін еш шаруа
Ала жаздай қылмап па ең?

— Мен өзіңдей шаруашыл,
Жұмсақ нлеу үйлі ме?
Көгалды қуып, ән салып,
Өлеңнен қолым тиді ме?

— Қайтсін, қолы тимепті,
Өлеңші, әнші есіл ер!
Ала жаздай ән салсаң,
Селкілде де, билей бер!

ӘНШІЛЕР¹³

(КРЫЛОВТАН)

Көршіні көрші шақырды,
Болды да сыйлап ас бермек.
Құлығын іште жасырды:
Баланың әнін есіттірмек.

Балалар шулап, бақырды,
Ынтасы — даусын білдірмек.
Қонақтың күйін қашырды,
Басты ауыртты көп дүрмек.

Алды-алдына кетеді,
Қосылмайды әндері.
Құлағынан өтеді
Құр айғай салған сәндері.

— Япырмай, көрші-ай, не қылды?
Бас ауырды, қаңғырды, —
Құлағын басып жалынды, —
Қойғыза көр деп құрғырды.

— Дым-ақ даусы күшті екен,
Бекер де емес сенікі.
Сүйтсе де арақ ішпеген
Есті ұлдар ғой менікі.

Есі шықпай мұнап да ішкен артық,
Қыйсыны жоқ қышқырған не еткен тантық!

АЛА ҚОЙЛАР¹⁴

КРЫЛОВТАН

Бір таудағы қайуанды бір арыстан
Билеген патшасы екеи әуел бастан.
Әділ атақ алмақшы ниеті бар,
Ешкімді ауыртпастап, жылатпастан.

Онысы рас, басында тәуір болған,
Сүйтсе де кімді бұзбас бақ антұрған.
Алдынан жан шықпаған патшамыздың
Ала қойды көргенде көзі ауырған.

Ала қойда кінә жоқ жүннен басқа,
Қойдан қашып шығыпты патша тасқа.
Көрсө қаза тұрады аза бойы,
Болмады бұған айла ойламасқа.

Тұрды патша қайғырып уайым жеп:
«Ала қойды болады қайткенім еп?»
Аю, түлкі — қасында уәзірлері,
Кеңеседі оларға «қайтемін?» — деп.

Қолбаң етіп, қорс етіп сөйледі аю:
«Батыр патшам, не керек көп ойлану?
Қойды жан деп, есіркеп кім аяйды?
Ақылы ала қойдың — қырып салу».

Қабағын түйді арыстан сөзін ұғып:
«Өлтірмегім оңай-ақ қойды сығып.
Өз жұртын өзі қырған патша бар ма?
Жаман аттан қорқамын кетсе шығып».

«Бекер қан төктірмеңіз, әділ патшам,
Сөкпеңіз, — деді түлкі, — мен сөз айтсам.
Оңаша бір өзенді қойға беріп,
Қайранында семіртіп, кең жайлатсаң.

Жарлықты кешіктірмей тез беріңіз,
Жаманды жақсыменен тең көріңіз.
Ала қой қорыққаннан өзі азаяр,
Қойшылыққа қасқырды жіберіңіз.

Қара деп қатты тапсыр ала қойды-ақ,
Өзгесі өсер, ол кемір, сөзіме бақ.
Жақсы сөзбен біреуге тапсырған соң.
Жаман аттан боласыз сіз дағы аулақ».

«Күп», деді, оны арыстан қабыл көрді,
Қасқырға «жақсы бақ» деп жарлық берді.
Ала түгіл ағынан тыныш болыпты,
Түлкінің айтқанындай қылып еді.

Түлкінің айтқаны рас, жұрт — ақылсыз,
Көре салды қасқырдан баяғы арсыз.
Антұрғандық түлкі мен арыстанда,
Ол болмаса не қылмақ қасқыр жалғыз?

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ⁴⁵

(КРЫЛОВТАН)

Жұрт біледі, күледі,
Сұрқыя тілдің жаманын,
Қошеметшілердің амалын.
Сонда да солар қайда жоқ?
Ептеп айтса, ересін,
Артынан өкінсең де пайда жоқ.

Ірімшікті құдайым
Кез қылды бір күн қарғаға.
Алып ұшып барды да,
Қонды бір биік ағашқа.
Үлкен олжа емес пе
Ірімшік деген қарны ашқа?
Бір жеп алып, шүкірлік
Қылайын деп аллаға,
Тұмсығында ірімшік,
Ойланып қарап тұр еді.
Бір ку түлкі сорына,
Жақын жерде жүр еді.
Ішіне сақтап қулығын,
Ептеп барып барлады.
Бұлғақтатып құйрығын,
Қарғаның көзін алдады.

Тәтті тілмен, тәтті үнмен
Сөйлесуге айналды:
«Қарағым, еткен сұлу ең!» —
Деп таңырқап таңданды.
«Не еткен мойын, не еткен көз!
Осыдан артық дейсің бе
Ертегі қылып айтқан сөз?
Қалайша біткен япырмай,
Мұрныңыз бен жүніңіз!
Періштенің үніндей
Деп ойлаймын үніңіз.
Осы көрікпен, бұл жүнмен,
Әншілігің білінді,
Ұялмай, қалқам, бір сайра,
Біз де алалық үлгіні.
Құс төресі біздерге
Сіз боларсыз бір күні».
Басы айналды қарғаның
Сұмның айтқан сөзіне.
Қуанғаннан бүртініп,
Бір мастық кірді өзіне.
Өзіне біткен өңеші:
Аямастан қарқ етті,
Ірімшік жерге салп етті.
Іс бітті, қу кетті.

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ¹⁰

(КРЫЛОВТАН)

Боқтықта талтаңдап,
Жан-жаққа жалтаңдап,
Бір қарға жүр еді.
Бір жатқан ірімшік
Көзіне түседі.
Көңілі өседі.
Ірімшікті көрінген
Тістеп ап ұшады.
Бір ағашқа қонды да,
Асықпай жемек болды да.
Мазатсып қарады
Оңына, солына.
Ағашқа қонып, қаранып,
Қанатын, жүнін таранып
Болмақшы еді мәз-майрам,
Дейтін емес қу қайдан,
Жем іздеген бір түлкі
Кездей келді сорына.
Ағаштан төмен түспеген,
Ірімшікті тістеген
Қарға түсті көзіне.
Қу құмар ақмаққа
Алдап, арбап соқпаққа
Кеңеседі өзіне.

Жуасып, жабырқап,
Таң қалып, таңырқап,
Қарады жүзіне.
Қарашы залымның,
Бұл жұртқа мәлімнің
Алдаған сөзіне:
— «Есен-сау жүрсіз бе,
Ақынның төресі?
Көп жерден белгілі
Тегін құс емесі.
Жүніңіз, үніңіз,
Мұрныңыз, көзіңіз,
Құлаққа көп тиген
Мақталған кеңесі.
Басынан өзгеше
Бітіпті денесі.
Көп жерден, қалқам-ай,
Құмарым тарқамай.
Сізді іздеп келіп ем.
Сүйінсін құлағым,
Тарқасын құмарым,
Әніңе бір салшы,
Асық боп келіп ем».
Мақтауға есіріп,
Барынша көсіліп,
Ырғалып қарқ етті,
Ірімшік жерге салп етті.
Тап етті, шап етті,
Ап кетті құ тұлкі.
Антұрған, сол тұрған
Жерінде бол күлкі.

БАҚА МЕН ӨГІЗ¹⁷

(КРЫЛОВТАН)

Қарасаң дым-ақ көп
Көре алмас іші тар.
Несі артық бізден деп
Салыспақ жұртта бар.

Су ішкелі бір өгіз
Барып еді бұлаққа.
Бақалар қорқып, тарбақтап
Қашып шықты әр жаққа.

Бақаға өгіз таумен тең,
Ұшып кетті зәресі.
Мақтаншақтың сен көрсең,
Бақада екен төресі.

Өз-өзінен бір бақа
Күшенді де, бүртінді.
Қарны үлкейді қампайып,
Өгіздей болам деп ісінді.

Қасындағы жолдасқа
«Қарашы — деді — сен бізге!
Қыйын ба екен үлкею,
Жеткем жоқ па өгізге?»

«Ісіндің, көбіндің,
Сонда да не пайда?
Түрі жат өгіздің,
Сен қайда, ол қайда?»

Жетем деп кеп кіжініп,
Келгенінше шамасы,
«Үлкейдім» — деп ісініп,
Дейді: «енді бір қарашы!»

Қарады да: «Дәнеме
Болған жоқ қой, қой!» — деді.
Қызып алған антұрған
Айтқан сөзге көнбеді.

Ыңкыл қағып, тыпырлап,
Күшенді де, бөртінді.
Іш жарылды сытырлап,
Мақтанам деп өзі өлді.

Таласпа, жаным-ай,
Қолыңнан келмеске.
Боларсың бақадай,
Көп түссең егеске.

ПІЛ МЕН ҚАНДЕН¹¹

(КРЫЛОВТАН)

Көшеде піл жетелеп біреу жүрді,
Кім көріпті қайуанды мұндай түрді.
Көрсеткелі ап жүрген жануарды
Тамашалап, артынан жұрт боп ерді.

Көшеде кез боп бір қанден
Ұмтылды пілге шаптығып.
Шаңқылдап үрді ерленіп,
Тартынбай ұрысар жан шығып.

Қанденге бір ит кездей боп
Деді: «Әддіңді білсеңші,
Пілмен ұрысар сыйқың жоқ,
Мазақ болмай, қой, көрші!

Қырқылдап қалдың не бітті?
Әуре болмай қой! — деді.
Сен бұлқындың, ол кетті,
Жан деген жоқ ол сені».

«Мен де соны білемін,
Сондықтан ер боп келемін
Ұрыс, соғыс қылмай-ақ,
Ер атанып көремін.

Жұрт мұнымды көрмей ме?
Батыр атақ бермей ме?
Қой, бұл қанден — ер шіркін,
Пілге де үрген демей ме?»

ЕСЕК

Қырқ-елу қос бір жерден
Қайтқан екен керуендес.
Мал айдап барып әр елден
Сауда қылып жүргендер.

Алтын артқан бір есек
Соларменен келеді.
Ол жай жүрсе, жұрт та жай,
Ол желсе, жұрт желеді.

Тамам қостың байлары
Маңайынан кетпейді.
Қошемет қылып бәрлері
Шомын да жөндеп ертейді

Ортаға алып әлгіні
Бәрі бірдей сыйлайды.
Бірі сүйіп құлақтан,
Бірі жүнін сыйпайды.

Сылап-сыйпап, қадірлеп,
Беретұғын жем де артық.
Есер шіркін есіріп,
Болып алды тым тантық,

Көш бойы жұрт қасында,
Өзгеменен жұмыс жоқ.
Атты теуіп, адамды
Тістесе де сөгіс жоқ.

«Құдай аман сақта — деп
Жарда, суда!» — бата алған.
Еркелетіп ат қойып,
«Жаппарқұл мырза» атанған.

Алтын үсте жүргенде
Сол қадірмен көп жүрген.
Өз ойында көк есек
Өзгеше тудым деп жүрген.

Алтынды бір күн бай алды,
Есектен жұрт та түңілді.
«Жаппарқұл» аты жоғалды,
Боқ тасуға жегілді.

Қарасаңшы бойыңа,
Ұзын құлақ қалпың ғой.
Жұрт ергені соңыңа —
Үстіндегі алтын ғой.

1899

• • •

Есіңде бар ма жас күнің,⁶⁰
Көкрегің толық, басың бос?
Қайғысыз, ойсыз, мас күнің,
Кімді көрсең — бәрі дос.

Махаббат, қызық, мал мен бақ
Көрінуші еді досқа ортақ.
Үміт жақын, көңіл ақ,
Болар ма сондай қызық шақ?

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?!
Ақырын, ақырын шегініп,
Алыстап кетті құрғырлар.

Жалынасың, боқтайсың,
Сағынасың, жоқтайсың.
Махаббат кетті, дос кетті —
Жете алмайсың, тоқтайсың.

Көзіме жас бер, жылайын,
Шыдам бер, сабыр қылайын.
Жаралы болған жүрекке
Дауа бер, жамап сынайын.

Жүрегім менің — қырық жамау³¹
Қыянатшыл дүниеден.
Қайтып аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден.

Өлді кейі, кейі — жау,
Кімді сүйсе бұл жүрек.
Кімі — қастық, кімі — дау,
Сүйенерге жоқ тірек.

Кәрілік те тұр тақау,
Алдымызда айла жоқ.
Қайғысыздың бәрі — асау,
Бізге онан пайда жоқ.

Қан жүрек те қайғылы-ау,
Қайрыла кет сен маған.
Қаснетін ойлан-ау
Қам көңілдің тынбаған.

Адам — бір боқ көтерген боқтың қабы,⁶²
Боқтан сасық боласын өлсең тағы.
Мені мен сен тең бе деп мақтанасын,
Білімсіздік белгісі — ол баяғы.

Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, алланың хикметін сүй,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

• • •

Күшік асырап, иг еттім.⁵³
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты.

Жылуы жоқ бойынын.⁶⁴
Жылмыйғаны неткені?
Құбылуы ойының
Кетпей құйтың еткені.

Мұңды жылмаң пішінін
Кезек киіп, ел жыйып.
Болыс болса, түсінің
Түксігін салар тырсыйып

Бір көрмеге тәп-тәтті
Қазаны мен қалбаңы.
Дөң айнамай ант атты,
Бүксіп, бықсып ар жағы.

Сенен аяр түгі жоқ,
Бүгін сыйлас көрініп.
Бүгін жалын, ертең шоқ,
Сөзі мен өзі бөлініп.

Әлі үміт, әлі серт,
Жын сықылды бұзылып.
Қулық емес, бұл — бір дерт,
Тұрлауы жоқ құбылып.

Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен,⁵⁵
Менмен кердең, қайғысыз ер көңілмен,
Жазғытұрым жасырып жердің бетін,
Жасыл шөппен, бой жеткен егінмен тең.

Сонан бері рахымсыз көп жыл өтті,
Орақ келер, орылар мезгіл жетті.
Жылы менен суықтың бәрін көріп,
Қайран көңіл қайыспай қайрат етті.

Ауыр ойды көтеріп ауырған жан,
Қайғы, қасірет жүзіңе белгі салған
Дәні толық, басы ауыр егіндей-ақ,
Сенің де басың имек жерге таман.

Өлейін деп өлмейді өлерлік жан,
Әсте өлмесін білгендей қылық қылған.
Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа,
Өмір қайда, сен қайда, соны да ойлап.

Адамзат — бүгін адам, ертең топрақ.
Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ.
Ертең өзің қайдасың, білемісің,
Өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ.

ЖАЛАУ

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Жалғыз жалау жалтылдап
Тұманды теңіз өрінде
Жат жерде жүр не тыңдап?
Несі бар туған жерінде?

Ойнақтап толқын, жел гулеп,
Майысар діңгек сықырлап.
Ол жүрген жоқ бақ іздеп,
Қашпайды бактан бойды ұрлап.

Астында дария — көк майдан,
Үстінде сәуле, алтын күн.
Қарашы, ол — бүлік, күдайдан
Сурайды дауыл күні-түн.

ЖАРТАС ⁵⁷

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Қонады бір күн жас бұлыт,
Жартастың төсін құшақтап.
Жөнелді ертең, қалды ұмыт,
Көк жүзіне ойнақтап.

Ажымды жүзі тершіген
Кәрі жартас таң қапты:
— Бәрі осы-ау — деп—күз деген —
Томсарып тұрып жылапты.

Жүректе көп қазна бар, бәрі жақсы,⁶⁸
Теңіздің тубіндей-ақ, қарап бақшы.
Сол жүректен жылылық, достық пенен
Бұлақша ағып, ғаламға тарамақшы.

Жан шөлдер өзіндеймен танысқанша,
Бірінен бірі үлесіп алысқанша.
Құмарланар, сүйісер жүрек тауып.
Қыйтықсыз қызықпенен бас қосқанша.

Жұрттың сөзі: тағдырға адам көнбек,
Бір антұрған еріксіз мезгіл келмек.
Осы сенің қызығың, қуанышың
Бейне сағым жоғалып түгесілмек.

Бейне бір сол қазнаны бір жау алмақ
Жүректің кең дариясы құрып қалмақ.
Суық ақыл жүрекке бұйрық жазып,
Оны бір өзі өзгеше жолға салмақ.

Жүрегін, пайдасы үшін жұрт ұстатпақ,
Кірмен өлшеп базарға ұстап сатпақ.
Оны сатып, ол кімді уатады,
Оның өзін тағы да кім уатпақ.

Жұрт айтқан сол ант мезгіл келсе керек,
Мен де — бенде, амалсыз көнсем керек.
Қызығы зор қайран дос, қайран тату,
Сендер өлдің, мен дағы өлсем керек!

1900

• • •

Жүрегім, нені сезесің.⁹⁹
Сенен басқа жан жоқ па?
Дүниені, көңлім, кезесің,
Тыянақ жоқ па, қой, тоқта!

Сезгеніңді сездіріп,
Жете алмадың ортаққа.
Тірі жаннан бездіріп,
Апарасын қай жаққа?

Ортақтық, тыныштық достық қой,
Оның қадірін кім білер?
Әркімге тілеу қостық қой,
Бәрі — алдамшы сәудегер.

Халықтың аты керек қой,
Я мақтауға, боқтауға.
Құбылға бәрі зерек қой,
Бәрі жайсыз тоқтауға.

Досты қайдан табасын,
Кеңесерге адам жоқ.
Әрлі-берлі шабасын,
Жалғыздықтан жаман жоқ.

Ақыл айтсаң біреуге
Ішің еріп, егіліп,
Ұялмас ақы тілеуге,
Бермесең, қалар төгіліп.

Ақы беріп тыңдатқан
Сөз көкейге қонар ма?
Құлағын сатқан тәңрі атқан
Оңдырар ма, оңар ма?

Күйесің, жүрек, күйесің,
Күйгеніңнен не пайда?
Дүниеде нені сүйесің,
Өмір қайда, дос қайда?

Көңілдің күйі тағы да⁶⁰
Өмірсіз жанның алды ішін.
Аударды өлең жағына,
Нәпсінің сынған қайғысын.

Жат жерде елге қосылмай,
Сенімді доссыз жалтақтап.
Көк қанат, бейіс құсындай,
Қу ағашқа қонақтап.

Ол бұтақтан қозғалмас,
Өкіріп дауыл соқса жел.
Өзгеге бола жырламас,
Ыстық күнді жоқтар ол.

Жанымның жарық жұлдызы,
Жамандық күнде жарымсың.
Сөз болсын ескі ер сөзі,
Кейінгіге қалынсын.

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Күнді уақыт итеріп,⁶¹
Көк жиектен асырса,
Көлеңке басын көтеріп,
Алысты көзден жасырса;

Сонда көңлім жоқтайды
Татуы мен асығын.
Көзі жетіп тоқтайды
Өткен күннің қашығын.

Көкке бақтым «алла» деп,
Тамаша етіп құдыретін.
Рахматы оның онда көп,
Бізге түк жоқ тиетін.

Неге сүйсін ол мені,
Өзім ақмақ, алмадым,
Көрдім артық бір сені
Рахматынан алланың.

Көлеңке басын ұзартып,⁶²
Алысты көзден жасырса;
Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса;

Күңгірт көңлім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа.
Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әржаққа.

Өткен өмір — қу соқпақ,
Қыдырады талайды.
Кім алдады, кім тоқпақ
Салды, соны санайды.

Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке.
Өңкей уды жыйып ап,
Себеді сорлы жүрекке.

Адасқан күшік секілді
Ұлып жұртқа қайтқан ой,
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой.

Ермен шықты, ит қылып,
Бидай шашқан егінге.
Жай жүргенді өрт қылып...
Тыныш өлсеңші тегінде.

1901

Ұяламын дегені көңіл үшін,⁶³
Ұсақ қулық бір ғана өмір үшін.
Татымды достық та жоқ, қастық та жоқ,
Жігері жоқ маңызы жеңіл үшін.

Жалығу бар, жалқу бар, іш пысу бар,
Жаңа сүйгіш адамзат, көрсе қызар.
Ар мен ұят ойланбай, тәнін асырап,
Ертеңі жоқ, бүгінге болған құмар.

Туысқаның, дос-жарың — бәрі екі-үшті,
Сол себепті досыңнан дұшпан күшті.
Сүйсе жалған, сүймесе аяңдаған,
Бұл не деген заманға ісім түсті?!

Өзің үлкен, қылығың — бала-шаға,
Балаша мәз боп жүрсіп тамашаға.
Әкесі ұрысса балаға, ол да — достық,
Баласы ұрысса әкеге жараса ма?

Жапырағы қуарған ескі үмітпен⁶⁴
Қыял қып өмір сүріп, бос жүріпшім.
Жыбыр қағып, көңілді тыншытпайды,
Қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн.

Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс,
Ойға тойма, қызықты қыялдан күс¹.
Қарашы, өз бойыңда түгел ме екен
Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш?

Төңкеріліп құбылған, жұрт — бір сағым,
Шынға шыдап, қоса алмас ынтымағын.
Көптің аузын күзетсең, күн көрмейсің,
Өзіңді өзің күзет, кел, шырағым!

¹ Қайт, күдер үз деген мағынада.

• • •

Қуанбаңдар жастыққа,⁴⁴
Елірме күлкі, мастыққа.
Көзің қайдан жетеді
Достық пенен қастыққа?
Құрбыңның қызық дегенін
Сөз екен деп апшықпа.
Адалдан тапқан тыйынды
Сал да сақта қапшыққа.
Қолдағынды қорғап бақ,
Мал арзан деп аптықпа.
Сыпайы жүр де, шаруа ойла,
Даңғойланып қақтықпа.
Бет алды жанға бой салма,
Қорлық жүрмес сақтыққа.
Елу бесте біз дағы
Сенісер адам таптық па?
Арсыз, құмар болғандар
Опыр-топыр, шақ-шұққа
Түспей жүр ме, көрдің бе,
Жалаң-жұлаң, тақ-тұққа?

Осы қымыз қазаққа^а
Мақтаның ба, асың ба?
Қымызды басар артынан
Ет даяр ма қасыңда?
Бойыңа сіңіп, өрт болған
Қызба бастық жасыңда.
Қызылшыла семіз, жас қымыз —
Бір үлкен борыш басыңда.
Жуасты мін де айран іш,
Жоқ немеге шатылма.
Ұры, залым, қуларға
Нысанаға шаншылма.
Жылқыны аңдып ұры жүр
Әр төбенің тасында.
Ой көзімен қарасаң,
Қойдан жылқы асыл ма?
Мақтанға бола жыям деп,
Жылқы үшін жұртқа бас ұрма.
Қымыз, семіз дегенің
Бір мақтан ғой, жасырма.
Мақтан кума, керек қу.
Ойсыздарға қосылма!
Қойында ақша, қолда қой
Күзетке оңай, шошынба!

* * *

Буынсыз тілің,⁶⁷
Буулы сөзің
Әсерлі адам ұғлына.
Кісінің сөзің
Ұққыш-ақ өзің.
Қыйсығын түзеп тұрғыға.

Сезімпаз көңіл
Жылы жүрек
Таппадым деп түңілмес.
Бір тәуір дос
Тым-ақ керек
Ойы мен тілі бөлінбес.

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Асау той, тентек жыйын, опыр-топыр,⁶¹
Ішінде түсі суық бір жан отыр.
Алысты тұманданған ол ойлайды,
Өзге жұрт ойды нетсін, өңкей соқыр.

Ішкен, жеген, таласқан, ойнап күлген,
Кезек жоқ, келісім жоқ, сөйлей берген,
Дауырыққан, күліскен, өлеңдеткен,
Қайғысызға қайғырып, жиіркенген.

Көп отырды, қозғалды сөйлегелі,
Құлағымда бүгін түр соның үні:
Сендерге не жұмыс бар тағдырменен,
Ойнай бер де, күле бер күні-түні.

Ойынға ойсыз надан бәрі құмар,
Дүние істеп өз жұмысын жатқан шығар.
Елемесең елетер, бір танытар,
Қайда айдаса барарсын, кім тартынар.

1902

• • •

Тоты күс түсті көбелек“
Жаз сайларда гулемек.
Бәйшешек солмақ, күйремек,
Көбелек, өлмек, сиремек.

Адамзатқа не керек:
Сүймек, сезбек, киінбек,
Харекет қылмақ, жүгірмек,
Ақылмен ойлап сөйлемек.

Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек.

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,^{1а}
Рас сөз ешуақытта жалған болмас,
Көп кітап келді алладан, оның төрті
Алланы таңытуға сөз айырмас.

Амантү¹ оқымаған кісі бар ма?
Уәжүтүбһи² дегенмен ісі бар ма?
Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,
Жарлықпенен ол сіздерге сызды оларға

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби³ келді.
Қағыйда шарыйғаты өзгерсе де,
Тәғриф⁴ алла еш жерде өзгермеді.

Күллі махлұқ өзгерер, алла өзгермес,
Әһлі кітап⁵ бұл сөзді бекер демес.
Адам нәпсі, өзімшіл мінезбенен
Бос сөзбенен қастаспай түзу келмес.

¹ Иман келтіремін, сенемін (құдайға).

² Оның кітаптарына (сенемін).

³ Пайғамбар.

⁴ Түсіну, білу, анықтау.

⁵ Құдайдан келіпті деген кітаптармен ғамал (іс) ететін адамдар.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады иманға гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ¹ біл.
Ойландағы үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл.

Дін де осы шын ойласаң, тағат² та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ³ хақтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой — онан шошы.

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанменен татымды бермес жеміс.

Бас жоғары жаралған, мойын төмен,
Қарашы, дүние біткен ретімен.
Істің басы — ретін танымақтық,
Иман білмес тағатты қабыл демен.

Адамдар ғибадаттан⁴ сөз қозғаған,
Хүснизан⁵ мен иманды білді ойлаған.
Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай,
Сыртын қанша жуса да іші оңбаған.

-
- ¹ Анық, айқын, рас.
 - ² Құлшылық ету, жалбарыну.
 - ³ Растау.
 - ⁴ Құлшылық.
 - ⁵ Жақсылық ойлау.

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мү'мин¹ болсаң, үйреніп сен де ұқсап бақ
Күран рас, алланың сөзі дүр ол,
Тә'уилін² білерлік ғылымың шақ.

Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Интамызды бұзбастық иманымыз.
Пайда, мақтан, әуесқой — шайтан ісі,
Кәні біздің, нәнісіні тыйғанымыз?

Мұсылман болсаң, әуелі иманды бол,
Бендеге иман өзі ашады жол.
Шыр айлан да таза ойла бір иманды,
Мүнафиқ³ намаз қылмап па, мәлім ғой ол.

Алла ішімді айтқызбай біледі ойла,
Бендесіне қастықпен кінә қойма.
Распенен таласпа мү'мин болсаң,
Ойла, айттым, адамдық атын жойма!

¹ Иман келтіруші.

² Жору, мәнісін айту.

³ Ішінен дінге қарсы, сырты мұсылман, екі жүзді адам

• • •

Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас,⁷¹
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас.
Жүректен қызу-қызба кете қалса,
Өзге тәннен еш қызық іс табылмас.

Достық, қастық, бар қызық — жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл — күзетшісі.
Ар мен ұят сенбесе, өзге қылық,
Арын, алқын — бұл күннің мәртебесі.

Қартаң тартқан адамнан от азаймақ,
От азайса, әр істің бәрі тайғақ.
Шаруаң үшін көрінген ақыл айтып,
Жолың тайғақ, аяғың тартар маймақ.

1903

• • •

Жалын мен оттан жаралып,¹²
Жарқылдап рағат¹ жайды айдар,
Жаңбыры жерге таралып,
Жасарып шығып гүл жайнар,
Жайына біреу келсе кез,
Белгілі жұмыс, сор қайнар,
Қуаты күшті нұрлы сөз,
Қуатын білген абайлар,
Жалын мен оттан жаралған
Сөзді ұғатын қайсың бар?
Партия жыйып, пара алған,
Бейілі кедей байсыңдар,
Қулық пенен құбылдан
Жалықсаң, жақсы жансыңдар,
Түзелмесе шұғылдан,
Арсылдар да, қалшылдар,
Несі өмір,
Несі жұрт?
Өңшең қырт,
Бас қаңғырт!

¹ Дін ұғымында нажағайды, жәнді бйлейтің, күнді күркіретуші періштенің аты.

• • •

Сап-сап, көңлім, сап, көңлім!⁷³
Саяламай, сай таппай,
Не күн туды басыңа
Күні-түні жай таппай?
Сен жайыңа жүргенмен,
Кыз өле ме бай таппай?
Түн кезгенің мақұл ма,
Жан-жағыңа жалтақтай?
Өлермін деп жүрмісін,
Мұнан басқа жан таппай.

Сап-сап, көңлім, сап, көңлім!
Сабыр түбі — сары алтын.
Сабыр қылсаң, жайынды
Білер ме екен бекзатым?
Көңіл аулап сөз айтар
Арадағы тіл хатым.
Арын судай екпіндеп,
Лайы жоқ суатым.
Ауру да емес, сау да емес,
Құрыды әл-қуатым.

Сап-сап, көңлім, сап, көңлім!

Сана қылма бекерге.
Сана қылғанмен пайда жоқ,
Дүние даяр өтерге,
Ажал даяр жетерге.
Хош, қыз алсын қойнына,
Бейнет көрмей дәулет жоқ,
Әлі барып кетерге.
Оныменен бойыңа
Иман, дәулет бітер ме?
Адалды сатсаң арамға,
Құдай қабыл етер ме?
Қыз сүйеді мені деп,
Оған көңіл көтерме!

Сап-сап, көңлім, сап, көңлім!

Сарқа берме санасын.
Бәрін өзің білсең де,
Әлі-ақ өзің танарсың.
Өртенесін, жанасын.
Өз-өзіңнен бейнетке
Өз басыңды саласың.
Қай мезгілде тойғыздың
Аюдайын ағасын.
Қатыны мен қалашын?
Қарсақ жортпас қара адыр,
Қарамай неге шабасын?
Сонда тәуір бола ма,
Ұстап ап біреу сабасын?
Киіміңді тонасын,
Елге де күлкі боласын.

Сап-сап, көңлім, сап, көңлім!

Сағынышқа сарғайма!

Жәй жүрсен де қыз қумай,
Сені біреу қарғай ма?
Қыз іздесең, қалың бер,
Мұным ақыл болмай ма?
Көріп алсаң көріктіні,
Таңдап алсаң тектіні,
Сонда да көңіл толмай ма?

Негізгі нұсқасы
Белгісіз өлшемі

• • •

Иузи — рәушан, көзі — гәүһәр
Лағылдек бет үші әхмәр,¹
Тамағи қардан һәм биһтар²
Қашың құдрет қоли шигә.³
Өзің гузәлләра⁴ раһбар,⁵
Сәңә гишық болып кәмтар,
Сүләйман, Ямшит, Искандәр
Ала алмас барша мүлкигә.
Мүбадә олса⁶ ол бір кәз,
Тамаша қылса йүзмә-йүз,
Кетіп қуат, йұмылып көз,
Бойың сал-сал бола нигә.

-
- 1 Кызыл.
 - 2 Бетер, артық.
 - 3 Кішкентай, уақ, пәзік.
 - 4 Сұлу, көркем, әдемі.
 - 5 Жолбасшы.
 - 6 Бола қалса деген мағнада.

* * *

Физули, Шамси, Сайхали,
Навои, Са'ди, Фирдоуси,
Хожа Хафиз-бу ҳаммаси
Мэдэт бер я шағири¹ фэрияд.²

¹ Акыя.

² Дауыс, үн. Бұл жерде тілек, сыйыну мағынасында.

«ӘЛИФБИ» ӨЛЕҢІ

Әлиф деп ай йүзіңе ғибрат¹ еттім,
Би — Балай² дәртінде нисбәт³ еттім.
Ти — Тілімнен шығарып түрлі әбиат,⁴
Си — Сәнаи⁵ мәдәхіңа⁶ хұрмәт еттім.
Жем — Жамалың⁷ қандай ақ рузи⁸ маған,
Ха — Халаллық таппадым, жаным, сәнаи.
Хи — Халайық,⁹ мен емес, бәрі ынтизар,
Дәл — Дариға ғишық оты бермес аман.
Зәл — Зәлиллiк¹⁰ көрген сөң сайрай бер, тіл
Ре — Риза қылмағыңды яр өзің біл.
Зи — Зәһәрдай¹¹ күйдірді ғишқың қатты,
Сып — Сәләмәт қалмағым болды мүшкіл.
Шын — Шикәр ләп¹² өсіме түскен сайын,

-
- ¹ Үлгі.
 - ² Ұлы, жоғары.
 - ³ Шама, мөлшер.
 - ⁴ Өлең (бәнт деген сөздің көпшесі).
 - ⁵ Мақтаулы.
 - ⁶ Мақтау.
 - ⁷ Көрік, әдемілік.
 - ⁸ Күн, күндей.
 - ⁹ Халық, ел, жұрт.
 - ¹⁰ Қор, қорлық.
 - ¹¹ У.
 - ¹² Тәтті еріп.

Сат — Сабырым қалмады мен не әйләйін.
 Зат — Зайығ¹ өмірім өтті менің бекер,
 Тай — Талаптан, әйтәуір құр қалмайын.
 Зай — Залым көп қылыш боп, жанға оқталды,
 Ғайін — Ғақылымды басымнан тартып алды.
 Ғайын — Ғариблік басыма түскеннен соң,
 Фи — Файдаң тие ме деп, жаза салды.
 Қаф — Қабыл болар ма екен жазған хатым?
 Кеф — Камил² ақылың мол асыл затым,
 Ләм — Ләбіңнен ем қылсаң мен дерттіге,
 Мим — Мейріңнен қалмас ед бар апатым.
 Нүн — Нала қып, қайғыңмен күйдірдің көп,
 Уау — Уайлана³ ғишқын да уайым жеп,
 Хи — Хеш пайдаң тимесе, өлді, ойлаңыз,
 Ләм-әлиф — Лә иләһа иллалла⁴ деп.
 Я — Ярым, қалай болар жауап сөзің?
 Мәт⁵ қасың, тәштит кірпік, сәкін көзің.
 Үтір мен асты-үстілі жазуда бар,
 Болуға асты-үстілі көнсең өзің!

1 Зая, құр, бос.

2 Толық.

3 Күйінгенде айтылатын одағай сөз.

4 Күдайдан басқа күдай жоқ деген сөз.

5 Арап сөздерін дұрыс оқу үшін қойылатын белгілер.

Мен жасымнан көп көрдім
Мұсылманды, кәпірді.
Абралыдай көрмедім
Намаз білмес пақырды.
Қираәтін¹ оқытып
Көріп едім, шатылды.
Ниет қыла білмейді,
Не қылады нәпілді.²
Намаз шамның³ артынан
Күржаң-күржаң етеді;
Жер ұшық⁴ берген кісідей,
Тоңқаңдай ма не етеді.
Нәпіл түгіл, намазы
Бәрі желге кетеді.
«Еннатайына кәлкаусар»⁵
Пошел дереу күңәкар,
Аяғын ойлап айтқаны,
«Әні — шаны күлаптар».

¹ Құранды арапша айтылуынша оқу.

² Міндетті бес уақыт намаз үстіне оқылатын намаз.

³ Күн батысымен оқийтын намаз.

⁴ Ауырған адамды күн батар алдында күчбатысқа қаратып,
жерге жатқызып, тұрғызып ұшықтау.

⁵ Бұзып айтылған аят сөзі.

Осы оқумен намаздың
Қай жерінде сауап бар?
Тегін ойлап байқасаң,
Мұнда ми жоқ, құлақ бар.

* * *

Аяғыңды аңдып бас, ей, Жақсылық!
Өз басыңда жының бар бір бақсылық;
Борышқорлық адамға қыйын нәрсе,
Әрқайда өсткізеді мал тапшылық.

• • •

Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға,
Алла асыраған бендесі¹ аш бола ма?
Ер жеткен соң сыймайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсын бас панаға.

¹ Құдайдың құлы, адам деген мағынада.

БОРОДИНО

(ЛЕРМОНТОВТАН)

Айтшы, аға, нағып жеңілдік
Мәскеуде емес тегіндік,
Болған білем соқтығыс.
Емес білем аз жұмыс.
Ұмытпайды еш орыс.
Бородинде көргенді.
Ондағы біздің адамдар,
Сендердей емес, балаңдар.
Қыйын тиді оларға
Аз кісі-ақ қайтып санарға,

Штык, қылыш қайрасып,
Ширатып мұртын шайнасып,
Ашулы солдат қыстықты:
«Койса екен бізді тыюын,
Айтса екен бізге қыйынын,
Жыртпасақ жаудың киімін,
Біз не етеміз, штыкті».

Қол салмаққа көртекке¹
Ол күн болды күн кешке.
Қас қарайып, болды түн.

¹ Шашылып атылатын оқ.

* * *

Жамантайдың баласы Көжек деген,
Әркімге өсек тасып безектеген.
Досын келіп досына жамандайды,
Шіркінде ес болсайшы сезед деген.

* * *

Мынау келген Назар ма?
Ақсақалды ауыл азар ма?
Сұрағаның бір-ақ тай,
Бермейді деп сазарма!

• • •

Уағалайкүмүссәләм.
Болыс, мал-жан аман ба?
Мынадайға кез болдың
Аума-төкпе заманда.
Ел билеген адам жоқ,
Ата менен бабаңда.
Болыстықтан пайда қып,
Шығыныңды алсаң, жаман ба?
Қалжындаймын әншейін,
Оған келе де бермес шамаң да!

Орныңнан тұра шабасың,
Атшабар келсе қышқырып,
Ояз келсе, қайтер ең,
Айдаһардай ысқырып.
Отырасың үйіңде
Өз өзіңнен күш кіріп.
Босқа-ақ түсіп қаларсың,
Біреу кетсе үшкіріп!..

ЖҰМБАҚ

Алла мықты жаратқан сегіз батыр,
Баяғыдан соғысып әлі жатыр.
Кезек-кезек жығысып, жатып-тұрып,
Кім жығары белгісіз түбінде ақыр.

Шешуі:

Мұны тапсам ойланып, ақын деңіз,
Таба алмасам, ақылды болар неміз?
Қыс бенен жаз, күн менен түн, тақ пенен жұп,
Ілқисылық пен жамандық — болды сегіз.

ЖҰМБАҚ

Қара жер адамзатқа болған мекен,
Қазына іші толған әртүрлі кен;
Ішінде жүз мың түрлі асылы бар,
Солардың ең артығы немене екен?

Шешуі: темір.

ЖҰМБАҚ

Сыналар, ей, жігіттер, келді кезің,
Сәулең болса, бермен кел талапты ерің.
Жан құмары дүниеде немене екен?
Соны білсең, әр нені білгендерің.

Шешуі: білмекке құмарлық.

ТҰТҚЫНДАҒЫ ПОЛЯК ЖАНДАРЫЛЫНЫҢ СӨЗІ

Дүрілдеген нажағай,
Бұрқыраған жауынның
Ашылмағы бар ма басынан
Бағы қайтқан жауыңның?
Мен орманға барғанда,
Неше түрлі гүл ұстап
Қайтушы едім қолыма.
Гүлдер түгіл бұл күнде,
Шөп тағы жоқ маңымда.

• * •

(БАЙМАҒАМБЕТКЕ ҚАТЫНЫНЫҢ
АТЫНАН ШЫҒАРЫЛҒАН)

Ажынның жақсы-ақ қызы едім,
Жетістірем деп алды.
Тілеуін түзден тілесе,
Баста мені неге алды?

Сол желіккеннен желігіп,
Жынды сары жоғалды.
Ойбайлаған болайын-ай,
Жоқтамасам, обал-ды.

• • •
(КЫЗДАРҒА)

Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең,
Адалдыққа бар елдің зоры Бәкең.
Ұры-қары көбейіп, к... шөмейтіп,
Неге болды бар елдің қоры Бәкең?

Лекер, Бітімбай мен Аталықты,
Жанқожадан кім көрген қапалықты?
Байұзақ одан соңғы адамы еді,
Бәрі де кісі-ақ еді қасалықты.¹

Дауылбай Қыздар менен айпар-жайпар,
Екеуі бітім десе, басын шайқар.
Екі елірме бітімге жөн келер ме,
Ақылы болмаған соң артын байқар?

Сөзіңнің басы ыржаң, соңы қылжаң,
Жүгенсіз жүре бермек — сенің ырзаң.
Сенен күшті кісілер не боп жатыр,
Заманыңның тарлығын ойла, мырзам.

¹ Келісті, кезел.

Шотқара кірсе алдап, шыкса күлгем,
Елірмелі Досаққа кісімсінген.
Бұл топта маған айтар кісі бар ма
Дауылбай мен Қыздардың жөнін білген?

Айтқожаның қулығы сені елірткен,
Бір дем салса, күшіктей соңына ерткен.
Менің терім тарылып келе жатыр,
Бұрың кісім емес ең жалғыз шерткен.

* * *

Көкала бұлт сөгіліп,
Күн жауады кей шақта.
Өне бойың егіліп,
Жас ағады аулақта.

Жауған күнмен жаңғырып,
Жер көгеріп күш алар.
Аққан жасқа қаңғырып,
Бас ауырып, іш жанар.

• • •

Сұлу аттың көркі — жал,
Адамзаттың көркі — мал.
Өмір сүрген кісіге
Дәулет — қызық, бала — бал.

Бал болатын бала бар,
Бал болар ма Рақымшал?!
Бүйтіп берген балаңды,
Берген құдай, өзің ал!

♦ ♦ ♦

Мен сәлем жазамын,
Қарағым, қалқама.
Қайғыңнан азамын,
Барушы айта ма?

Күн бойы күтемін
Келер деп хабарың.
Қайғырмай не етемін?
Бізде жоқ назарың.

Көңілге жұбаныш,
Сен едің базарым.
Сенсіз жоқ қуаныш,
Тозады енді ажарым.

* * *

Сүйсіне алмадым, сүймедім,
Сүйегім жасып, сор қалың.
Сүйісіп саған тимедім,
Бола алмадым сенің жарың.

* * *

Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға,
Бермек болған айғырдың көзі қайда?
Көзді көрсең — бересің, тайсаң — танып,
Алдамшы атанғанның несі пайда?

* * *

Көз жұмғанша дүниеден
Иманын айтып кеткені-ай!
«Бейсенбі ме бүгін?» деп,
Жұмаға қарсы өткені-ай!
Жер күңреніп, жұрт шулап,
Ағайын түгел жеткені-ай!
Жамиғат¹ тоңбай күн жылып,
Тәңрім рақым еткені-ай!
Нем қабыл алды-ақ деп,
Көңліме қуат біткені-ай!
Қуаттанып бақсам да,
Күнәлі нәпсім түтпеді-ай.²

Ата тегі мұндағы —
Орта жүздің ұлығы;
Ана тегі ондағы —
Өзен судың тұнығы.
Екі асылдан қосылған
Сом алтынның сынығы.
Өлгенше естен қалмайды
Өзгеше біткен қылығы.

¹ Жұрт, халық.

² Төзімі жетпеді, шыдамды.

Қызыл балақ қыранның
Балапанын дерт алды.
Жеміс ағаш, бәйтерек
Балдырғанын өрт алды.
Артына белгі тастамай,
Жал құйрығын келте алды.
Ағайынды тойғызбай,
Аз күн қоймай, ерте алды.

Көп жасамай, көк орған,
Жарасы үлкен жас өлім.
Күн шалған жерді тез орған,
Күншіл дүние қас өлім.
Артына белгі қалдырмай,
Бауыры қатты тас өлім.
Жыламайын десе де,
Шыңдарлық па осы өлім?

Орамды тілді ауыздым,
Ақылға жүйрік маңыздым,
Көп жасамай тез кетіп,
Көзімнің жасын ағыздың.

• • •

Домбыраға қол соқпа
Шымырлатып бір-бірлеп.
Жүрегім, соқпа, кел тоқта,
Жас келер көзге жүр-жүрлеп.

Қайғылы көңлім қайдағы
Бұрынғымды жаңғыртар.
Қайратты алып бойдағы,
Басымды қайғы қаңғыртар.

Онан да жылы жүзіңмен
Кел, жарым, кара бетіме.
Жылы тәтті жауап айт
Іштегі қайғы дертіме.

Іштегі ескі жалынды
Сөндірі жаңа қылықпен.
Сөйлесіңі жақсы жағымды
Мендей көңілі сынықпен.

Сынық көңлім көп кешер,
Майда қолмен ұстасаң.
Көңілге түрлі ой түсер,
Әр тереңге нұсқасаң.

Күйлі, күйсіз бәйгеге
Қажыды көңлім көп шауып.
Көп қыйнамай әрнеге,
Енді семірт жем тауып!

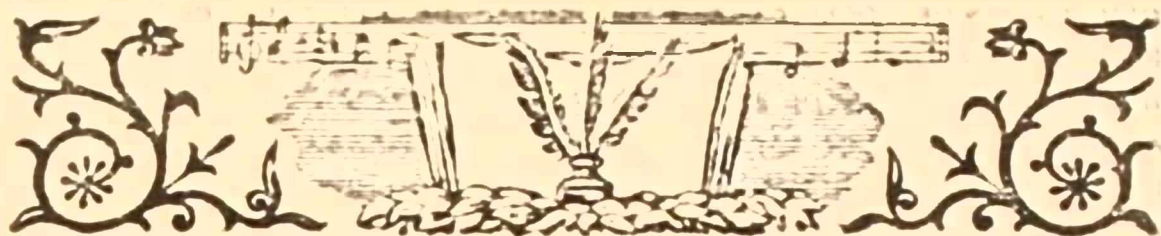
Ойға түстім, толғандым,
Өз мінімді қолға алдым.
Мінезіме көз салдым,
Тексеруге ойландым.
Өзіме өзім жақпадым,
Енді қайда сыя алдым?
Қалап алған көп мінез,
Қалайша қылып тыя алдым?

Бойдағы мінді санасам,
Тау тасынан аз емес.
Жүрегімді байқасам,
Инедейін таза емес.
Аршып алып тастауға,
Апандағы саз емес.
Бәрі болды өзімнен,
Тәңрім салған наз емес.

Осынша ақмақ болғаным
Көрінгенге қызықтым.
Ғаділетті жүректің
Әділетін бұзыппын;
Ақыл менен білімнен
Әбден үміт үзіппін;

Айла менен амалды
Меруерттей тізіппін;
Жалмауыздай жалаңдап,
Ар-ұяттан күсіппін;
Қулық пенен сұмдыққа
Қуладындай ұшыппын;
«Сіз білесіз» дегенде
Күнге күйіп, пісіппін;
Мақтанбасқа мақтанып,
Деп жүріппін «пысықпын».

Καρυσσοδέρ

БІРІНШІ СӨЗ

Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық — әурешілікті көре-көре келдік. Енді ер ортасы жасқа келдік, қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін көрдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де хайранмын.

Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ, бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын! Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмай тұғын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған азғана өмірімді қор қылар жайым жоқ. Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ, білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі — бір тез қартайтатұғын күйік.

Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек, не көңілде, не көрген күнінде бір ты-

ныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?
Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалай-
ша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай
елге қосайын, қай حرکتке қосайын? Балаларымның өзіне
ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен көрер-
лік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле
алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла
алмадым.

Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға
жаза берейін, ақ қағаз бен қара сыяны ермек қылайын,
кімде кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқы-
сын, керекі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры
осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ.

ЕКІНШІ СӨЗ

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақтар сартты көрсе, күлуші еді: «енеңді ұрайын кең қолтық шүлдіреген тәжік, арқадан, үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт» деген осы деп. Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе шаршап, жаяу жүрсе демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, салдат ноғай, қашқын ноғай, «башалшік»¹ ноғай» деп. Орысқа да күлуші еді: «ауылды көрсе шапқан жаман сасыр бас орыс» деп. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті» деп.

Сонда мен ойлаушы едім: әй құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім. Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, сәудегерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһари² жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлгенінің «ақрет»³, тірісінің киімін жеткізіп тұрды.

Әке балаға қыймайтуғын малыңды кірелеп, сол айдап

¹ Ұсақ сәудегер.

² Қала адамдары.

³ Бұл жерде өлген кісіні орайтын кебін мағзасында.

кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық — бәрі оларда. Ноғайға қарасам, салдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жолын солар біледі, салтанат әсем де соларда, оның малдыларына құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз. Біздің ең байымызды: «сенің шақшы¹ аяғың білән пышыратырға қойған идән түгіл, шық сасы қазақ», — деп, үйінен қуып шығады. Оның бәрі — бірін бірі қуып қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып зор болғандық әсері. Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз. Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?

¹ Лас, бығанып.

ҮШІНШІ СӨЗ

Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтуғынының, рас сөзі аз болатындығының, қызметке таласкыш болатындығының, өздерінің жалқау болатындығының себебі не? Ғәммә ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады. Әрбір қайратсыз, қорқақ мақтаншақ келеді. Әрбір мақтаншақ қорқақ ақылсыз, надан келеді. Әрбір ақылсыз, надан арсыз келеді. Әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады.

Мұның бәрі төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан, өзге егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді. Әрбір мал іздеген малым көп болса, өзімдікі де, балаларым да малды болса екен дейді. Ол мал көбейсе, малшыларға бақтырмақ, өздері етке, қымызға тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлап отырмақ. Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, байлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айрылған және біреуге тиіспек, я болмаса орынсыздығынан елден кетпек — әр қазақтың ойы осы.

Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айрылғандар көбейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізбен қас сағындық. Әрбердем соң сыртымызға шықты, жауластық, дау-

ластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын, және де ештеп мал жыюға күшім жетімді болсын деп, қызметке, болыстық, билікке таластық.

Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып, еңбек қылып, мал іздемейді, егін сауданың керегі жоқ болады. Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жыйғандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді. Ұрылар тыйылмайды. Ел тыныш болса, оның ұрлығын ешкім сүймес еді. Ел екі жар болған соң, кім ант ішіп ақтап, арамдығын жақтап сүйеймін десе, соған жақ болып сүйеніп, бұрынғыдан ұрлығын әлденеше есе асырады.

Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әртүрлі уголовный¹ іс көрсетіп арыз береді, одан дознание²— тергеу шығарады. Өтірік көрмегенін көрдім деуші куәларды әлдеқашан дайындап қойған. Бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін, ол адам басын құтқармақ үшін жамандарға жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі сотты адам болып, ешбір қызметке жарамай басы қатерге түсіп өткені. Ол болыс болғандар өзі қулық арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді деп.

Осы күнде қазақ ішінде «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісінің, амалшы, айлалығынан жетерсін деген сөз. Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатымен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қаларға мүмкін болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды? Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді:

Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование³ алған кісі болсын. Егерде

¹ Қылмысты.

² Жауапқа шақыру.

³ Білім.

орталарында ондай кісі жоқ болса, яки бар болса да, сайламаसा, уезный начальник пенен военный губернатордың назначениесімен¹ болады десе, бұл халыққа пайдалы болар ма еді? Оның себебі: әуел — қызмет құмар қазақ балаларына образование беруге ол да — пайдалы іс, екінші — назначение мен болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді.

Уа және назначение сайлау қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлкім жоғалар еді. Әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл көп халыққа залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әзтәуке ханның Күл төбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жетіжарғысын»² білмек керек. Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі жоқ.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі — тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Үйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе. Ол билерге дәугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді посредникке³ сайлап алып біте берсе, яки оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып, жүгінсе, сонда дау ұзамай бітім болар еді.

¹ Қызметке тағайындау.

² Тәуке хан заңының жеті ережесі.

³ Екі жағына бірдей адам сайлап алу деген мағнада.

ТӨРТІНШІ СӨЗ

Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил көп өтетұғын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, елемеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек.

Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жыйнақырақ болса керек. Әрбір жыйнақылықтың түбі кеніш¹ болса керек, енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі қайғыға жан шыдай ма екен? Үнемі күлмей жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығына уайым-қайғы қыл дағы, сәл уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды характер табу керек хәм қылу керек. Әрбір орынды характер өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды характерпен азайт!

Шығар есігін таба алмай уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де — бір антұрғандық және әрбір адамның жаман қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі — өзі де қайғы. Ондай күлкіге үнемі өзің де салынбассың, әрбір жақсы

¹ Молшылық.

адамның жақсылық тапқанына рахаттыны күлсең, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат көріп күл. Әрбір ғибрат алмақтың өзі де мастыққа жібермей уақытымен тоқтатады. Көп күлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір күлкі бар-ау, құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен келмейді, қолдан жасап, сырты менен бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің әнін сәндеп, әдемішілік үшін күлетін, бояма күлкі.

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін бірі аңдып, біріне бірі мақтанып, есіл өмірді ескертусіз, босқа, жарамсыз қылықпен қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Құлық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ — өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды.

БЕСІНШІ СӨЗ

Көкрек толған қайғы кісінің өзіне де билетпейді, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады. Қазақтар: «ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла көр!» деп тілек тілегенін көзім көрді. Онысы — жас баладан көрі өзі есті кісі болып, ескермек нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсын: әуелі «түстік өмірің болса, күндік мал жый», «өзіңде жоқ болса, әкең де жат», «мал — адамның бауыр еті», «малдының беті жарық, малсыздың беті — шарық», «ер азығы мен бөрі азығы жолда», «алаған қолым — береген», «мал тапқан ердің жазығы жоқ», «байдан үмітсіз — құдайдан үмітсіз», «қарның ашса, қаралы үйге шап», «қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» деген осындай сөздері есепсіз толып жатыр.

Бұл мақалдардан не шықты? Мәлім болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бірақ бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе оныменен жауласпақ екен. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылық-

тың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен.

Бұларының жас баланың ақылынан несі артық? Бірақ, жас бала қызыл ошақтан қорқушы еді, бұлар тозақтан да қорықпайды екен. Жас бала ұялса, жерге ене жаздаушы еді, бұлар неден болса да ұялмайды екен. Сол ма артылғаны? Қолымыздағыны үлестіріп талатпасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді екен, іздеген еліміз сол ма?

АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың бір мақалы: «өнер алды бірлік, ырыс алды тірлік» дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады — білмейді. Қазақ ойлайды, бірлік ат ортақ, ас ортақ, киім, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не зыян? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? Осы ма бірлік? Жоқ, бірлік — ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады. Бірлік малға сатылса, антұрғандықтың басы — осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді, әйтпесе құдайдан тілемейді. Әуелі біріне бірі пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатып, әйтеуір бірін бірі алдаудың амалын іздеседі. Мұның қай жерінен бірлік шықты?

«Ырыс алды тірлік» дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? Жоқ, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады. Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, ез атанып дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұшпан болады. Ол айтқан тірлік олар емес. Көкрегi, көңлі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да, көкрегiң өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.

Кеселді жалқау, қылжақпас,
Әзір тамақ, әзір ас,
Сыртың пысық, ішің нас,
Артын ойлап ұялмас —

болып жүріп, тірімін деме, онан да алла жіберген ақ бұй-
рықты өлімнің өзі артық.

ЖЕТІНШІ СӨЗ

Жас бала да анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі — ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады, бұлар — тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі — білсем екен демеклік, не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр, еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып; онан ержетіңкірегенде: ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі — жан құмары. Білсем екен, көрсем екен, үйрөнсем екен деген.

Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай қайуан жаны болады. Әзелде, құдай тағала қайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жатқаны. Ол қуат жетпеген, мый толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақта есімізден шығып кететұғын, құмарымызды ержеткен соң ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жыйған қазнамызды көбейтпек керек, бұл жанның тамағы еді.

Тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көзбен де жақсы қарамадық, көңіл айтып тұрса, сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің сыртын көргенде-ақ тойдық. Сыры қалай болады деп көңілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз? Біреу көргенін айтса да, ұқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «өз білгенің өзіңе, өз білгенім — өзіме», «кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол» деген дейміз, «ой, тәңірі-ай кімнен кім артық дейсін!» — дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз.

Көкректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Күр көзімен көрген біздің қайуан малдан неміз артық? Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде, қайуаннан да жаманбыз. Қайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда өлер-тірілерімізді білмей, күре тахырымызды адырайтып кетеміз.

СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Осы ақылды кім үйренеді? Насихатты кім тыңдайды? Біреу — болыс, біреу — би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтармыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлік-ақ қалған. Ол не қылып тыңдасын, және тыңдайын десе де, қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба, немесе, халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? — деген ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді.

Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты, малмен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, арамдық, ақыл, ғылым, білім ешнәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, құдай тағаланы да паралап алам дейді. Оның діні, құдайы, ақылы, жұрты, білім-ұяты, ары, жақыны, бәрі — мал. Сөзді қайтып ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызбақ, саудасын жыйғызбақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бөрі, қыс, суық-сұғанақ — солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ. Оның бәрін жайғастырып, аяғын алып келіп, мақтанға орнастырғанша қашан? Қолы тимейді. Енді ұры-залым, сұм-сұрқыя өздері де тыңдамайды. Онша-мұнша қой жүнді

қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. Аналар анадай болып тұрғанда, білім, ғылымды не қылсын? Және де білім, ғылым кедейге қарегі жоқтай-ақ: «бізді не қыласың, ана сөзді ұғарлықтарға айт!» дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдындағы үшеуіндей болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұңы болмаса керек.

ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Осы мен өзім — қазақтың. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Әрі нешік, бойларынан адам жақсы көрерлік, көңіл тыянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем, сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай «не қылды, не болды?» демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бәрі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқанның бірін тұтпай болмас еді.

Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін, әншейін осылардың ызасынан ба? Өзіме-өзім ыза болғанымнан ба? Яки бөтен бір себептен бе? Еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам, ызалана алмаймын. Күлсем, қуана алмаймын, сөйлегенім өз сөзім емес, күлгенім өз күлкім емес, бәрі де әлде кімдікі. Қайратты күнімде қазақты қыйып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін деймін. Тегінде ойлаймын, бұда жақсы. Өлер кезде: «сттегене-ай, сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге.

ОНЫНШЫ СӨЗ

Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? «Өлсем орнымды бассын» дейді, «артымнан құран оқысын» дейді, «қартайған күнімде асырасын» дейді. Осыдан басқасы бар ма? Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние несіз қалар дейсін бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қыймайтұғын, сенің не қылған артықша орның бар еді? Баланың жақсысы — қызық, жаманы — күйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?

Артымнан балам құран оқысын десең, тірлікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Егер жаманшылықты көп қылған болсаң, балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді? Тіршілікте өзің өзің қылмаған істі өлген соң, саған балаң кәсіп қылып бере ала ма? Ахирет үшін бала тілегенің — балам жасында өлсін дегенің. Егерде ержетсін десең, өзі ержетіп, ата-анасын тұзақтан құтқарарлық бала қазақтан туа ма екен? Ондай баланы сендей әке, сенің еліңдей ел асырап өсірмек пе екен?

Қартайғанда асырасын десең, о да — бір бос сөз. Әуелі өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісін, жоқ па? Екінші балаң мейрімді болып асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші малың болса, кім асырамайды? Малың жоқ

болса, қай асырау толымды болады? Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары — ол да екі талай. Қош, құдай тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсін. Өз күнәңді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласын. Әуелі, балаңды өзің алдайсың: «әне, оны берем, міне, мұны берем» деп, басында балаңды алдағаныңа бір мәз боласын. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, «кәпір-қыяңқы, осыған тимеңдерші!» деп, оны мазаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде молданың ең арзанын іздеп тауып алып, «хат таныса болады» деп, «қу, сұм бол» деп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?

Және, мал тілейсіңдер неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі, құдайдан тілеймісің? Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты адал кәсіп қыларлық орынға жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым береді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, қайда жібергеніңді кім біледі?.. Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, ретін тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ. Сенікі біреуден қорқытып алсаң, біреуден жалынып алсаң, біреуден алдап алсаң болғаны, іздегенің — сол.

Бұл құдайдан тілеген емес. Бұл — абройын, арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік. Қош, сүйтіп жүріп-ақ ақыл, мал таптың, байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған қаж, ешбір ғибадат¹ орнына бармайды. Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады. Бейнет, күйігі, ызасы — сол үшеуінен басқа ешнәрсе бойында қалмайды. Барында «баймын» деп мақтанады, жоғында «маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады. Кедей болған соң тағы қайыршылыққа түседі.

¹ Құлшылық.

ОН БІРІНШІ СӨЗ

Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе: әуелі — ұрлық, ұры ұрлықпен мал табам деп жүр, мал несі артылтып алып, тағы да байыймын деп жүр, ұлықтар «алып берем» деп, дәугерді жеп, «күтқарам» деп, ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып «мал алам» деп ұрыға атымды сатып «пайдаланам» деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші — бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласын, бүйтсең көп боласын, бүйтсең кек боласын, мықты атанасын деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім өзса, мен соған керек боламын деп, к... қыздырып алып, өзін бір азғана азық қылайын деп жүр.

Ұлықтар «пәлі-пәлі», бұл табылған ақыл екен деп, мен сені бүйтіп сүйеймін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп, мынаны жеп жүр. Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл аймағыммен сойылыңды соғайын, дауыңды айттайын деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, күдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп, басын, аулын, қатын-баласын сатып жүр. Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа ой да түсер еді. Шаруа да қылар еді. Бай малын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді. Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? Ұрыны тыюда оңай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды?

ОН ЕКІНШІ СӨЗ

Кімде-кім жақсы, жаман ғибадат қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Лакин¹, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуелі, иманның иғтиқатын² махкамлемек³ керек, екінші, үйреніп жеткенше осы да болады ғой деп тоқтамай, үйрене беру керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды. Уа-лакни⁴ кімде-кім иманның неше нәрсе бірлән кәмаләт табатұғынын білмей, қанша жерден бұзылатұғынын білмей, басына шалма орап, бірәдар атын көтеріп, оразашыл, намазшыл болып жүргені көңілге қалың бермей тұрып, жыртисын салғанға ұқсайды. Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықласыменен өзін өзі аңдып, шын діні шыншылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

1 Бірақ.

2 Напу, сену.

3 Берік, мықты, сенімді.

4 Бірақ та.

ОН ҮШІНШІ СӨЗ

Иман деген алла табарака уатағаланың¹ шәриксіз², ғз-йыпсыз, бірлігіне, барлығына уа һәр түрлі бізге пайғамбарымыз саллаллаһү ғалайһи уасалләм³ арқылы жіберген жарлығына білдіргеніне мойын сұнып, инанмақ. Енді бұл иман дерлік инануға екі түрлі нәрсе керек: әуелі — не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел — испат⁴ қыларға жарасам, мұны якини иман⁵ десек керек; екіншісі — кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық беріктік керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып, көңлі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иман «таклиди»⁶ дейміз.

Енді мұндай иман сақтауға қорқпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Якини иманы бар деуге ғылымы жоқ, таклиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз? Құдай тағала өзі сақтасын. Әр нешік білмек керек, жоғарғы екі түрліден басқа иман жоқ. Иманға

¹ Ұлы тәңрі күшті құдай.

² Тең келмейтін, бірдей келмейтін.

³ Құдайдың жарылғауымен рахметіндегі.

⁴ Дәлелдеу, дәлелмен бекіту.

⁵ Шын иман.

⁶ Біреуге еріп қану.

қарсы келерлік орында ешбір пенде құдай тағала кеңшілігімен кешеді дағы демесін, әнің үшін құдай тағаланың ғафуына¹ яки пайғамбарымыздың шафағатына² да сыймайды, мүмкін де емес. «Қылыш үстінде серт жоқ» деген, «құдай тағаланың кешпес күнасы жоқ» деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пәнденің жүзі құрсын.

¹ Кешу, кешіру.

² Қорғау, жәрдем ету.

ОН ТӨРТІНШІ СӨЗ

Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың «жүректі кісі» дегені, батыр кісі дегені — онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игеді демек, бұлар — жүрек ісі. Асықтық та — жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Қазақтың «жүректісі» мақтануға сыймайды. Айтқанға көнгіш, уағада да тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жыйып алғыш, көштің соңынан нтше ере бермей, адасқан көптің атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қыйын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамау — ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз.

Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білместігінен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жыйып алып кетерлік қайрат, қазақта кем болады. Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі — бәлеге, жаманшылыққа елертпек үшін, бірін-бірі «айда, батыр!» лап қыздырып алады

да, артын ойлатпай, азғыратуғын сөздері, әйтпесе құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жыйып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?!

ОН БЕСІНШІ СӨЗ

Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім. Әуелі, пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Есер кісі орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң жәйе бір қызық тауып алатын кісімсіп, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп, бірер қызықты/қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші тзлапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші, әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки әне-міне жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен. Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін ашып, «ананы, ананы» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен. Есер кісілер ер-тоқымын тастап, бөркі түсіг

қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі көзі аспанда, жынылы кісіше шаба беруді біледі екен, соны көрдім.

Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?

ОН АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақ «құлшылығым құдайға лайық болса екен» деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды біз де қылып, жығылып-тұрып жүрсек болғаны дейді. Сәудегер несиесін жыя келгенде: «Тапқаным осы, біттім — деп — алсаң ал, әйтпесе саған бола жерден мал қазам ба?» дейтуғыны болушы еді ғой. Дәл құдай тағаланы сол сәудегердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, денін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. «Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене аламын», — дейді. «Оқымадың демесе болат тағы, тілімнің келмегенін қайтушы ет», — дейді. Оның тілі өзге жұрттан бөлекше жаратылып па?

ОН ЖЕТІНШІ СӨЗ

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті. Қайрат айтыпты: ей ғылым, өзің білесің, дүниеде ешнәрсе менсіз кәмалатқа жетпейді, әуелі, ғылым, өзіңді білуге, ерінбей жалықпай ізденіп, үйреніп, орнына келтірмек — менің ісім, құдайға лайықты гибадат қылып ерінбей, жалықпай орнына келтірмек те менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр, мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі¹ шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жыйғызып алатұғын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады? — депті.

Ақыл айтыпты: не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын — мен, сенің сөзіңді ұғатұғын — мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды? — депті.

Онан соң жүрек айтыпты: мен — адамның денесінің патшасымын, қан менен тарады, жан менде мекен қылды, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге, төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен

¹ Көңілдің тілеуі, қалауы.

деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын — мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын — мен, бірақ, мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын; жақсылыққа елжіреп еритұғын — мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын — мен, әділет, нысап, ұят рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?» — депті.

Сонда ғылым, үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты: «ей, қайрат! Сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз болмайтұғыны да рас, бірақ, қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесін. Соның жаман», — депті.

«Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңріні де сен танытасын, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да — бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның, екеуінің де сүйенгені — сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман, — депті. — Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ — менің ісім, — депті. Бірақ, сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа, жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді, ермек түгіл жиреніп, үйден қуыл шығарады.

Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, оның ішінде жүрекке билет», — деп ұқтырып айтушының, аты ғылым екен. — «Осы үшеуің бір кісінде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топрағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды, деп, кітаптың айтқаны осы», — депті

ОН СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек — дұрыс іс. Ләкин өз дәулетінен артық киінбегі, не киімі артық болмаса да, көңліне қуат тұтып, тым айналдырмақ — кербездің ісі.

Кербездің екі түрлі қылығы болады: бірі — бет пішінін, сақал-мұртын, мүшесін, жүрісін, қас-қабағын қолдан түзетіп, шынтағын көтеріп, қолын тарақтап әуре болмақ. Біреуі — атын, киімін «айран ішерім» деп, солардың арқасында сыпайы, жұғымды жігіт атанбаққа, өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардағының ішін күйдіріп, өзінен кейінгілерге «әттең дүние-ай, осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен?!» дейтұғын болмаққа ойланбақ.

Мұның бәрі — масқаралық, ақмақтық, мұны адам бір-ойламасын, егерде бір ойласа, қайта адам болмағы — қыйын іс. Кербезденгенде осындай кер, кердең немеден безіңдер деген сөзге ұқсатамын. Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрсеменен озым ғой демектің бәрі де — ақмақшылық.

ОН ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды; естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады. Мұндай сөзді есіткенде шайқақтап ишалықтанып, не салбырап салғырттанып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп түшынбаса, не сол кезде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек. «Осындай сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, өзіңді таныйтұғын шошқаны баққан жақсы» деп бір хақим¹ айтқан екен, сол секілді сөз болады.

¹ Данышпап.

ЖЫЙЫРМАСЫНШЫ СӨЗ

Тағдырдың жарлығын білесіздер — өзгерілмейді. Пәндеде бір іс бар жалығу деген. Ол — тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі тапқан емес. Оған егер бір еліксе, адам баласы құтылмағы қыйын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де, ақырында тағы келіп жеңеді. Ақылы түгел, ойлы адамның баласы, осы адам баласының жалықпайтуғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңіл аз ба, көп пе жалығады. Оның үшін бәрінің айыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суый бастайды. Дүние бірқалыпта тұрмайды, адамның қуаты, өмірі бірқалыпта тұрмайды. Әрбір мақлұққа құдай тағала бірқалыпта тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпта тұра алады?

Бірақ, осы жалығу деген, әрнені көрмек деген, көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің де баянсызын біліп жеткен ойлы адамнан шығады. Соншалық өмірдің баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақмақтық, қайғысыздық та бір ғанимат¹ екен деп ойлаймын.

¹ Олжа, табыс.

ЖЫЙЫРМА БІРІНШІ СӨЗ

Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтаннан аман болмағы — қыйын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын үлкендік деп атаймын, біреуін мақтаншақтық деймін. Үлкендік — адам ішінен өзін өзі бағалы есеп қылмақ, мысалы: надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арыс, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді — осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез — ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп азаптанады. Екінші мақтаншақ деген біреуі демесін демейді, десін дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, әрдайым не түрлі болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді. Ұмытпақ түгіл іс екен деп ескермейді. Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады. Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді, ол — надан, надан да болса адам. Біреуі өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес. Үшіншісі өз үйіне келіп айтпаса, аулына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді. Ол — наданның наданы һәм өзі адам емес. Жатқа мақталсам екен деген елім мақтаса екен дейді. Еліме мақталсам екен деген ағайыным мақтаса екен дейді. Ағайынның ішінде өзі мақтау іздеген өзімді өзім мақтап жетем дейді.

ЖЫЙЫРМА ЕКІНШІ СӨЗ

Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым.

Байды қадірлейін десең, бай жоқ, бай болса, өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ. Кей бай, өзі біреумен күш таластырамын деп, жүз кісіге, қорғалауықтығынан жалынып, малын үлестіріп жүр. Ойлайды: «жалынтып бердім» деп, ақмақтығынан ойлайды, жоқ, өзі жалынып беріп жүр. Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен, өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға қойнын ашып, малын шашып жүр. Кей байлар, елдегі құттылар, сүттілер берекелесе алмаған соң, кеселді қулар көбейіп кетіп, көп қорқытып, іздеген нәрсесі жоқ, еріксіз кім болса соған жеміт болып жүр.

Мыозаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр. Біреулер: к...не құрым киізді тұзға малшып тыққан соң, есі шығып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр.

Болыс пен биді құрметтейін десең, құдай берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны құрметтейін десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсы іске мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ. Қулық, сұмдық, арамдық амалға елдің бәрі де есті.

Кәріп-кәсер, бишараны құрметтейін десең, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ептеп ілерлік те жайы бар.

Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес. Жә, кімді сүйдің, кімнің тілеуін тіледің? Енді әлбәтте амал жоқ! Момындығынан, «ырыс баққан, дау бақпас» деген мақалменен боламын деп, бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштығымен баға алмай, ұры, залым, құларға жеміт болып жүрген шын момындарды аямасаң, соның тілеуін тілемесең болмайды. Сонан бәсқаны таба алмадым.

ЖЫҒЫРМА ҮШІНШІ СӨЗ

Біздің қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш дегендер бар. Оның қуанышы — елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса қуанады, айтады: «құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе?» — деп. Оған құдай тағала айтып па, пәленшеден тәуір болсаң болады, деп? Я білгендер айтып па әйтеуір өзіңнен наданшылығы асқан, я жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсың деп? Жаманмен салысып жақсы бола ма? Жақсыға салысып жақсы болаттағы.

Жұв ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдым деген сөз болса, алдында неше ат бар деп сұрар, артыңда неше ат бар еді деп сұрағанның несі сөз? Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш? Енді жұбаныш — жалғыз біз бе? Елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көппен көрген — ұлы той, көппен бірге болса, болады да деген сөзді жұбаныш қылады. Оған құдай тағала айтып па, көптен қалмасаң болады деп. Көпке қаһарым жүрмейді деп? Көпке тұзағым жетпейді деп пе? Ғылым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет¹ көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса, жеңіл тие ме? Жоқ жарымы сау болса, жеңіл тие ме? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер біле-

¹ Бұл жерде өнер-білім деген мағнада.

тұғын кісінің керегі жоқ па екен? Көп кісі жолаушының бәрінің аты арығаны жақсы ма? Жоқ жармысы арыса, жаомысының күйлісі жақсы ма? Жұт келсе, елдің бәрінің түгел жұтағаны жақсы ма? Жарым-жартысы аман қалғаны жақсы ма? Осы көп ақмақтың бір ақмаққа несі жұбаныш? Тұқымымызбен бәріміздің аузымыз сасық болушы еді деген жаман күйеу қалыңдығын жеңіп пе? Көңлін сол сөзбен разы қылуға жетіп пе? Ендеше көбіңнен қалмай сен де аузыңды сасыта бер деп пе?!

ЖЫПЫРМА ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жер жүзінде екі мың миллионнан артық адам бар, екі миллиондай қазақ бар. Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрттануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Үш миллионнан халқы артық дүниеде бір қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып, көрген кісі толып жатыр. Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен? Ай, не болсын!... Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін-бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?

ЖЫЙЫРМА БЕСІНШІ СӨЗ

Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ, құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады. Оның үшін бұл жер дәрілхарап¹, мұнда әуелі мал табу керек, онан соң арап, парсы керек. Қарны ғш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап-ішуге малдың тапшылығы да, ағайынның араздығы да, әртүрлі бәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сүмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе. Мал тапса, қарын тояды. Онан соң білім, өнер керек екен. Соны үйренейін, не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі. Орысша оқу керек, хикмет² те, мал да, өнер де, ғылым да — бәрі орыста зор. Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі: олар дүнненің тілін білді, мұндай болды. Сөз оның тілін білсең, көкрек-көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі, оныменен бірдейлік дағуасына³ кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Жақсы білгенді жорғалықпенен көңлін алсам екен деген падан әке-шешесін, ағайын, жұртын, дінін, адамшылығын жаурыннан бір қаққанға сатады. Тек майордың күлгені керек деп, к...і ашылса да, қам жемейді. Орыстың ғылымы, өнері-дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Бірақ, осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қа-

¹ Қауыпты, бүлінген.

² Керемет, ғажайып, сыр, ақыл.

³ Талас, тартыс, айтыс.

руымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай инет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп жаңа үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей заңды болмаса, заңсыз зорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болзайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп халық қатарына қосылудың қамын жейік деп инеттеніп үйрену керек. Қазірде орыстан оқыған баллардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын туғаны бір жағынан бұзып жатыр. Сүйтсе де, осы оқыған балалар аң оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылса да, сөзді ұқтырса болады оларға. Жақсы атаның балалары да көп оқыған жоқ, қайта кедейдің балаларын орысқа қорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын? Және кейбір қазақтар ағайынымен араздасқанда: «Сенің осы қорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып, кетпесем бе!» — деуші еді. Осындай жаман сөзді, құдайдан қорықпай, пендеден ұялмай айтқан қазақтардың баласы оқығанменен не бола қойсын? Сонда өзге қазақ балаларынан артық үйренгені немене, қай көп үйреніпті? Кірді, шықты, ілді, қашты, түбегейлеп оқыған бала да жоқ. Әкесі, ел ақшасыменен оқығанға әрең оқытады. Өз малын не кылып шығарсын? Тұрасын ойлағанда: балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсетер ме? Өзі рахат көрер ме? Я жұртқа рахат көрсетер ме?

ЖЫЙЫРМА АЛТЫНШЫ СӨЗ

Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен? Ай, жоқ та шығар! Осы қуаныш бәрі де қазақ ортасында бір қайуанның өнерінің артылғанына я бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? Ол озған, алған, жыққан өзі емес, болмаса баласы емес. Мұның бәрі — қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызаландырсам екен демек. Біреуді ызаландырмақ, шарифатта харам, шаруаға залал, ақылға теріс. Әншейін біреуді ыза қылмақтың несін дәулет біліп, қуанады екен. Жә, болмаса, ана ыза болушы соншалық неге жер болып қалады екен?

Жүйрік ат та — кейде ол елде, кейде бұл елде болатұғын нәрсе, қыран құс та, жүйрік ит те — кейде оның қолында, кейде мұның қолында болатұғын нәрсе. Күшті жігіт те үнемі бір елден шыға ма? Кейде ана елден, кейде мына елден шығады. Мұның бәрін адам өз өнеріменен жасаған жоқ. Бір озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді. Соның бәрін де біле тұра жерге кіргендей болып я бір арамдығы шыққандай, жамандығы білінгендей болып несіне ұялып, қорланады екен?

Енді осылардан ойлап білсеңіз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуачады, және қуанғанда не айтып, не қойға-

нын, не қылғанын өзі білмей, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Және ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды. Мұның бәрі — надандық, ақымақтың әсері. Бұларын айтсаң кейбіреуі «рас-рас» деп ұйыған болады. Оған нанба, ертең ол да әлгілердің бірі болып кетеді. Көңілі, көзі жетіп тұрса да, қайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды, бір тыянақсыздыққа түсіп кетеді, ешкім тоқтатып, ұқтырып болмайды. Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен еріксіз қорыққанда, я өлгенде тоқтайды, болмаса, ақылына жеңгізіп, мұным теріс екен деп біліп ойланып, өздігінен тоқтаған адамды көрмессін.

ЖЫЙЫРМА ЖЕТІНШІ СӨЗ

(СОКРАТ ХАКИМНІҢ СӨЗІ)

Бір күні Сократ хақим бір Аристодим деген ғалым шәкіртіне құдай табарақа уатағалаға¹ құлшылық қылмақ тұрасында айтқан сөзі. Ол өзі құлшылық қылғандарға күлуші еді.

— Ай, Аристодим, ешбір адам бар ма сенің білуіңше қылған өнерлері себепті адам таңырқауға лайықты? — деді.

Ол айтты:

— Толып жатыр, қазірет.

— Бірінің атын аташы, — дейді.

— Гомерге бәйітшіліктігі² себепті, Софоклге трагедиясы себепті, яғни біреудің сыйпатына түспектік, Зевксіске суретшілігі себепті таңырқаймын, — деп, соған ұқсаған неше, онан басқа өнерлері әшкере болған жандарды айтты.

— Олай болса, кім артықша ғажайыблануға лайықты. Жансыз, ақылсыз, құр пішінде жасайтұғын суретші ме? Я жан несі, ақыл несі адамды жаратушы ма? — дейді.

— Соңғысы лайықты дейді, бірақ ол жаратушы жаратты, өздігінен кез келіп, солай болып кетпей, басынан біліп істеген хикметімен болса, — деді.

¹ Ұлы күдіреті күшті құдай.

² Өлең.

— Жә, пайдалы нәрсе дүниеде көп, бірінің пайдасы көрініп, білініп тұрады. Кейбірінің пайдасы анық білінбейді. Соның қайсысын хикмет көресін? — деді.

— Әрине, әшкере пайдаға бола жаратылғанын хикмет десек керек деймін.— дейді.

— Жә, олай болса, адамды жаратушы хауаси хамса заһри¹ бергенде тахқиқ ойлап, олардың пайдасының барлығы түгел оған мұқтаж боларлығын біліп бергендігі әшкере тұр ғой. Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтып ләззәт алар едік? Ол көз нәзіктігінен керегіне қарай ашып, жауып тұрсын үшін қабақ беріпті. Желден, ұшқыннан қаға берсін болсын үшін кірпік беріпті. Маңдай теріні көздеп қағып тұруға керек болғандығынан, басқа тағы керегі бар қылып қас беріпті. Құлақ болмаса, не қаңғыр, не күңгір, дауыс, жақсы үн, күй, ән ешбірінен ләззәт ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмақ, жаман иістен қашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не дәмдінің қайсысынан ләззәт алар едік? Бұлардың бәрі біздің пайданымыз емес пе?

Көзді, мұрынды ауызға жақын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көріп, иісін біліп, ішіп-жесін деп. Бізге керегі бар болса да, жеркенеерлік жері бар тесіктерді бұл бастағы ғазиз білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе? — депті.

Сонда Аристодим тахқиқ ойлап тексергенде адамды жаратушы артық хикмет несі екендігіне және махаббатымен жаратқандығына шүбәсі қалмады.

— Олай болғанда және не ойлайсын, һәммә махұлықтардың жас балаларына елжіретіп, үйірілтіп тұруын көргенде уа һәммә махұлықтардың өлімін жек көріп, тіршілікте көп қалмақшылығын тілеп, ижтиһат қылуын көргенде өсіп-өнуінің қамында болудан басқа істі аз ойламақтары бұларының бәрі жұрт болсын, өссін, өнсін үшін. Солардың бәрін жаратқанда көңілдерін солайша ынтықтандырып қойғандығы һәм мұның бәрі жақсы көргендігінен екенін білдірмей ме? — дейді.

¹ Сыртқы бес сыйпат, бес сезім мүшесі.

— Ей, Аристодим! Қалайша сен бір өзіңнен, яғни адамнан басқа да ақыл жоқ деп ойлайсың? — деді. — Адамның денесі, өзің жүрген жердің бір битімдей құмына ұқсас емес пе? Денеңде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысындай емес пе? Жә, сен бұл ақылға қайдан не болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де сонан соң не болдың. Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне және қандай лайықты жарастықты заңімен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмай тұғынын көресін. Бұлардың бәріне ғажайып қаласың және ақылың жетпейді, осылардың бәрі де кез келгендікпенен бір нәрседен жаралған ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма? Егер ақылменен болмаса, бұлайша бұл есебіне, өлшеуіне ой жетпейтұғын дүние әрбір бір түрлі керекке бола жаратылып және бір-біріне себеппен банланыстырылып, пәнденің ақылына өлшеу бермейтұғын мықты көркем заңге қаратылып жаратылды, — дейді. Ол айтты: — Тахқиқ бұл айтқаныңның бәрі рас, жаратушы артық ақыл иесі екендігі мәлім болды. Ол құдайдың ұлықтығына іңкәрім жоқ. Бірақ сондай ұлық құдай менің құлшылығыма не қылып мұқтаж болады? — деді.

— Ей, Аристодим! Қате айтасын. Мұқтаж болмағанда да біреу сенің қамыңды жесе, сенің оған қарыздар екендігіңе де ұстаз керек пе? — деді. Аристодим айтты:

— Ол менің қамымды жейтұғынын мен қайдан білем? — деді.

— Жә, олай болса һәммә махұлыққа да қара, өзіңе де қара, жанды бәрімізге де беріпті, жанның жарығын бәрімізге де бірдей ұғарлық қылып беріп пе? Адам алдын-артын, осы күнін үшеуін де тегіс ойлап тексереді. Қайуан артын, осы күнін де бұлдыр біледі, алдыңғы жағын тегіс тексермекке тіпті жоқ, қайуанға берген денеге қара, адамға берген денеге қара; адам екі аяғына басып тік өсіп, дүниені тегіс көрмекке, тегіс тексермекке ылайықты һәм өзге қайуандарды құлданарлық, пайдасын көрерлік лайығы бар. Қайуанның бірі аяғына сеніп, бірі қанатына сеніп жүр, бір өзіндей қайуанды құлданарлық лайығы жоқ. Адам өзі-өзіне сенбесе, адамды да қайуан секілді қылып жаратса, ешнәрсеге жарамас еді. Қайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша дәрігерлік бір-біріне ғылым үйре-

терлік шешендік салахият¹ ол денеге лайықты желмейді. Қай өгіз шаһар жасап, құрал жасап, неше түрлі сайман жасап, сыпайылық, шеберліктің үдесінен² шығарлық қыйсыны бар. Бірақ, адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайыппен жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хикметпенен өзге қайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе? Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден алланың өзі ойлап жасағанына да дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағлұм болмай ма? — депті.

¹ Қабілеттілік деген мағнада.

² Шама, шек.

ЖЫЙЫРМА СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті болса, біреу есер болса, - біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді — бұлар неліктен? — десе біреу, сіздер айтасыздар: құдай тағаланың жаратқанынан, бұйрығынша болған ісі деп. Жә, олай болса, біз құдай тағаланы ғайыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп иман келтіріп едік. Енді құдай тағала бір антұрғанға, еңбексізге мал береді екен. Бір құдайдан тілеп, еңбек қылып пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай қатын-баласын жөндеп асырарлықта қылмай кедей қылады екен. Бір залалсыз момынды ауру қылып, қор қылады екен. Кейбір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әке-шешесі бір-екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен. Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шашып, жол салады екен. Түзікті бейіске шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жаманшылыққа бұрып жіберіп тұрады екен. Осының бәрі құдай тағаланың ғайыпсыз, мінсіз, ғафур¹ рахимдығына,² әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мүлік те — бәрі құдайдың өзінікі. Бұл қылғанын не дей аламыз? Өз мүлкін өзі

¹ Кешіруші.

² Мейірімді.

не қылса қыла береді. Оны гайыпты болады дей алмаймыз десек, ол сөзің құдай тағаланың гайыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ, айтуға бата алмаймыз дегенің емес пе? Олай болғанда, пенде өз тырысқандығыменен не табады? Бәрін қылушыға қылдырушы өзі екен. Пенде пендеге өкпелейтуғын ешнәрсе жоқ. Кім жақсылық, кім жамандық қылса дағы құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?

Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз деген, әрбір иманы бар кісіге гибадат парыз¹ деген екен. Және де, әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған гибадат не болады? Жоқ, сен, жақсылық, жамандықты жаратқан — құдай, бірақ, қылдырған құдай емес. Ауруды жаратқан — құдай, ауыртқан құдай емес. Байлықты, кедейлікті жаратқан — құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе — жоқ.

¹ Құлшылық ету міндет.

ЖЫЙЫРМА ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар. Әуелі: «Жарлы болсаң, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысып. Егер онысы жалға жүргеніңде жаныңды қыйнап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол — ар кететұғын іс емес, тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек — ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса қар жанады», «сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ» деген — ең барып тұрған құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не терден сұрау керек қой.

«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атыңның иесі мұрат? «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол» дейді. Тәңірге жазып мінбей-түспей, арып, шөмеңдеп дуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды? «Алтын көрсе періште жолдан шығады» дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны.

«Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның жанынан да малы қымбат екен. Ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың ісі емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнаттанып мал жыйса да, дүниелік жыйса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-ананы малға сатқан соң, құдайға дұспандық іс емес пе? Осындай білместікпенен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек.

ОТЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қырқын мінсе қыр артылмайтуғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек? Неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлылығы жоқ. Мойнын бұрып қойып: «ой, тәңір-ай, қойшы әрі, кімнен кім-артық дейсін. Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме, мен онан сауып отырмын ба?» — деп бұлғақтап, немесе: «аяғаным жаным ба? Ой, енесін ұрайын. Өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, я осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма?» — деп қалшылдайтұғын кісі көп қой.

Өздерің көріп жүрсіндер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтуғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, аз кеңірдегін ғана көрсетеді-ау «қнылып қалағалайын» деп. Егер осы сөз бойына лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ болса да, қайратыменен-ақ кісі айдындыратуғын адам болғаны бой! Егер шын айғайды көргенде, кірер жерін таба алмайтуғын дарақы, жұртты осы сөзімен айдындырамын, «мына көпірден кісі шошыйтуғын екен» дегізіп айдындырайын деп айттып отырған құр домбытпасы болып, босқа қоқнып отырса, соны не дейміз? Ай, құдай-ай! Жанға мырзалық қылатуғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштық, малға мырзалық, дүниені бір тыйын есеп көрмейтуғын жомарттың әртүрлі белгісі бойында тұрмас па еді? «Ұялмас бетке талмас жақ береді» деп көп былжыраған арсыз, ұятсыздың бірі дағы.

ОТЫЗ БІРІНШІ СӨЗ

Естілген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар. Әуелі — көкрегi байлаулы берiк болмақ керек. Екінші — сол нәрсені естігенде я көргенде ғибратлану¹ керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек. Үшінші — сол нәрсені, ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек. Төртінші — ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер ой кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе — күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

¹ Үлгі.

ОТЫЗ ЕКІНШІ СӨЗ

Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білімек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмей іздегенмен табылмас. Ол — білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесін керек болар еді деп іздемекке керек. Оның себебі: білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білімектіктің өзін дәулет білсең, және әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил¹ болады. Сол рахат білгеніңді берік ұстап, білмегеніңді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар махаббат пайда қылады. Сонда әрбір естігеніңді-көргеніңді көңлің жақсы ұғып, анық сөз суретімен ішке жайғастырып алады.

Егер дін көңлің өзге нәрседе болса, білім-ғылымды, бірақ, соған себеп қана қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңліңнің мейірімі асырап алған шешеңнің мейірімі секілді болады. Бастапқыдай болғанда, тапқан шешенің мейірімі секілді болады. Адамның көңлі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды. Екінші — ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білімек үшін үйренбек керек. Бахасқа бола үйренбе, азырақ бахас көңліңді пысықтандырмақ үшін залалды емес, көбірек бахас адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі: әрбір бахасшыла адам хақты шығармақ үшін ғана бахас қылмайды, жеңбек үшін бахас

¹ Тыныштық, рахатшылық.

қылады. Ондай бахас хүсідшілікті¹ зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адамды шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі бір қыйсық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Бахас — өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хірслану² жарамайды. Егер хірсланса өз сөзімшіл гүрурлық³, мақтаншақтық, хүсідшілік бойын жеңсе, ондай кісі бойына қорлық келтіретұғын өтіріктен де, өсектен де, ұрсып төбелесуден де қашық болмайды. Үшінші — әрбір хақиқатқа тырысып ижтиһатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма! Егерде ондай білгендігің өзіңді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтып құрмет күтесін? Төртінші — білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі — мұлахаза⁴ қылу, екіншісі — берік мұхафаза⁵ қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болу керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

Бесінші — осы сөздің он тоғызыншы нөмірінде жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар⁶, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі — құданың, екінші — халықтың, үшінші — дәулеттің, төртінші — ғибраттың⁷, бесінші — ақылдың, ардың — бәрінің дұспаны. Олар бар жерде бұлар болмайды. Алтыншы — ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ, қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылаам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық, мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын!

¹ Күндеуді, күншілдікті.

² Ашқарақтану, комағайлану, сарап болу.

³ Менмендік, ірілік.

⁴ Ойласу, пікір алысу.

⁵ Сақтау, қорғау.

⁶ Қалайда, әйтеуір.

⁷ Үлгі.

ОТЫЗ ҮШІНШІ СӨЗ

Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі, қазақтың әулесі — сол. Бірақ, құдай тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтардың кеселдері болады. Әуелі — бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздеп жүріп көріп, біраз істес болып, өнер артырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолындағы аз-мұзына мақтанамын; осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып, жатып алады.

Екінші — ерінбей істей беру керек қой. Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, жалқау, салғырттық, кербездікке салынады. Үшінші — «дарқансын ғой, өнерлісің ғой, шырағым», немесе: «ағаке, нең кетеді, осы ғанамды істеп бер!» дегенде, «маған да біреу жалынарлыққа жеткен екенмін» деп мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтандырып кетеді.

Төртінші — тамыршылау келеді. Бағанағы алдамшы шайтан, тамыр болалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын дегенге мәз болып, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыппын ғой деп, және жасынан іс істеп үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні

өтіп, еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шық» қа қарық болып, тамақ, киім борыш есінен шығып кетіп, енді олар біреудің малын бұлдап қарызға алады. «Соны қылып берейін, мұны қылып берейін» деп, соныменен табысы құралмай, борыш асып дауға айналып, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді. Осы несі екен? Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатындығы қалай?

ОТЫЗ ҮШІНШІ СӨЗ

Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі, қазақтың әулесі — сол. Бірақ, құдай тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтардың кеселдері болады. Әуелі — бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздеп жүріп көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолындағы аз-мұзына мақтанамын; осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып, жатып алады.

Екінші — ерінбей істей беру керек қой. Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, жалқау, салғырттық, кербездікке салынады. Үшінші — «дарқансын ғой, өнерлісің ғой, шырағым», немесе: «ағаке, нең кетеді, осы ғанамды істеп бер!» дегенде, «маған да біреу жалынарлыққа жеткен екенмін» деп мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтандырып кетеді.

Төртінші — тамыршылау келеді. Бағанағы алдамшы шайтан, тамыр болаалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын дегенге маз болып, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыппын ғой деп, және жасынан іс істеп үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні

өтіп, еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шық» қып қарық болып, тамақ, киім борыш есінен шығып кетеді. Олар біреудің малын бұладап қарыза алады. «Соны қылып берейін, мұны қылып берейін» деп, сонымен табысы құрамай, борыш асып дауға айналып, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді. Осы несі екен? Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатындығы қалай?

ОТЫЗ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын, қазақ осыған да амал жоқ нанады, анық өз ойына, ақылына тексертіп нанбайды. Және һәмманы жаратқан құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсылыққа жарылғайды, жазғыруы да, жарылғауы да пенде ісіне ұқсамайды, бегірек есепсіз қыйнауы да бар, бегірек есепсіз жетістіруі де бар деп бәріне сендік дейді. Жоқ, онысына мен сенбеймін? Олар сендім десе де, анық ақиқат көзі жетіп, ден қойып, ұйып сенбейді. Ол екеуіне анық сенген кісіге уайым ойлап не керек? Осы екеуіне лайықты жақсылықты өздері де іздеп таба береді. Егер де осы екеуіне бұлдыр сеніп отырса, енді неге сендіре аламыз? Оны қайтып түзете аламыз? Оларды мұсылман деп, қалайша «иманы бар ғой» дейміз.

Кім де кім ахиретте де, дүниеде де қор болмайын десе, білмек керек: еш адамның көңіліне екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы — олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда, қай адамның көңлінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса, мұсылман емес. Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен! Егерде екі нәрсе кез болса, бірі ахиретке керекті, бірі осы дүниеде керекті, бірін алса бірі тимейтұғын болса, сонда біреу ахиретке керектіні алмай, екінші бір кез

келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтуғын болса, кең құдай өзі кеңшілікпенен кешірет дағы, мына кезі келіп, тұрғанда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе ахиретті дүниеге сатқаным жоқ деп, нануға бола ма?

Адам баласына адам баласының бәрі дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің — бәрі бірдей, ахиретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, махшарда¹ сұралуың бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне қаупың, екі дүниенің жақсылығына рахатың бәрі бірдей екен. Бес күндік өмірің бар ма, жоқ па?.. Біріңе-бірің қонақ екенсің, өзің дүниеге де қонақ екенсің біреудің білгендігіне білместігін таластырып, біреудің бағына, малына күндестік қылып, я көрсеқызарлық қылып көз алартыспақ лайық па? Тілеуді құдайдан тілемей, пәндеден тілеп, өзбетімен еңбегімді жандыр демей, пәленшенікін әпер демек, ол құдайға айтарлық сөз бе? Құдай біреу үшін біреуге жәбір қылуына не лайығы бар? Екі ауыз сөздің басын қосарлық не ақылы жоқ, не ғылымы жоқ бола тұра өзімдікін жөн қыламын деп, күр «ой тәңір-ай!» деп таласа бергеннің несі сөз? Оның несі адам?

¹ Діни ұғым бойынша заман ақыр болғаннан кейін адам баласының күнәсі тексерілетін орын.

ОТЫЗ БЕСІНШІ СӨЗ

Махшарға барғанда, құдай тағала қажы, молда, сопы, жомарт, шейіт-соларды қатар қойып, сұрар дейді. Дүниеде ғиззат-хұрмет¹ алмақ үшін, сыйлы болмақ үшін қажы болмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шейіт² болғандарды бір бөлек қояр дейді. Ахиретке бола бір ғана құдай тағаланың разылығын таппақ үшін болғандары бір бөлек қояр дейді. Дүние үшін болғандарға айтар дейді: «Сендер дүниеде қажеке, молдеке, сопеке, мырзеке, батыреке аталмақ үшін өнер қылып едіңдер, ол дүниең мұнда жоқ. Сендердің ол қызықты дүниең қарап болған, сонымен бірге қылған өнерлерің де бітті. Енді мұнда құрмет алмақ түгіл, сұрау беріңдер! Мау бердім, өмір бердім, не үшін сол малдарыңды, өмірлеріңді бетіңе ахиретті ұстап, дін ниетің дүниеде тұрып жұртты алдамақ үшін сарып қылдыңдар?»

Ана шын ниетіменен орнын тауып, бір құдайдың разылығы үшін өнер қылғандарға айтар дейді: «Сендер бір ғана менің разылығымды іздеп малдарыңды, өмірлеріңді сарып қылып едіңдер, мен разы болдым. Сіздерге лайықты құрметті орным бар, дайын, кіріңдер! Ғәм ол разылықтарыңнан басқа осы махшар ішінде, сендердің осы қылғаныңа өзі қылмаса да, іші еріп, ынтық болған достарың табылса, шафағат қылыңдар!» деп айтар дейді.

¹ Қадірлі, сыйлы.

² Дін жолында өлген адам.

ОТЫЗ АЛТЫНШЫ СӨЗ

Пайғамбарымыз салалаһу ғалайһи вәсәлләмнің¹ халис шәріфінде² айтыпты: «мән лә хаяһүн уәлә иманун ләһу» деп, яғни кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «ұят кімде болса, иман сонда» деген. Енді бұл сөзден білінді, ұят өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар — надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдына жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. Не шарифатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялған ұялу — ақмақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шарифатқа теріс, я ақылға теріс, я абыйұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі — ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіткендіктен болады. «Япырмай мына байғұсқа не болды, енді мұның өзі не болады» дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзіңді қысып, қызартып кетеді. Біреуі сондай ұят, шарифатқа теріс, я ақылға, я абыйұрлы бойға теріс, я адамшылыққа кесел қы-

¹ Құдайдың сәлемі мен рахметі болсын.

² Пайғамбардың езге сөзі.

лық, қатеден яки нәпсіге еріп гапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. Мұндай ұят, қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзіңді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіне жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесін. Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатұғыны да бар, хатта өзін өзі өлтіретұғын кісілер де болады. Ұят деген адамың өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойыныңа салып, сөгіп қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көздің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тімейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндайлыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар. Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да. «Ол істен мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?» — дейді. Я болмаса: «Жә, жә! Оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің?» — дейді. Немесе: «Пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз». «Пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?» — деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып, дауын сабап отырады. Осыны ұялған кісі дейміз бе? Ұялмаған кісі дейміз бе? Ұялған десек, хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау. Соның иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе?!

ОТЫЗ ЖЕТІНШІ СӨЗ

1. Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.
2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады.
3. Хикмет сөздер өзімшіл наданға айтқанда, көңіл уанғаны да болады, өшкені де болады.
4. Кісіге біліміне қарай болыстық қыл; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бұзады.
5. Әкесінің баласы — адамның дұспаны, адамның баласы — баурың.
6. Ер артық сұраса да, азға разы болады. Ез аз сұрар, артылтып берсең де разы болмас.
7. Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласын.
8. Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол — көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тапта, жөнге сал.
9. Адам баласын заман өстіреді, кім де кім жаман болса, замандасының бәрі виноват.
10. Мен, егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзел болмайды деген кісінің тілін кесер едім.
11. Дүниеде жалғыз қалған адам — адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ, қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?

12. Жамандықты кім көрмейді? Үмітін үзбек — қайратсыздық, дүниеде ешнәрседе баян жоқ екені рас, жамандықта қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді?

13. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза қуаты артында болғаны; егерде аузынан қара қан ағызса, домбыт мақтаншақ, я қорқақ.

14. Қуанбақтық пен бақ — мастықтың үлкені, мыңнан бір кісі-ақ к...н ашпайтұғын ақылы бойында қалады.

15. Егер ісім өңсін десең, ретін тап.

16. Биік мансап — биік жар тас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады. Жікшіл ел жетпей мақтайды, желөкпелер шын деп ойлайды.

17. Дүние — үлкен көл, заман — соққан жел, алдындағы толқын — ағалар, артқы толқын — інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер.

18. Бақпен асқан патшадан, мимен асқан қара артық. Сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық.

19. Тоқ тіленші — адам сайтаны, харекетсіз — сопы монтаны.

20. Жаман дос — көлеңке: басыңды күн шалса — қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт алса — іздеп таба алмайсың.

21. Досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас, қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол.

22. Қайратсыз ашу — тұл, тұрлаусыз ғашық — тұл, шәкіртсіз ғалым — тұл.

23. Бағың өскенше тілеуіңді ел де тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен соң өзің ғана тілейсің.

ОТЫЗ СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Ей, жүрегімнің қуаты перзентлерім! сіздерге адам ұғылының мінездері туралы біраз сөз жазып ядкар¹ қалдырайын. Ықласпенен оқып, ұғып алыңыздар. Әнің үшін махаббатың толады. Махаббат әуелі адамның адамдығы, ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер әуелі хауас сәлим² һәм тән саулық, бұлар туысынан болады. Қалмысы жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым, білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым, білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды, басында зорлықпенен, яки алдауменен үйір қылу керек; үйрене келе өзі іздегендей болғанша, қашанбір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Сонан соң ғана алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бүзбай ғана жәліб мәнфағат³ дәфғы мұзарратларны⁴ айырмақтық секілді ғылым, білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады; болмаса жоқ, ең болмаса шала. Оның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қыянатшылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады, я ол балалары өздері барған болады; ешбір бәһра⁵ болмайды.

¹ Ескерткіш, есте қалу.

² Жақсы сипат.

³ Пайдалыны алү.

⁴ Зарарлыдан қашу.

⁵ Пайда, нәтиже.

Ол қыянатшылар балалары талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хатта иман игілікке¹ да қыянатпен болады. Бұл қыянатшылар: жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамшылығының кәмелет² таппағы—қыйының қыйыны. Себебі алла тағала өзі — «хақиқат жол»: хақиқат пенен растық қыянаттың дұшпаны, дұшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда хақлықты таппайды. Адамның білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен болады. Ол алланың ғылымы емес һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Әнің үшін: ол алланың өзіне ғашықтық. Ғылым — алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр, болмаса: мал таппақ, мақтан таппақ, гиззат-хұрмет³ таппақ секілді нәрселердің махаббаты мен ғылым, білімнің хақиқаты тзылмайды.

Мал, мақтан, гиззат-хұрмет адамды өзі іздеп тапса адамдықты бұзбайды һәм берік болады. Егерде, адам өзі оларға табынып іздесе: тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады. Енді хақиқат сүйіп, шынды білмек құмарың бар болса, адамшылыққа лайықты ықласты құлағыңды қой. Әуелі дін исламның жолындағы пәнделер, иманның хақиқатын білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанбақтық емес, сен алла тағаланың бірлігіне, құранның оның сөзі екендігіне, пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа саллаллаһү ғәлайһи уәсәлләм⁴ оның тарапынан елші екендігіне инандық. Жә, не бітті. Сен алла тағалаға, алла тағала үшін иман келтіремісің я өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Өзің үшін, я келтірсең, жә инандың, ол инанмақтығың құрған инанмақтықпенен қалса, саған пайда бермейді. Әнің үшін сен өзің инанмақтығыңнан пайдаланамын десең, пайда береді, кәміл иман болады.

¹ Нану, сену.

² Жетілу, толығы.

³ Қадірлі, сыйлы.

⁴ Мұқамбет пайғамбарға құдайдық сәлемі мен рахметі солсын деген сөз.

Сіз «Әмәнтү биллаһи кәмаһуә би әсмайһи уасифатиһи»¹ дедіңіз. Ол ісім аллалар (алланың аттары), һәмма ол алла тағаланың фиғыл газимләрінің² аттары, олардың мағнасын біл. Һәм сегіз сифат затиялары³ не деген сөз, кәміл үйрен. Өзіңді оның құлы біліп, өзіңе мүслим⁴ ат қойып, тәслим⁵ болғаныңда раст боласын да, өз пиғылдарыңды соған өз халіңше ұқсатуды шарт қыл. Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ. Әнің үшін алла тағаланың сипаттары: Хаят⁶, Ғылым, Құдрет⁷, Басар⁸, Сәмиғ⁹, Ирада¹⁰, Кәлам¹¹, Тәкуин¹². Бұл сегізінен алла тағаладағыдай кәмалат-ғазамат¹³ бірлән болмаса да, пендесінде де, әрбірінен өз халінше бар қылып жаратыпты. Жә, біз өзіміздің бойымыздағы сегіз зәрра¹⁴ атас бұрғызып, өзге жолға салмақ бірлән біздің атымыз мүсілим бола ала ма? Болмаса керек. Жә, ол сегіз сипатына сипатымызды һәм ол аттары бірлән ағламланған¹⁵ фиғыл құдаға¹⁶ фиғлымызды ертпек не бірлән табылады, қалайша табылады? Оны білмек керек. Ол алла тағаланың ваты, ешбір сипатқа мұқтаж емес; біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлән тағрифлап¹⁷ танымаққа керек. Егерде ол сипаттар бірлән тағрифламасақ, бізге мәғрифат — улла¹⁸ қыйын болады. Біз алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Затты түгіл, хикметіне ешбір хақим¹⁹ ақыл

1 Құдайға, оның есімдері мен сипаттарына иман келтіремін.

2 Ұлы сыйпат.

3 Өзіне хас, өзіне лайық.

4 Мұсылман адам.

5 Берілу.

6 Тіршілік, тірі болу.

7 Күш.

8 Көру, көруші.

9 Есту, есітуші.

10 Тілеу, қалау.

11 Сөйлеу, сөйлеуші.

12 Болдыру, болдырушы.

13 Жетісу, үлкейу.

14 Кішкентай.

15 Белгілі, анық.

16 Тәкірдік ісі.

17 Айыру, анықтау, білу.

18 Алланы тану.

19 Данышпан, дана адам.

еріштіре алмады. Алла тағала өлшеусіз, біздің ақылымыз өлшеулі. Өлшеулі мен өлшеусізді білуге болмайды. Біз алла тағала — «бір» дейміз, «бар» дейміз; ол, бір демеклікте, ақылымызға ұғымның бір тыянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол бір демеклікте алла тағалаға лайықты келмейді. Әнің үшін мүмкінаттың¹ ішінде не нәрсенің үжуді² бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске³ айтылатұғын бір қадимге⁴ тәғриф болмайды. Ол бір деген сөз ғаламның ішінде, ғалам алла тағаланың ішінде, құдай та-барака отағала кітаптарда сегіз сүбутия⁵ сипаттары бірлән, тоқсан тоғыз Әсма-и хүсналар⁶ бірлән білдірген. Бұлардың һәммасы алла тағаланың затия⁷ субутия уә фиғали⁸ сипаттары дүр. Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін. Оның екеуі — ғылым, құдрет сегіз сипаттан қалған, алтауы бұларға шаріх⁹. Ол алтауының бірі — хаят, яғни тірілік.

Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым құдреті сипаты бірлән сипаттадық. Бұл бірлік, барлық ғылым, құдрет отуда¹⁰ боларлық нәрселер ме? Әлбәттә, ғылым құдреті бар болды; хаяты мағлұм, бірі «ирада», яғни қаламақ; ғылым бар болса, қаламақ та бар. Ол ешнәрсеге харекет бермейді. Һәммеге харекет беретұғын өзі. Ол «ирада» — ғылымның бір сипаты, бір — кәләм, яғни сөйлеуші деген, сөз қарыпсыз, дауыссыз болушы ма еді. Алланың сөзі — қарыпсыз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын құдреті және басар, сәмиғ, яғни көруші, есітуші деген; алла тағаланың көрмегі, естімегі біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, ргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты. Бірі тәкуин, яғни барлыққа келтіруші деген сөз. Егер барлыққа келтірмегі бір өзалдына сипат болса, алла тағаланың сипаты өзіндей қадім, һәм әзәли¹¹ вәм

- 1 Болуы мүмкін нәрселер.
- 2 Бар болу, бар болушылық.
- 3 Пайғамбар сөзі.
- 4 Ескі, көне.
- 5 Орнықты, тұрақты.
- 6 Жаксы ісімдер.
- 7 Өзіне лайық.
- 8 Өзі істейтін.
- 9 Түсіндіру, түсінік беру.
- 10 Күш болуда.
- 11 Әуелде, әуелден.

әбәди¹ болады да һәмишә² барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үлкен я кіші болуға жарамайды. Олай болғанда ғылым, құдрет сипаттары секілді босанбай, һәм уақыт жаратуда болса, бір ықтыярсыздық шығады. Ол ықтыярсыздық алла тағалаға лайықты емес. Оның барлыққа келтірмегі, құдретіне ғана бір шарх. Бұл ғылым, құдрет, екі сипат бірлән сегіз сипат бұзылмастан түгел болады. Ол ғылым құдретте ешбір ниһаятсіз³ ғылымында ғафләт⁴ құдретінде епсіздік және нашарлық жоқ. Саниғын сұнатына⁵ қарап білесіз. Бұл көзге көрілген, көңілге сезілген ғаламды, қандай хикметпенен жарастырып, қандай құдретпенен орнастырған, ешбір адам баласының ақылы жетпейді, бірақ пендесінде ақыл-хүкімші, қайрат, қуат қызмет қылушы еді. Соған қарап ойлайсын, алла тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс. Бірақ әуелде айтқанымыз: ғылым, құдрет біздің ұғуымызға ғана екі хисап, болмаса, бірақ ғылымды құдрет болуға тиіс. Олай болмаса сипаттар өз орталарында бірі тәбиғ⁶, бірі мәтбуғ⁷ болады ғой. Бұл болса, тағриф раббыге⁸ жараспайды. Сегіз сипат қылып және ол сипаттар «Лағаирууәләһуә»⁹ болып, бұлай айтуда, бұлардан бір өзәлдына жамағат яки жамнғат¹⁰ шығып кетеді. Бұл болса келіспейді. Егерде сипаттарды әрбірін басқа-басқа дегенде, көп нәрседен жыйылып, ынтымақпенен құдай болған болады. Бұлай деу батыл¹¹ бір ғана құдрет пендеде болған қуат, құдрет, ғылым ақылдан басқа болатұғын, алла тағалада болған құдрет ғылым һәм рахмет. Ол рахмет сипаты, сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да алла тағаланың Рахман¹², Рахим¹³, Ғафур¹⁴, Уадуд¹⁵, Ха-

¹ Мәңгі.

² Үнемі, әрқашан, әрдайым.

³ Шексіз, шамасыз.

⁴ Қапы қалу, қапы болу.

⁵ Істеушіні ісіне қарап.

⁶ Ертуші.

⁷ Еруші.

⁸ Құдайды тану.

⁹ Басқа да емес, соның өзі де емес.

¹⁰ Көп адам.

¹¹ Теріс.

¹² Жапылқаушы.

¹³ Мейірімді.

¹⁴ Кешіруші.

¹⁵ Сүйші.

физ¹, Сәттар², Разақ³, Нафиг⁴, Уәкил⁵, Латиф⁶ деген исімләріне бинаән⁷ бір ұлығы сипатынан есептеуге жарайды. Бұл сөзіме нақлия⁸ дәлелім жоғарыдағы жазылмыш алла тағаланың есімдері. Ғақлия⁹ дәлелім құдай тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқаннан басқа, бірінен бір пайда алатұғын жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан несі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ақылды инсанды¹⁰ жаратыпты. Жансыздарды еті ауырмайтын қылып, жан несі хайуандарды ақыл адам баласы асырайтын қылып, һәм олардан махшарда¹¹ сұрау бермейтұғын қылып, бұлардың һәммасынан пайда аларлық ақыл несі қылып жаратқан, адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылып, жаратқандығында һәм гадаләт, һәм махаббат бар. Адам баласын құрт, құс, өзге хайуандар сипатында жаратпай, бұл гезәл сипатты беріп, екі аяққа бастырып, басын жоғары тұрғызып, дүниені көздерлік қылып, өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқә қызмет еттіріп, аузына қолы ас бергенде: не ішіп, не жегенін білмей қалмасын деп, исін алып ләззеттенгендей қылып, ауыз үстіне мұрынды қойып, оның үстінен тазалығын байқарлық екі көз беріп, ол көздерге нәзіктен зарардан қорғап тұрарлық қабақ беріп, ол қабақтарды ашып-жауып тұрғанда қажалмасын деп кірпік жасап, маңдай тері тура көзге ақбасын деп, қаға беруге қас беріп, оның жүзіне көрік қылып, бірінің қолынан келместей істі көптесіп бітірмекке. Біреуі ойын, біреуіне ұқтырарлық тіліне сөз беріп жаратпақтығы махаббат емес пе? Кім өзіңе махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың қарыз емес пе? Ақыл көзімен қара: күн қыздырып, теңізден бұлт шығарады

¹ Қорғаушы, сақтаушы.

² Аяныпты жабушы.

³ Рызык беруші.

⁴ Пайдалы, пайда беруші.

⁵ Басқарушы

⁶ Жақсы, таза, кірсіз.

⁷ Сүйеніп, негіз етіп.

⁸ Бұрыннан айтылып жүрген сөздермен.

⁹ Оямен, ақылмен.

¹⁰ Адам, адам баласы.

¹¹ Діни ұғым бойынша заман ақырда адам баласының күвәсі тексерілетін орын.

екен, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дәндерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат гүл бәйшешектерді, ағаш жапрақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбатәттәрді¹ өстіріп, хайуандарды сақтатып, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дарыя болып, хайуандарға, құсқа, малға суын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер мақтасын, кендірін, жемісін, кенін; гүлдер гүлін; құстар жүнін, етін, жұмыртқасын; хайуандар етін, сүтін, күшін, көркін, терісін; сулар балығын, балықтар икрасын; хатта ара балын, балаузын; құрт жібегін,— һәммасы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі адам баласының таусылмас азығы.

Миллион хикмет бірлән жасаған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе? Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе? Адам баласы қанағатсыздық бірлән бұл хайуандардың тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, малды адам баласының өзінің қызғанышына қорғалатып, өзге хайуандарды бірін үшқыр қанатына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, бірін биік жартасқа, бірін терең түңғыйыққа, қалың орманға қорғалатып, һәм әрбірін өсіп-өнібекке құмар қылып, жас күнінде, кішкене уақытында шафқат сәхәріменен² бастарын байлап қамқор қылып қоймақтығы, адам баласына өсіп-өніп, теңдік алсын емес; бәлкі адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік. Бұл хикметтерінен һәммасына мархамат һәм гадаләт заһир³ түр екен. Біз өз ортамызда бұл мархамат⁴, гадаләтті иманның шартынан хисап қылмаймыз, ал, әнің үшін мүсілим болғанда, алла тағалаға тәслим болып, оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? Бұл екі, ай мен күннен артық мағұлым тұрған жоқ па? Бұл фиғылы құданың⁵ ешбірінде қарар қылмаймыз, өзгелерде болғанын жек көрмейміз, өзіміз тұтпаймыз, бұл қыянатшылық емес пе? Қыянатшылыққа бір қарар тұрған адам я

¹ Өсімдіктер.

² Ертеңгі рахмет.

³ Әділдіктің көрінуі.

⁴ Жақсылық, жәрдем.

⁵ Тәңірдің ісі.

мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман. Алла табарака отағаланың пенделеріне салған жолы қайсы? Оны көбі білмейді. «Тәфуккару фи әла иллаһи»¹ деген хадис шәрифтің² «инналлаһу йүхиббул мақситин»³ деген аяттарға ешкімнің ықласы, көңілі менен ғылымы жетіп құптағанын көргеніміз жоқ. «Әтәмурун әннәсә билбирри уәәхсәну инналлаһу йүхиббул—мүхсинин»,⁴ «уәлләзинә амәну уәғәмилуссалихати ұланкаасхабулжәннәти һүм фиһа халидуи»⁵ деген аяттар құранның іші толған ғамалус-салих⁶ не екенін білмейміз. «Уа әммәлләзинә амәну уәғәмилус-салихаты фәйуәффиһим үжурәһүм уәллаһу лә йүхиббуззалимин»⁷ аятына қарасаң, ғамалус-салих залымдықтың зидди⁸ болар. Олай болғанда ғадәләт рафғат⁹ болуға кімде кімнің әділеті жоқ болса, оның хаясы¹⁰ жоқ. Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ деген, пайғамбарымыз саллаллаһу ғалайһи уәсәлламнің хадис шарифт «мән лә хаяүи лаһу уәла имануи лаһу»¹¹ деген дәлелдер. Енді белгілі, иман құры инанышпенен болмайды. Ғадәләт уа рафғат бірлән болады, ғамалус-салих ғадәләтті мархамәтті болмақ күллі тән бірлән қылған құлшылықтарың ешбір ғадәләтті мархәмәтті бермейді. Көзің күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес. Балки ғадәләт, барша езгуліктің анасы дүр. Нысап, ұят бұл ғадәләттән шығады. Оның үшін, ғадәләтті адамның көңліне келеді: мен өз көңлімде халық менімен, сондай-мүпдай халықтармен мұғамәла¹² қылса екен деп ойлап тұрып, өзім сол халықтармен мұғамәла қылмағандығым жарамай-

¹ Күдайдың бергеніне ой жібер.

² Пайғамбардың езгі сөзі.

³ Шынында күдай әділ адамдарды сүйеді.

⁴ Адамдарға жақсы іс іете деп, жақсылық етініз деп бұйырыңыз, өйткені күдай жақсылыққа тартушыларды сүйеді.

⁵ Сондай адамдар, күдайға иман келтіреді, жақсы істер істейді, ондайлардың орны мәңгі жұмақта.

⁶ Езгі іс.

⁷ Бірақ сондай адамдар бар, күдайға иман келтіреді, жақсы істер істейді, сөйтіп міндетін атқарады, өйткені күдай залымдарды сүймейді.

⁸ Керес, керісі.

⁹ Әділдік жоғарылату.

¹⁰ Ұят.

¹¹ Кімнің ұяты жоқ болса, соның иманы жоқ.

¹² Араласу, қатынас.

ды ғой деп, сол өзі әділет те және нысап та емес пе? Һәммә жақсылықтың басы емес пе? Жә, олай хұлық¹ пенен сол ойды ойлаған кісі халлақыны² шүкірді неге ойлама-сын? Шәкирліктен³ ғибадаттық бәрі туады. Енді зинһар⁴ ғадәләт, шапағаттан босанбаңдар. Егер босансаң, иман да, адамдық та һәммәсі босанады. Аллаяр софының бір фәр-дәдән жүз фәрдә бижай⁵ дегені басыңа келеді. Енді біздің бастағы тағриф⁶ бойынша құдай тағала ғылымды, рахым-ды, ғадәләтті, құдретті еді. Сен де бұл ғылым, рахым, ғадәләт үш сипатпенен сипаттанбақ: ижтиһадің⁷ шарт ет-тің, мұсылман болдың һәм толық инсаниятың⁸ бар бола-ды. Белгілі жәуанмәртлік⁹ үш хаслат¹⁰ бірлән болар деген сиддық¹¹, кәрәм¹², ғақыл¹³ бұл үшіндән сиддық, ғадәләт бо-лар. Кәрәм шапағат болар, ғалық мағалүмдүр. Ғылыминың бір аты екендігі, бұлар әр адамның бойында аллатабарака уатағала тәхмин¹⁴ бар қылып жаратқан. Бірақ оған рәуаж¹⁵ беріп гүлдендірмек, бәлки адам өз халінше кәмәләтке жет-кізбек жәһәтіндө болмақ. Бұлар өз ижтиһадің бірлән ниет халис¹⁶ бірлән ізленсең ғана берілетін нәрселер, болмаса жоқ. Бұл айтылмыш үш хасләттің иелерінің алды пайғам-барлар. Онан соң әулиелер, онан соң хақимдер, ең ақыры кәміл мұсылмандар. Бұл үш түрлі пиғыл құданың соңында болмақ, өзін құл біліп, бұл пиғылдарға ғашық болып түт-пакты пайғамбарлар үйретті; әулиелерге әулиелер оқыды, ғашық болды. Бірақ, ұхраун¹⁷ пайдасын ғана күзетті. Ға-шықтары сол халге жетті, дүниені, дүниедегі тиерлік пай-

-
- 1 Пейлі, мінез.
 - 2 Жаратушысына.
 - 3 Шүкір, ырзалық.
 - 4 Қалайша, әйтеуір.
 - 5 Жайсыз, қолайсыз.
 - 6 Айру, тану.
 - 7 Таләп.
 - 8 Адамгершілік.
 - 9 Жақсы адам.
 - 10 Пайда, сипат.
 - 11 Шындық.
 - 12 Ізгілік.
 - 13 Даналық.
 - 14 Шама, шамамен.
 - 15 Реттеу, пайдаға асыру.
 - 16 Шын ниет.
 - 17 Ахиреттік.

дасын ұмытты. Бәлкі хисапқа алмадилар. Хақимдер дүниеде тиетін пайдасын сөйледі, гибрәт¹ көзімен қарағанда, екеуі де бірінен бірі көп жырақ кетпейді. Оның үшін әрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да, алла тағаланың сұнғатына қарап пікірлемектікті, екеуі де айтты. Пікірлемектің соңы гибрәтләмәк болса керек, бұл ақыл, ғылым екеуі де, өзін зорға есептемекті, зәлымдықты, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді. Бұл гадәләт, мархабатты, шапағатты болмақтықты айтып бұйырды, бұл рақым болса керек.

Бірақ менің ойыма келеді. Бұл екі таифа әр екісі өздеріне бір түрлі нәпсісін фида қылушылар деп, яғни, бенделіктің кәмәләті әулиелікпен болатұғын болса, кұллі адам тәркі дүние болып һу деп тариқатқа² кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дүшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқыйды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазналарын кім іздейді. Хәрами³, макруһи⁴ былай тұрсын, құдай тағаланың қуатыменен ижтиһад ақылыңменен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген ниғмәттеріне, онан көрмек хұзурға⁵ суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па?

Сахиб ниғмәтке⁶ шүкіршілігің жоқ болса, әдепсіздікпенен күнәкәр болмайсың ба? Екінші, бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ болып кету де қаупы бар. Кәпірлерге жем болып кетуде, қайсыбір сабырсызы жолынан тайып, сабырмен бір қарар тұрамын дегені болып кетселер де керек. Егерде бұл жол, жарым-жартыларына ғана айтылған болса, жарым-жарты раст дүниеде бола ма? Рас болса, һәммәге бірдей раст болсын. Алалаған раст бола ма? Һәм гадәләт бола ма? Олай болғанда, ол жұртта ғұмыр жоқ болса керек. Ғұмыр өзі хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәләт жоқ. Бірақ әулиелердің де бәрі

¹ Үлгі.

² Дін жолы.

³ Арам нәрсе.

⁴ Жніркенішті.

⁵ Тыныштық, рахатшылық.

⁶ Байлық несі, дәулет несі.

бірдей тәркі дүние¹ емес еді, ғашәрән — мүбәшәрәдан² қазрет Ғосман, Ғабдурахман бин Ғауф уа Сагид бин Әбудқас үшеуі де үлкен байлар еді. Бұл тәркі дүниелік: я дүние ләззатына алданып ижтиһатым шала қалады деп бойына сенбегендік; я хирс³ дүниеліктен қауымының көңлін суытпақ үшін, ренжуге сабыр етіп, өзін Фида қылып, мен жаныммен ұрыс қылғанда, халық ең болмаса нәпсісімен ұрыс қылып, һәуа һәуастан⁴ әрбір арзуи⁵ нәпсіден суынып, ғәдәләт, мархамат, махаббатына бір қарар болар ма екен деген үмітпенен болса керек. Олай болғанда о да жұртқа қылған артық махаббаттан хисап. Бірақ бұл жол бек шетін, бек нәзік жол. Бұл жолда рыясыз⁶, жеңілдіксіз бір қарар тұрып іздеген ғана кісі істің кәмәләтіне жетпек. Бұл заманда надир⁷, бұған ғылымның да зоры, сиддық, қайраттың да зоры, махаббаттың халлақна да, уа халық ғаламға да бек зоры табылмақ керек. Бұлардың жыйылмағы, қыйынның қыйыны, бәлкі фитнә⁸ болар, басына һәм өзіне өзгешелік бермек, адам ұлын бір бұзатын іс. Әрбір нәданның біз тариқатқа⁹ кірдік деп жүргені, біз бұзылдық дегеніменен бір болады; хақим, ғалым, асыл да — бір сөз, бірақ ғарафта¹⁰ басқалар дүр, дүниеде ғылым заһири¹¹ бар, олар айтылмыштарды нақлыя деп те айтады, бұл нақлыяға жүйріктер ғалым атанады. Құдай тағала ешбір нәрсені себепсіз жаратпаған, мұны ізерлеп тәфакқару фи әла иллаһи деген хадиске бинаән¹² бұл сүнғати құдадан¹³ ізерлеп, құмар болып ғнбратланушыларға тыю жоқ, бәлкі сүнғатынан себебін білмекке құмарлықтан саниғна¹⁴ ғашықтық шығады. Құдай тағаланың затына, пендесінің ақылы жет-

1 Дүниеден безген.

2 Мүқамбеттің тірі күнінде жұмаққа кіреді деп сүйініш берілген он адам.

3 Дүние құмарлық.

4 Әуестену.

5 Тілек, мақсат, арман.

6 Босқа кету, зая кету.

7 Сирек, аз кездесетін.

8 Бұзықтық.

9 Сопылар жолы.

10 Білуде, тануда.

11 Сыртқы ғылым.

12 Негізделген.

13 Құдайдың шеберлігінен.

14 Жасушы, істеуші.

песе, дәл сондай ғашықпын демек те орынсыз. Ғашық-мағшүклықка¹ хаалик бірлән махлұқ ортасы мунәсибәтсиз² алла ғағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббат бірлән ғана елжірмекті құдайға ғашық болды дейміз. Олай болғанда хикмет құдаға, пенде өз ақылы жетерлік қадарі ғана білсем деген әрбір істің себебін іздеушілерге хахим ат қойған. Бұлар хақ бірлән батылды айырмаққа, себептерін білмекке тырысқандарыменен һәммәсы адам баласының пайдасы үшін ойын-күлкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззет бұларға екінші мәртәбада калып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақпенен ләззеттенеді.

Адаспай тура іздеген хахимдер болмаса, дүние ойран болар еді. Фиғыл пәнденің³ қызығы осы жақсы хахимдер; әрнәрсә дүниеде солардың истихражы⁴ бірлән рауаж табарды. Бұлардың ісінің көбі дүние ісі, ләкин осы хахимдердің жасаған, таратқан істері әддүния мәзрәғәтул-ахирет⁵ дегендей, ахиретке егіндік болатын дүние сол. Әрбір ғалым хахим емес, әрбір хахим ғалым. Ғалымдарының нақлыясы бірлән мүсылман иман тақлиди⁶ кесіп қылады. Хахимдердің ғақлияты бірлән жетсе иман якини⁷ болады. Бұл хахимдерден мұрад, мүсылман хахимдері, болмаса, ғайри діннің хахимдері әғәрше фатлүбни тәжидуни⁸ делінсе де, дүниенің һәм адам ұғлы өмірінің сырына жетсе де, діннің хақ мағрифатына⁹ жете алмағандар. Бұлардың көбі иманның жеті шартынан, бір алланы танымақтан ғайри, яғни алтауына кімі күмәнді, кімі мүнкір¹⁰ болып, тахқиқлай алмағандар, егер бұлар дін ұстазымыз емес болса да, дінде басшымыз, құдайдың елшісі пайғамбарымыздың хадис шарифі, хаир-ун-нас мән янфағ-ун-нас¹¹ деген. Бұл хахимдер ұйқы, тыныштық, әуес, қызықтың бәрін қойып, адам баласына пай-

¹ Сүюші, сүйгені.

² Байланыссыз.

³ Адамның ісі.

⁴ Істеу, ойлау.

⁵ Дүние ахиреттің егіні.

⁶ Біреуге еріп келтірілген иман.

⁷ Шын иман.

⁸ Талап қылсаң табасын.

⁹ Тану, білу.

¹⁰ Сенбеу, қарсы келу.

¹¹ Адамның жақсысы адамға пайда келтірген адам.

дәлі іс шығармақлығына яғни, әлектрді тауып аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қала алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандығы, махсусан¹ адам баласының ақыл-пікірін, хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі баршасы нәфиғлық² болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дағуа жоқ.

Бұл заманның моллалары хақим атына дүспан болады. Бұлары білімсіздік, бәлкі бұзық пиғыл, әл-инсан гәддүләма жәһилге³ хисап. Олардың шәкірттерінің көбі бірәз ғарап, парсыдан тіл үйренсе, бірлі-жарым болымсыз сөн бахас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремі деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил қылады. «Най-ной!» менен, мақтанменен қауымды адастырып бітіреді. Бұлардың көбі әншейін жәһил⁴ түгіл жәһилләр кібік⁵ талап болса, қайда хақ те әр келсе, қазір нысапқа қайтсын һәм ғибраттанасын. Рас сөзге ор қазып, тор жасамақ не деген нысап, құры өзімшілдік һәм өзімшілдік әрбір адамды бұзатын пиғыл. Растың бір аты — хақ, хақтың бір аты — алла, бұған қарсы қаруласқанша, мұны ұғып гәдәләтпен тәптеңтеуге керек. Мұндай пиғылдардан күпір⁶ қауымы да бар. Және пайғамбарымыз саллаллаһү галайһи уәсәллам «ақыр заманда бір-жылдық бір күн болар» дегенде, сахаба-и кәрәмлар⁷ «бұл бір жылдық күнде намазы нешеу болар» деп сұрағанда: оның патуасын сол заманның ғалымдары білер деген сөзінен ғибратланып қарасаң: заман өзгерумен қағидалар өзгерілмегін білдіргені мағлұм болады. Бұл күндегі тәхсил-ғүлүм⁸ ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды. Соған қарай Ғұсманияда⁹ мектеп харбия¹⁰, мектеп рүшдиялар¹¹ салынып, жаңа нызамға айналған.

1 Әсіресе.

2 Пайда беруші.

3 Адамның көңілі жаманшылыққа ауып тұрады.

4 Бұзық.

5 Бұзық адамдар сыяқты.

6 Діннен шығу.

7 Езгі сахабалар.

8 Ғылым үйрену.

9 Бұрынғы Түркия патшалығы.

10 Әскери мектеп.

11 Түрлі пәндер оқылатуғын мектеп.

Мұндағылар ұзақ жылдар өмір өткізіп, ғылымды пайда-сыз ұзақ бахастар бірлән күнін өткізіп, мағишат¹ дүниеде надан бір ессіз адам болып шығады да, харекетке лайықты жоқ болған соң, адам аулауға, адам алдауға салынады. Көбінесе мұндай ессіздердің насихаты да әсерсіз болады. Дүниенің мағмурлығы² бір түрлі ақылға нұр беріп тұратұғын нәрсе. Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады. Бәлкі дүниенің ғылымын білмей қалмақтық бір үлкен зарарлы надандық, ол қуранда сөгілген; дүниеде кімде кім өзіне өзгешелік бермек қасты бірлән малға махаббатын аударғандар дүниеде болмаса, ихсанда³ қолым қысқа болмасын деп һәм өзім біреуге тамғылы⁴ болмайын деп, малға махаббатын аудармай, езгулікке бола халал кәсіп бірлән тапқан дүние емес.

Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Мал менен ғылым кәсіп қылмақпыз, өнер — өзі де мал, өнерді үйренбек — өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадәләттан шықпасын, шарғыға⁵ муафих⁶ болсын. Адамға халінше ихсанды болмақ қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес. Моллалар тұра тұрсын, хүсусан⁷ бұл заманның ишандарына бек сақ болыңдар. Олар фитнә⁸ ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хүкім шарифатты⁹ таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін өзі әһіл тариқат¹⁰ біліп және біреуді жеткізбек дағауасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мүхал¹¹ бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйенгені надандар, сөйлегені жалған, дәлелдері тасбығы менен шалмалары онан басқа ешнәрсе жоқ.

Енді біліңіздер перзенттер! Құдай тағаланың жолы деген жол ниһаятсыз¹² болды. Оның ниһаятына ешкім жет-

¹ Тіршілік.

² Қызық, әдемі.

³ Жәрдем, жақсылық.

⁴ Тілеу, сұрау, алғысы келу

⁵ Дінн заңға.

⁶ Үйлесімді, сәйкес.

⁷ Әсіресе.

⁸ Бүліншілік, бұзықтық.

⁹ Шарифат жолы.

¹⁰ Сопылық жолындағы адамдар.

¹¹ Мүмкін емес, екі талай.

¹² Шек, шама. Бұл жерде өлшсусіз, артық, деген мағызда.

пейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса, өзің ниһаятлысың, ол жол құдайдың жолы емес; ғаламнан жыйылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағып келе берсін деген, ол не деген нысап? Не түрлі болса да, я дүниеңнен, я ақылыңнан, я малыңнан ғадәләт, шапағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол құданың жолы. Ол ниһаятсыз жол, сол ниһаятсыз жолға аяғыңды берік бастың ниһаятсыз құдаға тақырып хасил¹ болып хас² езгу құлдарынан болмақ үміті бар, өзге жолда не үміт бар? Кейбіреулердің бар өнері, мақсаты киімін түземек, жүріс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзінше бір дәулет біледі. Бұл істердің бәрі, өзін көрсетпек, өзін өзі базарға салып, бір ақылы көзіндегі ақымақтарға, «бәрекелді» дегізбек, «осындай болар ма едік» деп біреулер талаптанар, біреулер «осындай бола алмадық» деп күйінер, мұнан не пайда шықты? Мұнша әуреленіп, сыртыңды бір сүйген қаумыңа ұқсатарсың: сыртқа қаснет бітпеді; алла тағала қарайтұғын қалыбіңе³ боямасыз ықласыңа қаснет бітеді. Бұл айнаға табынғандардың ақылы қаншалық өсер дейсің? Ақыл өссе, ол түпсіз терең жақсылықты сүймектікпен өсер.

Құдай тағала дүниені кәмәләтті шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өссін-өңсін деп жаратқан, сол өсіп-өну жолында адамның талап қылып ізденер, қарызды ісінің алды, әуелі дос көбейтпек, ол досын көбейтпектің табылмағы, өзінің өзгелерге қолыңнан келгенінше достық мақамында⁴ болмақ; кімге достығың болса, достық достық шақырады, ең аяғы ешкімге қас сағынбастық һәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я қылықпен өзін-өзі артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ.

Бұл өзін өзі артық көрсетпек екі түрлі: әуелгісі — әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып, адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жыймақтық, бұл адамға нұр болады. Екінші — өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсет-

¹ Жақындық табу.

² Нағыз.

³ Кәңіл, жүрек.

⁴ Орнында.

мен адамдықтың нұрын, гүлін бұзады. Үшіншісі — қастық, аламақ, қор тұтпақ, кемітпек. Олар дұшпандық шақырады. Иәм өзі өзгеше боламын демектің түбі мақтан, әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілікті бітіреді де, күншілік күншілікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы, адамның көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады.

Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Соған қашпақ керек. Әуелі — надандық, екінші — еріншектік, үшінші — залымдық деп білесін. Надандық — білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік — күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік — бәрі осыдан шығады. Залымдық — адам баласының дұшпаны, адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді. Бір жыртқыш хайуан есебіне қосылады. Бұлардың емі, халлақына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғадәлет ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын. Ол білім ғылымды құдаға мұқтәді¹ болсын, яғни құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, желісімменен, хикметпенен кәмәләтті бір жолға салып жасады; сіздердің ісіңізде бір жақсылықты биіна² қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын және құдай тағала әр не жаратты, бір түрлі пайдалы хикметі бар; сенің де ісіңнен бір зарарлар шығып кеткендей болмай, көпке пайда боларлық бір үміті бар іс болсын. Бұларсыз іс — іс емес. Бәлкі бұларсыз тағат³ — тағат та емес. Белгілі, құдай тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз тәклиф⁴ қыламады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауам⁵ былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке ижтиһат мәзім⁶, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз езгулік деп қаласыз, езгулікке бола қасд⁷ етіп ниет етесіз. Ниет оның парызынан хисап, пайғамбарымыз саллаллаһү ғалай-

¹ Еру, жолға түсу.

² Негіз, тірек.

³ Құлшылық ет, жалбарыну.

⁴ Бұйыру, істе деу.

⁵ Көпшілік.

⁶ Талап қылу міндет.

⁷ Ниет, арнау.

Һи уәсәлламның хадис шарифі: «иннәма — әғма — бин — ниет»¹ деген. Енді ниет еттіңіз таһарат² алмаққа, намаз оқымаққа, ораза тұтмаққа, бұл тағаттарды ниетіңіз заһирынап³ қалып сыр ғибадатқа жетпегендігі кемшілік емес пе? Сіздің батиныңыз⁴ таза болмағы олар иман болып, бұл заһир ғибадатыңыз иманды болған соң ғана парыз болған, сіздің заһирыңыздағы ғибадат батиныңыздағы иманның көлеңкесі һәм сол иманның нұрланып тұрмағына көрік үшін бұйырылған. Оның үшін, ғұламалар иман екеу емес біреу, бірақ езу тағатпенен нұрланады, тағат жоқ болса, күңгірттенеді, бәлки сөнү қауы да бар деген. Егер надандар ол ғибадаттың ішкі сырын ескермей қылса, соны қылып жүріп, иманы сөнөрген деген.

Менің қауымым бар, олар хас⁵ осы ғибадат екен, құданың бізге бұйырғаны, біз осыны алсақ мұсылмандық кәміл болады деп ойлайды. Ол ғибадат, күзетшісі еді. Жә, күзетші күзеткен нәрсенің амандығын ойламай, бір ғана ояу тұрмағын қасд қылса, ол не күзет? Күзеткен нәрсесі қайда жетеді? Мақсат күзетілген нәрсенің амандығы, тазалығы емес пе? Ей, ишараттан⁶ хабарсыздар, қара! Бұл ғибадаттан бір үлкені намаз, ол намаздан: әуелі таһарат алмақ, онан соң намазға шүруғ⁷ қылмақ, ол таһараттың алды истинжа⁸ еді. Мұны берік ойлап тұр. Аяғы екі аяққа мәсіх⁹ пенен бітуші еді, бұлар һәммәсы, болмаса көбі ишарат еді, истинжада к...ді жуасыз, сіздің к...дің ешкімге керегі жоқ еді. Оныңмен сезімді тазалыққа кіргендііңді кәміл ыхласыңды көрсетіп, ішімің сафлығының¹⁰ соңында халық көрер, сыртымды да пак етемін һәм көзге көрінбейтін ағзаларымды¹¹ да пак етемін, бұл пактіктің үстінде аллаға дұға айтамын деп әзірленесіз. Енді намаздың аты салауат¹², салауат дұға мағнасын-

1 Іс істеу үшін ниет, талап керек.

2 Намаз оқыр алдындағы жуыну.

3 Сырт, сыртқы жақ.

4 Іш, ішкі жақ.

5 Нағыз.

6 Білдіру, көрсету.

7 Кірісу.

8 Дүзге отырғаннан кейін тазалау.

9 Дәрет алғаннан кейін мәсінің үстің сулы қолмен тарту.

10 Таза.

11 Мүшелерімді.

12 Дұға.

да деген. Аяқта, мойында болған мәсхлар, ол жумақ емес, өздері де жуулы деп көрсеткен ишараты. Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз, егер алла тағаланы жоғарыда деп, мәхан испат¹ етпесең де, бегрек созу әдепсіз болып, күнә дариясына ғарық болдым, яғни дүние әуесіне ғарық қылмай қолымнан тарт, яғни қутыларлық жәрдемдерінің ишараты. Онан соң қыямда² тұрып қол байламақ, құл қожа алдында тұрмақ, бұқара патша алдында тұрғаннан артық алланың қадирлілігіне³ өзінің ғажиздығына⁴ ықрарының⁵ беріктігін көрсеткен ишараты. Қыблаға қарамақ, әрине, құдай тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиратын⁶ парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты. Онан соң қира, әт⁷ яғни сурәһи фатиха оқыйсын, мұнда бірақ сөз ұзарады. Ол фатиха сүресінің мағналарында көп сыр бар. Рұқуғ⁸ бас ұрмақ, алдында құда хазірге ұқсас, ол да ишарат; сәжделер⁹ әуелі жерден жаралғанына ықрары, екіншісі және жерге қайтпағына ықрары; бас көтермек және тіріліп, сұрау бермегіне ықрарының ишараты. Қағадат ул-ахир¹⁰ дұғаның ақырында аллаға тахият¹¹ одан тәшәһһуд¹², одан салауат, пайғамбарымыз саллаллаһү ғалайһи уәсәлләмге айтпақ үшін ең ақырғы сәлемменен тауысасыз, яғни алла тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз; ол дұға қазинасы күллі мұсылмандарды ортақтастырып, оларға да сәләмәтшілік тілеп һәм рахмет тілеп бітіресіз. Жә, бұл сөзден не гибрәтлендік?

¹ Орын бар деу.

² Намаз оқығанда түре кеп тұру.

³ Күшті.

⁴ Әлсіздігіне.

⁵ Мойындауының.

⁶ Бару керек болған орын.

⁷ Оқу.

⁸ Намаз оқығанда тізеге қол қойып еңкею.

⁹ Намаз оқығанда маңдайын жерге тигізу.

¹⁰ Намазда кейінгі, соңғы отыру.

¹¹ Сәләм.

¹² Қуәлік беру.

ОТЫЗ ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ, бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күндегілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, сайтандыққа тартып барады, жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді. Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі — ол заманда, ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге жұрт жақсы, жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүгірмек болмайды екен. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса сақа қой», «бас-басыңа би болсаң, манар тауға сыймассың, бас алқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп, мал айтып тілеу қылып, екі тізгін бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегеніңді жетілтемің деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауры, бәрі өз

малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, олардың қамын жемей қайтеді?

Екіншісі — намысқор келеді екен. Аты аталып, әруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен, «өзіне ар тұтқан жатта зар тұтады» деп, «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді» деп, «ағайынның азары болса да, безері болмайды» деп, «алтау ала болса, ауыздығы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» десіп, «жол қуған қазпаға жолығар, дау қуған бәлеге жолығар» десіп. Кәніки, енді осы екі мінез қайда? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айрылдық. Ендігілердің достығы бейіл емес, алдау. Дұшпандығы кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық.

ҚЫРҚЫНШЫ СӨЗ

Зінһар, сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар. Осы біздің қазақтың өлген кісісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай? Қайраты қайтқан шал мен жастың бәрі бітім қылады, шалдар өзді өзі көп құрбыдан айрылып азайып отырса да, біріменен бірінің бітім қылмайтуғыны қалай? Бір елдің ішінде жамағайынды бірге туғандай көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрберден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай?

Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да, танымайтуғыны қалай? Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сыбапсыбап, қайтып келген соң, сол барған-көрген елін, жерін мақтап өтірікті сыбайтуғыны қалай? Қай қазақты көрсем де, баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмәне¹ болып жүріп, ержеткен соң суық тартатұғыны қалай? Біреудің ағайыны торқалы той, топырақты өлімде, адалдық берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай? Бәйгеге ат қоссаң, атыңды тартыспайтуғын ағайын, атың келсе, бәйгесіне өкпелейтуғыны қалай?

Баяғыда біреу-біреуді пәлен жасымда жарықтық атым арып келе жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп.

¹ Мәңселу деген мағнада.

соны өлгенше айта жүруші еді. Осы күнде бұл жылғы берген ендігі жылға жарамайтуғыны қалай? Байдың баласы кедей болса, ұрлық қылуға арланбайды, байға кірісуге арланатуғыны қалай? Екі жақсы бір елде сүйіскен достығында тұра алмайды. Кейбір антұрғандардың тым-ақ тату бола қалатыны қалай? Біреуді досым деп ат беріп жүрсең, оған сенің бір дұшпаның келіп бір тай берсе, бұзыла қалатыны қалай? Күнде тілін алатуғын достан кейде бір тіл ала қойған дұшпанға кісінің өле жаздайтуғыны қалай?

Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егерде бір жетілсе, бағанағы досына бітімі жоқ дұшпан сол болатуғыны қалай? Кей жұрт ақыл айтарлық кісіні іздеп таба алмайды. Қылығының қылығын танитуғын кісіден қашық жүретуғыны қалай? Біреу біреудікіне келгенде үйіндегі малының бәрінде айдап келіп, өз үйіне кісі келгенде бар малын далаға айдап жіберетуғыны қалай? Тыныштық іздеп таба алмай жүрген жұрт, тыныштық көрсе, сәтке тұрмай, тыныштықтан жаалыға қалатуғыны қалай? Елді пысық билегені несі? Пысықтың бәрі кедей келетуғыны несі? Тоқал қатын ер келетуғыны несі? Кеселді кісі ер келетуғыны несі? Кедей кісінің ер келетуғыны несі? Нәпсісін тыйып, бойын тоқтатқан кісінің жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтанға еріп пәле шығарған кісі мықты атанатуғыны несі? Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлемі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы сұдай ақса да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтуғыны қалай?

ҚЫРЫҚ БІРІНШІ СӨЗ

Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі, бек зор үкімет, жарлық қолында бар болу керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салып, дүниеде есепсіз ғылымның жолдары бар, сол әрбір жолда бір медресе бар, соларға тоздырып, бірін сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хәттә қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберіп, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді.

Екінші, ол адам есепсіз бай боларға керек. Аталарын паралап, балаларын алып, бастапқы айтқандай жолға салып, тағлим¹ берсе, сонда түзелер еді. Енді мұндай халықты еріксіз қорқытып көндіретілік күш-қуат ешкімге бітпейді. Ол баланы қазақтың бәрін паралап көндіретілік дәулет бір кісіге бітуге мүмкін де емес. Қазақты я қорқытпай, я параламай ақылменен, не жерлеп, не сырлап айтқанменен ешнәрсеге көндіру мүмкін де емес. Етінен өткен, сүйегіне

¹ Үврету.

жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен емген на-
дандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген. Өздерінің ыр-
баңы бар ма, пыш-пышы бар ма, гуілдегі бар ма, дүріл-
дегі бар ма — сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе
бар деп ойламайды, ойласа да, бұрғымайды, сөз айтсаң,
түгел тыңдап тұра алмайды, не көңілі, не көзі алаңдап тұ-
рады. Енді не қылдық, не болдық?!

ҚЫРЫҚ ЕКІНШІ СӨЗ

Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғыныңның бір себебі — жұмысының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы тиер ме еді? Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын сұрап мінін, тамақ аңдып, болмаса сөз аңдып, қулық-сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, кезегендікке салына ма? Малдылар малын өңкей малшыларға, бала-шағаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайды. «Пыш-пыш» кеңестен қалып, бір ауылда барып қулық, сұмдық жасап жүріп, тегін тамақ жеп, ыржыңдасуды қысыратуға шыдамайды. Не үшін десең, халыққа әдет сол болған соң, шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысық — ол өнерлі кісіге қосылмайды, я өзі пәле шығаруға пысық, я сондайлардың сөзін «естігенім, білгенім» деп елге жайып жүріп, айтып ырбаңдауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінеді.

Сол үшін осы күнгі қазақтың іске жараймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге қоса салып, «көре-жүр», «көздей жүр» деп басын босатып алып, сөз аңдып, тамақ аңдып, ел кезуге салынады. Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, аброй да мақтан емес. Арыз бере білу — мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі, салт атты, сабау

қамшылы кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді. Желөкпелеу, мақтаншақ байларды: «сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ, содан алып киімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір хұрметке жетіп жүре береді.

Ол бай өз тыныштығын да білмейді. Бос шығынданғанын да ескермейді. Бір кісімен сөйлесе, «мұны қайтеміз» деп бағанағы антұрғанмен ақылдасады. Ол сыйырдың жорғасы секілденіп, қарайғанда жалғыз өзім болсам екен дейтұғын ниетімен, және де ақылдасар досы көбейсе, қадірім кетіп қалады деп: «Ой тәңір-ай! Соны білмей тұрсыз ба? Ол ана қулық қой, бұл мына қулық қой, деп. Оған бұй дей салсаң болмай ма?» — деп бар оңбаған жауапты үйретіп, амалшылықтың жолын үйретем деп, ол байдың өзін кісіге сенбейтұғын қылады. Және байдың өзіне де адам сенбейтұғын болады. Байдың өз жауабы, өз мінезі оңбай тұрған соң, банағы кісі бұзылса, әлгі антұрған байға: «Мен айтпап па едім, оныкі қулық сөз деп, міне көрдің бе?» — деп, екіншіде тырп етпейтұғын қылып алады. Ендігі жұрттың ақылы да, тілеуі де, харекеті де — осы.

ҚЫРЫҚ ҮШІНШІ СӨЗ

Адам баласы екі нәрсеменен: бірі — тән, бірі — жая. Ол екеуі орталарында болған нәрселердің қайсысы жибли¹, қайсысы кәсби², оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы — жибли, ұйқтамақ та соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу³, бұлардың да басы — жибли. Ақыл, ғылым, бұлар — кәсби. Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп тыстағы дүниеден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысын ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемек. Ол жанның жибли қуаты дүр, бірі ұмытпастық жақсы нәрседен көңілге жақсы әсер хасил⁴ болып, жаман нәрседен көңілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелде кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам, үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады. Ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да, жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-маз нәрсе болмаса, үлкен ешнәрсеге жарамайтын болады.

Кімде кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол — көп жыйғаны бар адам; сынал орындысын, орынсызын, бәрін де бағанағы жыйған нәрсе-

¹ Еріксіз болатын тілек.

² Еңбекпен табылған нәрсе.

³ Тілек, мақсат, арман.

⁴ Пайда.

лерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл حرکتке түсінген адамды ақылды дейміз. «Құдай тағала өзі ақыл бермеген соң қайтейік?» демек, «құдай тағала сеніменен мені бірдей жаратып па?» демек — құдай тағалаға жала жауып, өзін құтқармақ болғандығы. Бұл — ойсыз, өнерсіз надан адамның ісі. Оған құдай тағала көрме, есітпе, көрген, естіген нәрсеңді ескерме, есіңе сақтама деп пе? Ойын-күлкі мен ішпек-жемек, ұйқтамақпен, мақтанмен әуре бол да, ішіндегі қазнаңды жоғалтып алып, хайуан бол деген жоқ.

Кейбіреулер айтады: «ақыл жибли болмаса да, талап — жибли. Талап берген адам ақылды тапты. Талабы жоқ кісі таба алмайды», — дейді. О да бекер, талап әрбір балада бар, оған талас қылуға болмайды. Бағана айттық қой, жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдырса, зораяды деп. Жан қуатыменен адамның тапқан өнерлері де, күнде тексерсең, күнде асады. Көп заман тексермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір — басқа адам болып кеткеніңді білмей қаласын. Қай жоғалған өнер, ал мен жоғалдым деп, хабар беріп жоғалмайды. Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуыңнан қыйынырақ келеді. Жан қуаты деген қуат — бек көп нәрсе, бәрін мұнда жарға уақыт сыйғызбайды. Бірақ, әрбір өнердің тыстан тауып алып ішке салғанын соның тамырын берік ұстап тұруға жараушы еді. Көп заман ескермеген адамнан ол бағанағы өнердің өзінің ең қызықты, қымбатты жерлері жоғала бастайды. Онан соң көп заман өтсе, сол өнерді сақтайтұғын қуаттың өзі де жоғалады. Онан соң қайта кәсіп қылуға болмайды. Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, зінһар соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам баласы хайуан болды, адамшылықтан шықты. Біреуі орысша подвижной элемент деп аталады. Ол не нәрсе? Не көрдің, есіттің әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозғал жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге көп оқу оңды пайда да бермейді. Керекті уақытында ойламай, керекті уақытында қылмай, керекті уақытында айтпай, дәйім уақытынан кеш қалып, «әй, әттеген-ай! әйтуім екен, бүйтуім екен» деп, өмір бойы гафил болып-ақ отырғаның. Біреуін орыс-

ша сила притягательная однонародного дейді. Ол — бір нәрсені естіп, көріп білдің, қош келді, кәзір соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма? Әрнәшік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып білмей, тыншытпайды. Үшінші, орысша «впечатлительность сердца» дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық — бұл төрт нәрсеменен кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті, жүректің айнасына анық рәушан¹ болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды. Егерде бағанағы төрт нәрсеменен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қыйсық, я күңгірт көрсетеді. Енді ондай нәрселерден оқды ұғым болмайды. Әрнәшік тән қуатыменен сырттан тауып, сыртта сақтайсыз, оның аты дәулет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты бар нәрселерін білмесең, сақтай алмаушы едің ғой. Соған ұқсаған іштегі жан қуатыменен жыйған нәрсенің аты ақыл, ғылым еді ғой. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақпасаң — айрыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса — жарамайды. Өлшеуін білмек — бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қыяли болыпта кеткені де болады. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жыймақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық — бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.

«Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тарғасын», — деген бұрынғы ғалымдар, баз махфи олмая² ол, мен айтқан үш қуаттың ішінде екеуі, яғни сила притягательная однородного менен подвижной элемент — бұл екеуі қосылып тұра тұрған нәрсе, күллі, пайда да бұлардан шығады, күллі зарар да бұлардан шығады. Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікшілік, осыған ұқсаған әрбір маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады. Бұларды түбегейлеткенде жақсы нәрселерді түбегейлетіп, жаман нәр-

¹ Жарық, анық, көрік.

² Айтылмай жасырын қалмасын.

селерден, яғни жоғарғы айтылмыш секілді адамшылықтан шығарып, құмарпаздыққа салып жіберетұғын нәрседен бойды ерте тыйып алуға керек.

Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл еді ғой. Бір ақыл қуатымен мұны тоқтатып болмайды. Һәм ақыл, Һәм қайрат — екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуат мұнан салсаң онан шығатын бір жорға атпенен тең. Егерде бұл екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса бағанағы екі қуаттар — бір басы қатты асау ат, жүгенсіз, тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма — құдай білсін, әйтеуір жолда көрген есті, ақылы дұрыс адамдар әлде сұрамай да қалады. Сенде ерік жоқ. Екі етек жайылып, екі көзің аспанда масқара болып кеткенің өлгеніңше.

ҚЫРЫҚ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Адам баласының ең жаманы — талапсыз. Талап қылушылар да неше түрлі болады. Талаптың өзі де түрлі-түрлі болады және сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен бірі өнерлі тұрлаулырақ келеді. Түгел адам баласы я талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелді»ні керек қылмайтуғыны болмайды. Әрнешік, орынсыз ба, орынды ма, «бәрекелді» деушіні көңіл іздеп тұрады. Адам баласы өзі қай жолда, қай майданда жүрсе, сол майдандағы кісімен сырлас болады. Оның үшін өзге жолдағылардан «бәрекелді»ні оңды күтпейді. Маған «бәрекелді» десе, осы өзімменен серіктес, сырлас осылар «бәрекелді» дер дейді.

Талаптың ішінде адам баласы көбінесе басына кәдір іздеп, сол талапта болады. Біреуі мал қуып жатыр. Сараңдықпен, арамдықпен, әйтеуір мал тапсам, «мал тапқан ердің жазығы жоқ» дейтуғын, «малдының беті жарық» дейтуғын мақалға сеніп, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны сөге алмайды деп, бұл мал һәм пайда, һәм қасиет болады бойыма — дейді. Мұнысы рас қазақтың өз құлқына қарағанда, бірақ, адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ түгіл, көңіл жиіркенетуғын іс. Осыған қарай біреу ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдаеке, біреу білгіш, қу, сұм атанамын деп, сол харекетте жүр. Әрқайсысы қазаққа бұлдамақ та болып, басына «осыным бірсыпыра елеу азық болар» деген талаппенен қылып жүр. Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарайды дағы, «мынаны алып келіп

берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп, қазақтың бетінен оқып, ізденген талап болмаса, кітаптың бетінен оқып іздеген талап емес. Оның үшін кітап сөзіменен ізденген талап болса, әуелі көк-ректі тазалау керек дейді, онан соң ғибадат қыл дейді. Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болса, ол талабыңды қыла бер көк-ректі дым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді. Енді осыған қарап қайдан оқып, ұмтылған талап екеніп білерсің.

ҚЫРЫҚ БЕСІНШІ СӨЗ

Құдай табарака уатағаланың барлығының үлкен дәлелі — неше мың жылдан бері әркім әртүрлі қып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен құдай бар деп келгендігі. Уа һәм неше мың түрлі діннің бәрі де ғаделет, махаббат құдайға лайықты дегендігі. Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пәндеміз. Сол махаббат пен ғаделетке қарай тартпақпыз, сол алланың хикметін біреуден біреу алығырақ сезбекпен артылады. Нандым, сендім демек нандырамың, сендіремін деген емес. Адамшылықтың алды — махаббат, ғаделет, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіреспейтұғын да жері жоқ. Ол — жаратқан тәңірінің ісі. Айғыр биіге не болмақта да махаббат сезім бар. Бұл ғаделет, махаббат, сезім кімде көбірек болса, ол кісі — ғалым, сол — ғақил. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп.

БІРАЗ СӨЗ ҚАЗАҚТЫҢ ҚАЙДАН ШЫҚҚАНЫ ТУРАЛЫ

Біздің қазақтың ықласы: атасын ғараптан шықты дегенді, яки бәни Исраилден¹ шықты дегенді ұнатқандай. Онысы, әрине, тауарихтан² хабар тисе, сол жақтан тигендіктен. Ислам діні бұрынғы ата-балаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс. Һәммаға мәлім, әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынып келгендігі, бірі Үндстан тарапынан; ол жақтан келген жұрттардың көбі білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып қайдан шыққандарын білгендер. Екінші, маңғұл жағынан келген; олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, тауарихларын терең білмей, түбі ескерусіз қалып, ата-балаларын ақсақалдарының айтуымен, ауыз хабарынан білгеніне қанағат қылып жүріскен. Соның бірі, яки сол маңғұлдан шыққан халықтың бірі — біздің қазақ. Біздің қазақтың маңғұлдан шықпақтығы бізге ұят емес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақтығымыз ұят.

Қалмақтың төрт атасының бірі — Хазар. Сол Хазардан үш атаның ұлы парсы жұртында қалып еді. Қажар, Афшар, Үшташлы деген. Сол қызыл бас, дүниедегі бір ескі патшаларының сарқыты — Кәсірәй ғажам жұрты сол. Біздің қазақтың Амудариясынан қорқып қашып келіп, Сыр-

¹ Діни ұғым бойынша Мұсаның қауымы соғат ерген адамдар
² Тарих деген мағынада

дарияның аяғында қалмақтан жеңіліп, Ақтабан шұбырынды көретұғыны, Амудариядан қашамын деп болған. Сол Нұқыр Афшардан еді. Осы күнгі Нәсіридден шаһ Қажардан шыққан кісі. Кім жетсе табады, өнеріменен жетеді. Оларға атаң қалмақ деп кім бөгет болады?

Есте жоқ ескі мезгілде, маңғұлдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татан» деп жазады. Асыл түбі қазақтың сол татар. Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін, «біз татармыз» деп айтысады. Онысы: біз келімсек емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады, татардың кім екенін білгендігімен айтқаны емес.

Дін исламға кіре алмай қалған, осы күнде Күншығыс Сібірінде қазақтың ағайындары бар. Тілінен, әдетінен, түсінен туысқандығы анық көрініп тұрады. Әсіресе, Енисейскі гүбірнеде Минусинскі уезде «ясашынай татар» атында бір халық бар. Қазақты өздеріне ағайын тұтады дейді, және бір тұқымдас екендігіне көрген кісі таласпайды. Тағы еш қазақ, қырғыз бен қазақтың бір тұқымдас екеніне таласпайды. Сол қырғызды қытайлар «брут» деп атайды, өз тауарихларында оның себебін, неліктен қытайлар «брут» дегенін еш білдім дегенді көрмедім.

Біздің қазақтар Бнейскидегі, Кузнецкидегі қалмақтарды «білеут» дейді. Менің ойым: осы «білеут», «брут» бір сөзден шыққан деймін, ода қырғыздың нәсілі болмағы таң емес. Ол татарлар ұрысшыл, аңшыл, не болса соны киіп, не табылса соны ішіп-жеп жүрген бір тұрпайы халық екен. Олардың орны Енисей, Аңқара суының бас жағында болыпты. Солардан аңшылар жыл жүріп, екі жыл жүріп, қайтатұғын әдеттері бар екен. Сол аңшылардың естіген, көрген хабарыменен бұрын көрмеген жерге, болмаған мақтау айтылатұғын әдетіменен қысы аз, жазы көп дегенге әуелден өздері жер шаруасын қылмай, мал сақтаушы халық болған соң «мал сақтауға жақсы жерге барамыз» деп, бұл жаққа қарай неше мәртебе халқы шығыпты. Соның бірі, біздің қазақ екен. Қай-қай жерменен келгендігі, қанша жылда келгендігі мағлұм емес. Әйтеуір, Алатаудың бөктеріне келіп, мекендеп тоқтапты.

Арғы жер бұрыннан ұйғыр нәсілді халықтың орнырып, неленген жері болып, онан әрі бара алмапты. Ол ұйғыр халқының ханы өзіне қараған халыққа есептеп жүріпті.

Бұлар қарадық десе де, ішінен дұшпан болып жүріпті. Әуелде өзін өзі билеп, азаттықпен жүрген халық, бірте-бірте бағынбақты ауыр көріпті. Түбінде оларда маңғұл нәсілді болса да бұларға жат көрініпті. Сол уақыттарда араптан бұл Орта Азияға дін исламды үйретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып, жүргендерінде Құтайба атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты исламға көндіргенде бұлар да мұсылман болдық депті. Сөйтсе де, бұрыннан бақсы-бәлгерге инанып, отқа-шыраққа табынатын әдеттерімен исламға тез түсініп кете алмапты. Ол кезде шала-пұла хат таныған кісісі болса оны «абыз» дейді екен. Ол «абыз» демек, әуелде шама дініндегілердің өз молдасына қоятын аты екен. Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе, сол нәрсені құдай қылып тұр деп, дін тұтынатұғын әдеттерінің сарқынын біз де кей жерде көргеніміз бар. Келін түскенде үлкен үйдің отына май құйып: «от ана, май ана, жарылқа!» дегізіп, бас ұрғызған секілді. «Өлген аруаққа арнадық» деп шырақ жаққан секілді, жазғытұрым әуел бұлт күркірегенде, қатындар шөмішімен үйдің сыртынан ұрып, «сүт көп, көмір аз» деген секілді. Бұған ұқсаған көп еді. Құдайға шүкір, бұл күнде жоғалып бара жатқанға ұқсайды.

Сол араптар көшпелі халықтарды «хибан» деп, «хұзағи» деп атапты. «Хибан» дегені кигіз шатырмен жүруші деген екен. Хұзағи дегені өз жұртында және хұзағи деген көшпелі халқы бар екен, соған ұқсатып айтқан екен. Сол уақытының бір ханы көшіп келе жатқанда бұлардың тіркеулі түйесін көріп, «міне мыналар шынымен қазақ екен» депті, әдейі қайтқан қазаққа ұқсайды-ақ екен деп. Соныменен бұлар өзін өзі де, өзге жұрттар да қазақ атап кетіпті, бұрын өздерін «ұлыс» дейді екен де жүре береді екен. Ол күнде Наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, той тамаша қылады екен. Сол күнін «ұлыстың ұлы күні» дейді екен.

Бұл күнде бұл сөз құрбан айтына айтылады, ол уақытқа жаңа дінге кірген соң енді бір Бұхардан басқа шөһарлардың да, жер-сулардың да, халықтың да бұрынғы аттары бұзылты. Сондықтан да болғанға ұқсайды. Әйтеуір сонан қазақ аталыпты.

Бұл қазақ Алатау бөктерінде жүргенде егін салмақ се-

кілді, сауда қылмақ секілді шаруаларға да көршілерінен көріп айналған екен. Өздерін өздері: «қоңыр қазақ, қара қазақбыз» дейтуғыны, «Қазақ байдың баласымыз» дегені сол уақыттағы ғана біраз момындықпен тұрған кезі болса керек.

Қырғызға — қырғыз деп ұйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Олардың атты әскерінің алдыменен жүретуғыны солар болып қырғыз атапты. «Өлтірт, жоғалт», яғни дұшпанды қырушы дегеннен қойылыпты. Ол уақытқа жай жатқан момын қазақтың «әруак аттаған оңбайды», «ер азығы мен бөрі азығы жолда болса керек» деп, «ат танып барып жылқы алған, ат үстінен ұйқы алған» деп, барымташыны мақтап, бұзылған кезі Шыңғыстан соң болса керек.

Қашан маңғұлдан Шыңғыс хан шыққанда, қазақтар құтты болсынға барыпты. Бірақ, қай жерде барғаны мағлұм емес, сөйтсе де осы Шыңғыс тауында, әскері Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі маңғұлдың өз заңы бойынша «хан» деген үлкен биіктің басында, ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген дейді. Тауының Шыңғыс аталып, биігі хан аталмақ себебі де сол болса керек.

Сол он екі кісінің бірі, қазақтан Майқы би деген кісі екен. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деген мақал болған, Майқы сол кісі екен. Шыңғыс аламандыққа аттанып, әскер тартып шыққанда әскерінің көбі татар екен дейді. Оның себебі: ол маңғұл өздері, татардай, ассыздық, сусыздыққа, ыстық-суыққа, шыдамды болмаса керек. Қазақтың соғысқа жарарлық адамы сол Шыңғыстың әскеріне қосылып, бұларды Шыңғыс «Жошы» деген үлкен баласына билетіпті.

Әуелде: Көр ханды өлтіріп, ұйғыр жұртын алыпты, онан соң, Азияның тереңіне шейін еріп барса керек. Себебі қазақта мақал болып қалған. «Жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, қой жылы зеңгер тоғыс болды» дегені, «Самарқанның сар жолы, Бұланайдың тар жолы» дегені — бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз. Бұланай деп, Гималайды айтқаны ма, Үндүкеш тауы ма? Әйтеуір, бір тауды айтқан сөз екені: «Бұланайдан үлкен

тау болмас, бұланнан үлкен аң болмас» деген мақалына мағлұм.

Сонан соң бұлар бұрынғы Алатауды қалдырып, Тәшкент төңірегіндегі тауларды мекен қылса керек. Қайсысында қанша жүрген, қайсысында бұрын, қайсысында соң жүрген, анық мағлұм емес. Ол орынға келген соң бұларды Шыңғыстың Шағатай деген баласының нәсілі билеп тұрыпты. Ол Шағатай нәсілінің үлкен ханы Тәшкенде тұрып, бұларды бір інілері билейді екен. Сондағы билеген хандары, билері бұларды ешбір дүзу хәрәкетке түсіндірмей, дәйім барымтамен мал қумақ, ауыл шаппақ, бірде бұл ел, бірде ол елмен жауласпақ, қырыспақпен күні кешіп, еш шаруа — өнерге үйрене алмай, өздері кедей болған һәм өспеген. Бүгін біреуді, өзі талап қырып келсе, ертең өзін біреуі талап қырып кете берген. «Ерше барып, итше қашып» жүріп малын, басын жаудан қорғаудың да мәнісін білмесе керек. Қазақтың бар қатты өсе бастағаны құба қалмақтың жұрты бұзылған соң, осы Сары-арқаға орныққан соң ғана болса керек. Одан бұрынғысы, «Барып жаудан қыз әкеліп қатын қыларсың, я ағаңды өлтіріп, жеңгенді аларсың» деген мақалына ұқсайды.

Әмір-Темір нәсілінен Құмар Шаих баласы, белгілі Бабыр патшаның шешесіменен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Тәшкентке хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Юніс ханның балалары болған. Сол қазақты билегенінің аты Ахмет екен. Сол өз уақытында аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығарып, үш жүз басыға билетіпті. Әр жүздің халқы өз ынтымағыменен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың «Үш жүздің баласы» дейтуғыны сол.

Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рахымсыздығына қарай, «мынау бір алашы болды ғой» депті, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты, «Бабыонәмада»¹ солай жазылған. Сонан соң хан, бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп

¹ XVI ғасырда (Үндстанда) ұлы монғол патшалығын ұйымдастырған сұлтан Бабырдың сол замандағы болған уақыяғаны жазумен қатар, өз өмірінде басынан кешкен әңгімені жазған шығармасының аты.

«ұран-сүрен» салыңыз деп бұйырып, бұларға айғай салғанда көп жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті. Сондықтан «Алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік» деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен. Бұлар Шағатай нәсіліне қарап жүргенде, Жошы нәсілі өзбек халқын билеп жүрген екен. Сол Жошының Сибан, яки Шибан деген баласының тұқымынан бір белгілі Шайбақ деген хан шығып, Әмір-Темір тұқымынан Һират, Бұқар, Самарқан шәһәрларын тартып алып жүргенде, ақырында мұның алдынан Алаша хан, Тәшкендегі Жәнке хан деген ағасымен қосылып, қалың әскермен шығып, Оратөбеде жеңіліп, ағайынды екеуі де, бала-шағаларына дейін Шайбақ өлтіргенде «біздің қазақ» біз әуелден өзбек жұртыменен аталас едік және де Шыңғыс хан тірі күнінде бізді Жошыға тапсырып еді. «Сарт садағам, өзбек өз ағам» деп Шайбаққа қарап кетіпті.

Сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған. Сонан кейін бізді қайтып Шағатай тұқымы билеген емес. Онан соңғы біздің ханымыз, төреміз, бәрі де Жошы нәсілінен бола келген.

Пүсініктер

1. «Малға достық мұңы жоқ малдан басқа» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді. Абай жыйнақтарының барлығында басылып келеді.

2. «Туғызған ата-ана жоқ» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша алынды. Абай жыйнақтарының барлығында басылып келеді.

3. «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша алынды.

Үшінші шумақтың бірінші жолы бұрынғы баспаларында:

Сән-салтанат жұбатпас жас жүректі, —

деп алынып келді. Бұл жыйнақта Мүрсент қолжазбасы бойынша:

Сән-салтанат жұбатпас жас жүректі, —

болып түзетілді. Жетінші шумақтың екінші жолы:

Сонымен дос болып жүр, япырым-ай, —

деп басылып келді. 1909 жылғы жыйнақта да, Мүрсент қолжазбасында да бұл жол былайша оқылады:

Сонымен дос бол жүрсің, япырым-ай!

Бұл жыйнақта соңғысы қабылданды.

Абай жыйнақтарының барлығында басылып келеді.

4. «Сағаттың шықылдағы емес ермек» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

Абай жыйнақтарының барлығында басылып келеді.

5. «Көңіл құсы күйкылжыр шартарапқа» — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

Абай «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» деп басталатын белгілі шығармасында өзінің өлең-жыр жөніндегі көзқарасын ашып айтады. Ақын мағнасы жоқ, сылдыр, көпірме сөзге қарсы шығып, әрбір өлеңнің «іші алтын, сырты күміс» болып келуін тілек етіп қояды.

Кейін орыс классиктерін аударып, алдыңғы қатарлы орыс әдебиетімен танысқан Абай бұл жөніндегі пікірін нығайта түседі де, «Адамның кейбір кездері» сыяқты тамаша өлеңін жазады.

«Көңіл құсы күйкылжыр шартарапқа» деген өлеңінде де ақын өлеңге деген өзінің көзқарасын дамыта түседі. Абай өлең-әннің әсері адамға өте зор дей келіп:

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар,—

деп қорытады:

Бесінші шумақтың үшінші жолы соңғы баспаларда:

Керім толғап, тауысар қаңғыр-күңгір, —

деп алынып келді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа негізінде:

Керім толғап, тауысар күңгір-күңгір, —

болып түзетілді.

Ақырғы шумақ Абайдың соңғы жыйнақтарында кіргізіліп жүр, 1909 жылғы баспа мен Мүрсент қолжазбасында жоқ.

Бұл өлең Абай жыйнақтарына қалдырылмай басылып жүр.

6. «Адамның кейбір кездері» — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Журналист, читатель и писатель» атты шығармасының (жазушының сөзі) сарынында жазылған. Негізінде бұл өлең Абайдың өзіндік тың шығармасы. Ақын осы өлеңінде шын мағнасында халықтық, реалистік поэзияны жақтайтындығын анық айтады.

Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шыйыршық атар толғанар.

Әділет пен ақылға
Сынатып көрген-білгенін,
Білдірер алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін.

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сыя, ашы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсеңдер өзің біл,—

деп сыншыл реалист ақынның тамаша образын жасайды.
Мүрсент қолжазбасында өлеңнің екінші жолы:

Көңілден алаң басылса, —

делінген. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа негізінде:

Көңілде алаң басылса, —

деген қалпы сақталды.

Үшінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы және кейбір соңғы баспаларда:

Қуаттан ойдан бас құрап, —

деп алынып келген еді. Бұл жыйнақта Мүрсент қолжазбасындағы:

Қуатты ойдан бас құрап, —

деген қалпы сақталды. Бұл варианттың дұрыс екендігі осы жолды Лермонтов текстімен салыстырғанда айқын көрінеді. Оригиналдың бұл жері:

На мысли, дышашие силой, —

деп келеді.

Бұл өлең Абай жыйнақтарының бәрінде басылып жүр.

7. «Ғашықтық іздеп таптыма» — өлеңнің тексті Мүрсент қолжазбасы (1905) бойынша берілді.

Соңғы кезде мұның М. Ю. Лермонтовтан аударма екендігі анықталды. Бұл өлең Лермонтовтың «И скушно и грустно» деген шығармасының екінші шумағының аудармасы. Лермонтовта:

Любить — но кого же? — на время не стоит труда.

А вечно любить невозможно...

В себя ли заглянешь? — там прошлого нет и следа.

И радость, и муки, и все так ничтожно.

Абай шығармаларының соңғы баспаларына кіргізіліп жүр.

8. «Махаббат, достық қылуға» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсейт қолжазбасы бойынша берілді.

Мүрсейт қолжазбасында (1910) Лермонтовтан делінген. Соған карағанда бұл өлең жоғарыдағы «Ғашықтық іздеп тантима» ның екінші варианты сыяқты. Бірақ одан гөрі Лермонтов текстінен тым алшақтау. Тегінде мұны аударма қатарына қоспай, Абайдың өз шығармасы деп санаған жөн.

Абай шығармалары жыйнақтарында қалмай басылып жүр.

9. *Ой (Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманы)* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша алынды.

М. Ю. Лермонтовтан аударма:

ДУМА

Печально я гляжу на наше поколение!
Его грядущее — иль пусто, иль темно,
Меж тем, под бременем познания и сомнения,
В бездействии состарится оно.
Богаты мы, едва из колыбели,
Ошибками отцов и поздним их умом,
И жизнь уж нас томит, как ровный путь без цели,
Как пир на празднике чужом.
К добру и злу постыдно равнодушны,
В начале поприща мы вянем без борьбы;
Перед опасностью позорно малодушны,
И перед властью — презренные рабы
Так тощий плод до времени созрелый,
Ни вкуса нашего не радуя, ни глаз,
Висит между цветов, пришлец осиротелый,
И час их красоты — его паденья час!

Мы иссушили ум наукою бесплодной,
Тая завистливо от ближних и друзей
Надежды лучшие и голос благородный
Неверием осмеянных страстей.

Едва касались мы до чаши наслажденья,
Но юных сил мы тем не сберегли.
Из каждой радости, бояся пресыщенья,
Мы лучший сок навеки извлекли.

Мечты поэзии, создания искусства
Восторгом сладостным наш ум не шевелят;
Мы жадно бережем в груди остаток чувства —
Зарытый скупостью и бесполезный клад.
И ненавидим мы, и любим мы случайно,
Ничем не жертвуя ни злобе, ни любви,
И царствует в душе какой-то холод тайный,
Когда огонь кипит в крови.
И предков скучны нам роскошные забавы,
Их добросовесный, ребяческий разврат;
И к гробу мы спешим без счастья и без славы,
Глядя насмешливо назад.

Толпой угрюмою и скоро позабытой,
Над миром мы пройдем без шума и следа,
Не бросивши векам ни мысли плодovitой,
Ни гением начатого труда.
И прах наш, с строгостью судьи и гражданина,
Потомок оскорбит презрительным стихом,
Насмешкой горькою обманутого сына
Над промотавшимся отцом.

Лермонтовта да, Абайда да 44 жол. Абай оригиналдык кейбір жолдарын өзгертінкіреп, еркін аударган.
Абай шығармалары жыйнактарында қалмай басылып келеді.

10. *Қанжар («Сүйкімді болат қанжар, тұрсың жайнап»)* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтан аударма:

КИНЖАЛ

Люблю тебя, булатный мой кинжал,
Товарищ светлый и холодный.
Задумчивый грузин на месть тебя ковал,
На грозный бой точил черкес свободный.

Лилейная рука тебя мне поднесла
В знак памяти, в минуту расставанья,
И в первый раз не кровь вдоль по тебе текла,
Но светлая слеза — жемчужина страданья.

И черные глаза, остановясь на мне,
Исполнены таинственной печали,

Как сталь твоя при трепетном огне,
То вдруг тускнели, то сверкали.

Ты дан мне в спутники, любви залог немой,
И страннику в тебе пример не бесполезный:
Да, я не изменюсь и буду тверд душой,
Как ты, как ты, мой друг железный.

Абайда төртінші шумақтың аудармасы жок. Лермонтов оригиналын Абай бұлжытпай дәлме-дәл аударған. Аударма Лермонтов текстіне жолма-жол сай келіп отырады.

Екінші шумақтың үшінші жолы соңғы баспаларда:

Қан сорғалар жүзіне жас сорғалал, —

делініп келді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа мен Мүрсент қолжазбалары негізінде:

Қан сорғалар жүзіңе жас сорғалап, —

деп түзетілді.

Бұл өлең Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

II. Альбомға («Сал демеймін сөзіме ықластыңды») — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсент қолжазбасы бойынша алынды.

М. Ю. Лермонтовтан аударма:

В АЛЬБОМ

1

Нет! — я не требую вниманья
На грустный бред души моей,
Не открывать свои желанья
Привыкнул я с давнишних дней.
Пишу, пишу рукой небрежной,
Чтоб здесь чрез много скучных лет
От жизни краткой, но мятежной
Какой-нибудь остался след.—

2

Быть может, некогда случится,
Что, все страницы пробежав,
На эту взор ваш устремится.
И вы промолвите: он прав;

Быть может, долго стих унылый
Тот взгляд удержит над собой,
Как близ дороги столбовой
Пришельца памятник могилы!..

Лермонтовта да, Абайда да 16 жол. Абай Лермонтов оригиналын мағнасын өзгертпей өте дәл аударған.

Екінші шумақтың үшінші жолы бұрынғы жыйнақтарда:

Өзі қыйсық, өзі асау, тентек өмір, —

деп басылып келді. Лермонтов оригиналының бұл жері былайша оқылады:

От жизни краткой, но мятежной...

Шығарманы түгел дәлме-дәл аударған Абай бұл жолды:

Өзі қысқа, өзі асау, тентек өмір, —

деп аударғаны күмәнсіз. Бұл жерде арап әрпімен жазылғанда бір біріне өте жақын болғандықтан, «қысқа» деген сөз «қыйсық» делініп қате оқылған.

Бұл жыйнақта:

Өзі қысқа, өзі асау, тентек өмір, —

деп алынды.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

12. «Сырмақ қыл астықа» — өлеңнің тексті Мүрсейт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша алынды.

Бұрынғы баспаларда бұл өлең «Қатыны мен Масақбай» деген атпен басылып жүрді. Қолжазбада жоқ болғандықтан осы жыйнақта бұл аты берілмеді.

1910 жылғы Мүрсейт қолжазбасында өлеңнің біраз жолдары ауысып түсіп отырған және кейбір сөздері басқаша болып келеді. Бұл жыйнақта 1905 жылғы Мүрсейт қолжазбасы негізінде өлеңнің соңғы жыйнақтарда басылып жүрген қалпы сақталды.

13. «Көк тұман — алдыңдағы келер заман» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша алынды.

Төртінші шумақтың үшінші жолы бұрынғы баспаларда:

Әделет пен арлылық, махаббат пен —
Үй жолдасың кабірден әрі өткенде, —

делініп келді. Бұл жыйнақта Мүрсейт қолжазбасы негізінде:

*Әділеттік, арлылық, махаббат пен —
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде, —*

болып түзетілді.

Сегізінші шумақтың екінші жолы соңғы баспаларда:

Ғадаләт пен мархамат ер азығы, —

деп алынып жүрді. Ал 1909 жылғы жыйнақта да және Мүрсейт қолжазбаларында да (1905, 1910):

Ғадаләт пен мархамат көл азығы, —

делінген. Бұл жыйнақта осы соңғы вариант қабылданды.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

14. *«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтал»* — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсейт қолжазбасы бойынша берілді. Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

15. *«Алла деген сөз жеңіл»* — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсейт қолжазбасы бойынша берілді.

Соңғы екі шумақ 1909 жылғы баспада жоқ, Мүрсейт қолжазбасында ғана бар.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде бар.

16. *«Күр айғай бақырған»* — өлеңнің тексті Мүрсейт қолжазбалары бойынша алынды.

Абай шығармаларының соңғы жыйнақтарында басылып жүр.

17. *«Соры қалың соққы жеген пышанамыз»* — өлеңнің тексті Мүрсейт қолжазбалары бойынша алынды.

Абай шығармаларының соңғы жыйнақтарында басылып жүр.

18. *«Жазытұрым қыптырған бір жауқазын»* — өлеңнің тексті Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

1945 жылғы жыйнақта «Ғабидоллаға» деген атпен басылды.

Абай шығармаларының соңғы жыйнақтарында басылып жүр.

19. *«Кұлақтан кіріп, бойды алар»* — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Звуки» атты шығармасының сарынымен жазылған. Бірақ, өлеңнің кейбір жерлері аударма болып келген.

мен, жалпы алғанда бұл Абайдың өзіндік шығармасы. Осымен байланысты мынаны айта кету керек. Абайдың басқа да бірнеше өте еркін аударма деп көрсетілген шығармалары, мысалы «Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?», негізі аударма болғанмен асылында тың шығармаға айналып кеткен өлеңдер. Бұлар өзгертпей берілген, тура мағынасындағы аударма емес, еркін, творчестволық жолмен жазылған тума өлеңге айналған шығармалар. Бұл — Абай аудармаларының басты бір ерекшелігі, ұлы акын орыс әдебиетінен творчестволық жолмен үйренуді мақсат еткендіктен туып отыр. Абайдың «Евгений Онегин» пен аударған өлеңдерінің де көпшілігі еркін аудармалар. Сонда акын дәлме-дәл аударуға шеберлігі жетпегендіктен осылай етіп отырған жоқ. Оның еркін аударуы алдына қойған творчестволық мақсаттарына байланысты болып отыр. Әрине Абай шығармаларының ішінде дәлме-дәл, оригиналға мүлде сай келіп отыратындары да аз емес. Мысал үшін «Жолға шықтым қараңғы түнде жалғыз», «Альбомға» сыяқты аударма өлеңдерін атауға болады.

«Құдақтан кіріп, бойды алар» — Абайдың өлең, ән-күй туралы жазылған идеялық жағынан өте күшті, көркемдік хаскәті де соған әбден сай келген тамаша шығармасының бірі. Тақырыбы, идеясы жағынан ол акынның «Өлең—сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Адамның кейбір кездері» сыяқты шығармаларымен тығыз байланысты. Бұл өлең Абайдың көркем шығарманы, ән-күйді жоғары бағалағандығының анық айғағы.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде де басылып келеді.

20. «Босқа әуре бол келдің бе тағы мұнда» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсейт қолжазбасынан алынды.

М. Ю. Лермонтовтың «Исповедь» атты поэмасынан аударма. Абай поэманың мына жерлерін аударған:

II

«Ты здесь опять! напрасный труд!..
Не говори, что божий суд
Определяет мне конец,
Всё люди, люди, мой отец...
Пускай погибну, смерть моя
Не продолжит их бытия,
И для грядущие мои
Им не присвоить — и в крови,
Неправой казнью пролитой,
В крови безумца молодой,
Согреть им вновь не суждено
Сердца, увядшие давно;
И гроб без камня и креста,
Как жизнь их ни была свята,

Не будет слабым их ногам
Ступенью новой к небесам.
И тень невинного, поверь,
Не отперет им рая дверь.—

Меня могила не страшит.
Там, говорят, страданье спит
В холодной вечной тишине,
Но с жизнью жаль расстаться мне;
Я молод — молод, — знал ли ты,
Что значит молодость, мечты? —
Или не знал, или забыл.
Как ненавидел и любил,
Как сердце билось живей
При виде солнца и полей
С высокой башни угловой,
Где воздух свеж и где порой,
В глубокой скважине стены
Дитя неведомой страны,
Прижавшись голубь молодой
Сидит, испуганный грозой! —
— Пускай теперь прекрасный свет,
Тебе постыл — ты слеп, ты сед,
И от желаний ты отвык —
Что за нужда? — ты жил, старик;
Тебе есть в мире что забыть! —
Ты жил! я также мог бы жить! —

III

«Ты слушать исповедь мою
Сюда пришел — благодарю;
Не понимаю, что была
У них за мысль? — Мои дела
И без меня ты должен звать —
А душу можно ль рассказать?
И если б мог я эту грудь
Перед тобою развернуть,
Ты верно не прочел бы в ней,
Что я преступник иль злодей.
Пусть монастырский ваш закон
Рукою неба утвержден;
— Но в этом сердце есть другой,
Ему не менее святой;
Он оправдал меня — один
Он сердца полный властелин;
И тайну страшную мою
Я неизменно сохраняю.
Пока земля в урочный час
Как двух друзей не примет нас.—

Доселе жизнь была мне — плен
 Среди угрюмых этих стен.
 Где детства ясные года
 Я проводил бог весть куда,—
 — Как сон, без радости и бед
 Промчались тени лучших лет,
 И воскресить те дни едва ль
 Желал бы я — а всё их жаль!
 Зачем, молчание храня,
 Так грозно смотришь на меня?
 Я волен... я не брат живых;
 Судей бесчувственных моих,
 Не проклиная... но, старик,
 Я признаюся, мой язык
 Не станет их благодарить,
 За то что прежде, может быть,
 Чем луч зари на той стене
 Погаснет в мирной тишине,
 — Я, свежий, пылкий, молодой,
 Который здесь перед тобой,
 Живу, как жид тому пять лет,—
 — Весь превращуся в слово: нет!
 И прах, лишенный бытия,
 Уж будет прах один — не я.—

Небәрі Лермонтовта 84 жол, Абайда — 64. Аләйда аударма оригиналға мағнасы жағынан жақын, көп жерлері Лермонтов текстіне сайма-сай келіп отырады.

Онбірінші шумақтың үшінші жолы Мүрсент қолжазбасында:

Менің *ісім* өзіңе мәлім шығар,—

деп оқылады, ал 1909 жылғы жыйнақта:

Менің *ішім* өзіңе мәлім шығар,—

болып басылған.

Лермонтов оригиналының бұл жерінде:

...моя дела

И без меня ты должен знать.—

делінгендіктен бұл жыйнақта алдыңғы варианты сақталды.

Он үшінші шумақтың ақырғы жолы соңғы баспаларда:

Оны құдай *оныңнан* кем деместі,—

деп алынып келді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа бойынша:

Оны құдай *өзгеңнен* кем деместі,—

деп берілді.

Он төртінші шумақтың екі жолы:

Алла берген қауыпты ол бір сырым
Көрге бірге өзiммен барса керек.—

деп басылып келді. Ал 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсент қолжазбасында бұл жер былай болып келеді:

Алла берген қауыпты осы сырым
Көрге бірге өзiммен барса керек.

Бұл жыйнақта осы соңғы вариант қабылданды.
Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде де бар.

21. «Менің сырым, жігіттер, емес оңай» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтан аударма. Лермонтовта 16 жол:

Я не хочу, чтоб свет узнал
Мою таинственную повесть;
Как я любил, за что страдал,
Тому судья лишь бог да совесть!..

Им сердце в чувствах даст отчет,
У них попросит сожаленья;
И пусть меня накажет тот,
Кто изобрел мой мученья;

Укор невежд, укор людей
Души высокой не печалит;
Пускай шумит волна морей,
Утес гранитный не повалит;

Его чело меж облаков,
Он двух стихий жилец угрюмый,
И, кроме бури да громов,
Он никому не вверит думы..»

Абайда да 16 жол. Аударма оригиналға мағнасы жағынан өте жақын.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәріне қалдырылмай кіргізіліп келді.

22. Дұға («Өмірде ойға түсіп кем-кетігің») — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтан аударма.

МОЛИТВА

В минуту жизни трудную
Теснится ль в сердце грусть:
Одну молитву чудную
Твержу я наизусть.

Есть сила благодатная
В созвучье слов живых.
И дышит непонятная,

Святая прелесть в них.
С души как бремя скатится,
Сомненье далеко —
И верится, и плачется,
И так легко, легко...

Абай жалпы мазмұнын дұрыс сактап аударған.
Өлеңнің акыргы шумагы соңгы баспаларда былай деп алынып келді:

Жанынның ауыр жүгі жеңілгендей
Көңілден көрінген кек кемігендей.
Болады жылауға да, күлуге де
Жүректің басынан у төгілгендей.

Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа және Мүрсейт қолжазбалары негізінде түзетіліп, төмендегіше берілді:

Жанынның ауыр жүгі жеңілгендей
Көңілден кернеген кек кемігендей.
Болады жылауға да, сенуге де
Жүректің басынан у төгілгендей.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде түгел басылып жүр.

23. *Қасиетті дұға («Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ»)* — шығарманың тексті Мүрсейт қолжазбасы бойынша алынды.

Алғашқы үш шумагы жоғарыда Абайдың «Дұға» деп аталатын аудармасына берілген комментарийда келтірілген М. Ю. Лермонтовтың «Молитва» атты шығармасының аудармасы. Соңғы 12 жолы аударма емес, Абай өзі шығарған. Өзалдына бөлек шығарма болуы да мүмкін.

Абай шығармаларының соңгы жыйнақтарына енгізіліп жүр.

24. *«Болды да партия»* — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша алынды.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде бар.

25. «*Қуаты оттай бұрқырап*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде қалмай басылып жүр.

26. «*Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша алынды.

Соңғы шумақ 1909 жылғы баспада жоқ, Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

Бұл өлең Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып келеді.

27. «*Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

Абай шығармалары жыйнақтарында қалдырылмай басылып жүр.

28. «*Жүректе қайрат болмаса*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

Үшінші шумақтың екі жолы 1909 жылғы жыйнақта былайша оқылады:

Бере берсең бер десе,
Үміт етер таласып.

Бұл жыйнақта Мүрсент қолжазбалары негізінде:

Бере берсең бер десе,
Әдет етер таласып,—

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып келеді.

29. «*Белгісі сөз: «өлді, өлді»* — өлеңнің тексті Мүрсент қолжазбасы (1905) бойынша алынды.

1945 жылғы жыйнақта «*Жамаибаланың баласы өлгенде*» деген атпен басылды.

Абай шығармаларының соңғы жыйнақтарында басылып жүр.

30. «*Күн артынан күн туар*» — өлеңнің тексті Мүрсент қолжазбасы бойынша берілді.

Абайдың соңғы жыйнақтарына кіргізіліп келді.

31. «Ауру жүрек ақырын соғады жай» — өлеңнің тексті Мүрсеит қолжазбалары бойынша алынды.

Екінші шумақтың бірінші жолы 1905 жылғы Мүрсеит қолжазбасында:

Қараңғы санрау қайғы ойды жеңген, —

делінген.

Бұл жыйнақта 1910 жылғы Мүрсеит қолжазбасы негізінде:

Қараңғы санрау ойды қайғы жеңген, —

деген қалпы сақталды.

Бұл өлең Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып келеді.

32. «Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсеит қолжазбалары бойынша берілді.

Бұл өлең Лермонтовтан аударылған шығармалардың қатарына қосылып жүрді, бірақ оригиналы көрсетілмей келді. Дұрысында бұл өлең Лермонтовтан аударма емес, басқа бір ақынның шығармасынан аударылған. Өлеңнің оригиналы мынау:

И ты думаешь будто я хладен и нем?
Малютка, под этим молчанием
Таится ужасная буря, зачем
Вырваться наружу ей тяжким рыданием?

Что я гордо смотрю на презренных людей
Ты за то ли меня упрекаешь?
Но те люди торгуют рукою твоей,
Твоим сердцем хотят торговать. Ты их знаешь...

Дай мне руку твою! посмотри мне в глаза!
Я без слез горько плакать умею;
Твои ж слезы блестят как ночная роса,
На заре, поутру, освежая лицею.

Тебе легче — ты можешь в слезах выливать
Муки сердца; а я! Я родился
Мужчиной, я должен безмолвно страдать:
Своих собственных слез я б невольно стыдился.

Но поверь, если б ты вдруг меня поняла
И взгляделась в бесслезные очи:
Ты б от ужаса плакать забыла, и я
За тебя стал плакать все дни и все ночи.

Бұл текст Лермонтовтың жақадан табылған шығармасы деп саналып, 1890 жылдары ақынның шығармалары жыйнақтарында басы-

лып жүрді, бірақ кейін Лермонтов шығармасы емес екендігі анықталды.

Екінші шумақтың мына жолдары:

Антұрған ел көзіне тек қараймын,
Сонымды сен сөгеді деп ойлаймын, —

деп басылып келген еді. 1909 жылғы баспа және Мүрсент қолжазбалары негізінде бұл жыйнақта:

Антұрған ел көзіне тік қараймын,
Сонымды сен сөгеді деп ойлаймын —

деп түзетілді.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып келеді.

33. «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша алынды.

Соңғы кезде бұл өлеңнің «Я видел березу — сломилась она» деген орыс романсының (сөзі В. А. Крыловтікі, музыкасы А. Рубинштейндікі) аудармасы екендігі анықталды.

1909 жылғы баспада өлеңнің әржерінде бірлі-жарым сөздер басқаша келіп отырады, мысалы, үшінші шумақтың үшінші жолы:

Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп, —

деп басылған. Бұл жыйнақта Мүрсент қолжазбасы негізінде:

Күн шуақта жатады қалт-құлт етіп, —

деген қалпы сақталды.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

34. «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтан аударма. Лермонтовта да 20 жол:

1

Выхожу один я на дорогу;
Сквозь туман кремнистый путь блестит;
Ночь тиха. Пустыня внемлет богу,
И звезда с звездою говорит.

2

В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сиянье голубом...
Что же мне так больно и так трудно?
Жду ль чего? жалею ли о чем?

3

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!

4

Но не тем холодным сном могилы...
Я б желал навеки так заснуть,
Чтоб в груди дремали жизни силы,
Чтоб дыша вздымалась тихо грудь;

5

Чтоб всю ночь, весь день мой слух лелея,
Про любовь мне сладкий голос пел,
Надо мной чтоб, вечно зеленея,
Темный дуб склонялся и шумел.

Аударма Лермонтов текстіне жолма-жол сай келіп отырады, мағнасы жағынан оригиналға өте жақын. Тек соңғы шумақ қана еркін аударылған.

Бірінші шумақтың екінші жолы:

Тасты жол жарқырайды буга амалсыз, —

деп басылып келді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа бойынша:

Тастақ жол жарқырайды буга амалсыз, —

деп алынды.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде басылып жүр.

35. *Теректің сыйы* («Асау Терек долданып, буырқанып») — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

ДАРЫ ТЕРЕКА

Терек воеет, дик и злобен,
Меж утесистых громад,
Буре плач его подобен,
Слезы брызгами летят,
Но, по степи разбегаясь,
Он лукавый принял вид
И приветливо ласкаясь,
Морю Каспию журчит:

«Расступись, о старец-море,
Дай приют моей волне!
Поголял я на просторе,
Отдохнуть пора бы мне.
Я родился у Казбека,
Вскормлен грудью облаков,
С чуждой властью человека
Вечно спорить был готов.
Я, сынам твоим в забаву,
Разорил родной Дарьял
И валунов им на славу
Стадо целое прыгнал».

Но, склонясь на мягкий берег,
Каспий стихнул, будто спит,
И опять, ласкаясь, Терек
Старцу на ухо журчит:

«Я привез тебе гостинец!
То гостинец не простой:
С поля битвы кабардинец,
Кабардинец удалой.
Он в кольчуге драгоценной,
В налокотниках стальных:
Из Корана стих священный
Писан золотом на них.
Он угрюмо сдвинул брови,
И усов его края
Обагрила знойной крови
Благородная струя:
Взор открытый, безответный,
Полон старою враждой;
По затылку чуб заветный
Вьется черною космой».

Но, склонясь на мягкий берег,
Каспий дремлет и молчит;

И, волнуясь, буйный Терек
Стариу снова говорит:

«Слушай, дядя: дар бесценный!
Что другие все дары?
Но его от всей вселенной
Я таил до сей поры.
Я примчу к тебе с волнами
Труп казачки молодой,
С темно-бледными плечами,
С светло-русою косой.
Грустен лик ее туманный,
Взор так тихо, слалко спит,
А на грудь из малой раны
Струйка алая бежит.
По красоте-молодице
Не тоскует над рекой
Лишь один во всей станице
Казачина гребенской.
Оседлал он вороного,
И в горах, в ночном бою,
На кинжал чеченца злого
Сложит голову свою».

Замолчал поток сердитый,
И над ним, как снег бела,
Голова с косой размытой,
Колыхаяся, всплыла.

И старик во блеске власти
Встал, могучий, как гроза,
И оделась влагой страсти
Темно-синие глаза.
Он выиграл, веселья полный,—
И в объятя свои
Набегающие волны
Принял с ропотом любви.

Абай жалпы мағнасын сактап, өте еркін аударған.
Сонғы шумақтың акырғы жолы:

Қатынды алды, қытықсыз араласты, —

болып басылып келді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа негізінде:

Қатынды алды, қыйтықсыз араласты, —

делініп түзетілді.

Бұл өлең Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде басылып жүр.

36. *Шайтан* («Муңлы шайтан — құдайдың қуған жаны») — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтың «Демон» атты поэмасының бастапқы екі бөлімшесін түгел алып, сөз қосып өте еркін аударған.

Алтыншы шумақтың екінші жолы:

Өлмес, өшпес өзіне көзі жетті, —

деп басылып келген еді. Мүрсент қолжазбасы негізінде:

Өлмес, өшпес өзіне заман жетті, —

деп алынды.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

37. «Емен мен шілік» — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

И. А. Крыловтан аударма.

ДУБ И ТРОСТЬ

С Тростинкой Дуб однажды в речь вошел,
«Поистине, роптать ты вправе на природу»
Сказал он: «воробей, и тот тебе тяжел.
Чуть легкий ветерок подернет рябью воду,
Ты зашатаешься, начнешь слабеть
И так нагнешься сиротливо,
Что жалко на тебя смотреть.
Меж тем как, наравне с Кавказом, горделиво,
Не только солнца я препятствую лучам,
Но, посмеваяся и вихрям, и грозам,
Стою и тверд и прям,
Как будто б огражден ненарушимым миром.
Тебе все бурей — мне все кажется зефиром.
Хотя б уж ты в окружности росла,
Густою тению ветвей моих покрытой,
От непогод бы я быть мог тебе защитой;
Но вам я удел природа отвела
Брега бурливого Эолова владенья:
Конечно, нет совсем у ней о вас раденья». —
«Ты очень жалостлив», сказала Трость в ответ,
«Однако не крушись: мне столько худа нет,
Не за себя я вихрей опасуюсь:
Хоть я и гнусь, но не ломаюсь:
Так бури мало мне вредят;
Едва ль не более тебе они грозят!
То правда, что еще доселе их свирепость
Твою не одолела крепость,

И от ударов их ты не склонял лица;
 Но — подождем конца!»
 Едва лишь это Трость сказала,
 Вдруг мчится с северных сторон
 И с градом, и дождем шумящий аквилон.
 Дуб держится, — к земле Тростиночка припала,
 Бушует ветер, удвоил силы он.
 Взревел — и вырвал с корнем вон
 Того, кто небесам главой своей касался
 И в области теней пятою упирался.

Абай Крылов мысалының мазмұнын толық сактап жақын аударған, көп жерлері оригиналға сөзбе сөз дәл келіп отырады.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

38. *Қазаға ұрынған қара шекпен* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

И. А. Крыловтан аударма.

КРЕСТЬЯНИН В БЕДЕ

К Крестьянину на двор
 Залез осенней ночью вор;
 Забрался в клеть и, на просторе,
 Обшаря стены все, и пол, и потолок,
 Покрал бессовестно, что мог:
 И то сказать, какая совесть в воре!
 Ну так, что наш мужик, бедняк,
 Богатым лег, а голью встал такою,
 Хоть по-миру поди с сумою;
 Не дай бог никому проснуться худо так!
 Крестьянин тужит и горюет,
 Родню сзывает и друзей,
 Соседей всех и кумовей.
 «Нельзя ли», говорит: «помочь беде моей?»
 Тут всякий с мужиком толкует,
 И умный свой дает совет.
 Кум Карпыч говорит: «Эх, свет!
 Не надобно было тебе по миру славить,
 Что столько ты богат».
 Сват Климыч говорит: «Вперед, мой милый сват,
 Старайся клеть к избе гораздо ближе ставить». —
 «Эх, братцы, это все не так»,
 Сосед толкует Фока:
 «Не то беда, что клеть далека,
 Да надо на дворе лихих держать собак:
 Возьми-ка у меня щенка любого
 От Жучки: я бы рад соседа дорогого
 От сердца наделить,
 Чем их топить».

И словом, от родни и от друзей любезных
Советов тысячу надавано полезных,

Кто сколько мог,

А делом ни один бедняжке не помог.

На свете таково ж: коль в нужду попадешься,
Отведай сунуться к друзьям:

Начнут советовать и вкось тебе, и впрямь:

А чуть о помощи на деле заикнешься,

То лучший друг

И нем и глух.

Оригиналдың жалпы мазмұнын ғана сақтаған еркін аударма.
Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып келеді.

39. *Жарлы бай* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және
Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

И. А. Крыловтан аударма.

БЕДНЫЙ БОГАЧ

«Ну стоит ли богатым быть,

Чтоб вкусно никогда ни съесть, ни спать

И только деньги лишь копить?

Да и на что? Умрем, ведь все оставим.

Мы только лишь себя и мучим, и бесславим.

Нет, если б мне далось богатство на удел,

Не только бы рубля, я б тысяч не жалел,

Чтоб жить роскошно, пышно,

И о моих пирах далеко б было слышно;

Я даже делал бы добро другим.

А богачей скупых на муку жизнь похожа».

Так рассуждал Бедняк с собой самим,

В лачужке низменной, на голой лавке лежа;

Как вдруг к нему оквозь щелочку пролез,

Кто говорит — колдун, кто говорит — что бес,

Последнее едва ли не вернее:

Из дела будет то виднее,

Предстал — и начал так: «Ты хочешь быть богат,

Я слышал, для чего; служить я другу рад.

Вот кошелек тебе: червонец в нем, не боле;

Но вынешь лишь один, уж там готов другой.

Итак, приятель мой,

Разбогатеть теперь в твоей лишь воле.

Возьми ж — и из него без счету вынимай,

Доколе будешь ты доволен;

Но только знай:

Истратить одного червонца ты не волен.

Пока в реку не бросишь кошелька».

Сказал — и с кошельком оставил Бедняка.

Бедняк от радости едва не помешался;
Но лишь опомнился, за кошелек принялся,
И что ж? — Чуть верится ему, что то не сон:
 Едва червонец вынет он,
Уж в кошельке другой червонец шевелится.
«Ах, пусть лишь до утра мне счастье продлится!»
 Бедняк мой говорит:
«Червонцев я себе повытаскаю груду;
 Так, завтра же богат я буду —
 И заживу, как сибарит».
Однако ж поутру он думает другое.
«То правда», говорит: «теперь я стал богат;
 Да кто ж добру не рад!
И почему бы мне не быть богаче вдвое?
 Неужто лень
Над кошельком еще провесть хоть день!
Вот на дом у меня, на экипаж, на дачу;
 Но если закупить могу я деревень,
Не глупо ли, когда случай к тому утрачу?
 Так удержу чудесный кошелек:
 Уж так и быть, еще я поговеею
 Один денек,
А, впрочем, ведь пожить всегда успею».
Но что ж? Проходит день, неделя, месяц, год —
Бедняк мой потерял давно в червонцах счет;
 Меж тем он скудно ест и скудно пьет;
Но чуть лишь день, а он опять за ту ж работу.
 День кончится, и, по его расчету,
Ему всегда чего-нибудь недостает.
 Лишь кошелек нести сберется,
 То сердце у него сожмется:
 Придет к реке, — воротится опять.
«Как можно», говорит: «от кошелька отстать,
 Когда мне золото рекою само льется?»
И, наконец, Бедняк мой поседел.
 Бедняк мой похудел;
Как золото его, Бедняк мой пожелтел.
Уж и о пышности он более не смекает:
Он стал и слаб и хил; здоровье и покой,
Утратил все; но все дрожащею рукой
 Из кошелька червонцы вон таскает.
 Таскал, таскал... и чем же кончил он?
На лавке, где своим богатством любовался,
 На той же лавке он скончался,
Досчитывая свой девятый миллион.

Абай оригиналдың жалпы мазмұнын сақтап еркін аудар
Жетінші шумақтың бірінші жолы соңғы жыйнақтарда:

Бар пайдамды тигізіп, —

делініп басылған. Ал дұрысында шығарушылар осы жолды өзбе-
тімен өзгертіп жіберген. Мүрсент қолжазбаларында:

Бай пайдамды тигізіп, —

болып келеді. 1909 жылғы баспада:

Байлықпен пайдам тигізіп, —

деп оқылады. Осы жыйнақта бұл жол 1909 жылғы баспа бойынша берілді.

Ал, келесі шумақтың екінші жолы:

Кіріп келді есіктен, —

деп қате басылып жүрді. Мүрсент қолжазбаларында бұл жол:

Кіріп келді тесіктен, —

болып оқылады.

Сонда, И. А. Крыловта:

Как вдруг к нему сквозь щелочку пролез,
Кто говорит — колдун, кто говорит — что бес,
Последнее едва ли не вернее:
Из дела будет то виднее, —

делінген жолдарды Абай:

Аузын жыймай бір адам
Кіріп келді тесіктен,
Жәдігөй ме, шайтан ба?
Әйтеуір әлгі сөзді есіткен, —

деп аударғандығы көрінеді.

Осы жыйнақта аударманың жоғарыда көрсетілген жолы Мүр-
сент қолжазбалары негізінде түзетіліп берілді.

Абай шығармалары негізгі жыйнақтарының бәрінде басылып ке-
леді.

40. *Есек пен бұлбұл* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ
және Мүрсент қолжазбалары бойынша алынды.
И. А. Крыловтан аударма.

ОСЕЛ И СОЛОВЕЙ

Осел увидел Соловья
И говорит ему: «Послушай-ка, дружище!

Ты, сказывают, петь великий мастерище:
 Хотел бы очень я
 Сам посудить, твое услышав пенье,
 Велико ль подлинно твое уменье?»
 Тут Соловей являть свое искусство стал:
 Зашелкал, засвистал
 На тысячу ладов, тянул, переливался;
 То нежно он ослабевал
 И томной вдалеке свирелью отдавался,
 То мелкой дробью вдруг по роще рассыпался,
 Внимало всё тогда —
 Любимцу и певцу Авроры;
 Затихли ветерки, замолкли птичек хоры,
 И только иногда,
 Чуть-чуть дыша, пастух им любовался
 И только иногда,
 Внимая Соловью, пастушке улыбался.
 Скончал певец. Осел, уставясь в землю лбом,
 «Изрядно», говорит: «сказать неложно,
 Тебя без скуки слушать можно;
 А жаль, что незнаком
 Ты с нашим петухом:
 Еще б ты боле наострился,
 Когда бы у него немножко поучился.
 Услыша суд такой, мой бедный Соловей
 Вспорхнул и — полетел за тридевять полей.

Избави, бог, и нас от таких судей.

Оригиналдың жалпы мазмұнын бұлжытпай шебер берген, бірақ кей жерінде Абай не тыннан сөз қосып, не тастап кетіп аударған. Абай шығармалары негізгі жыйнақтарының бәрінде басылып жүр.

41. *Қарға мен бүркіт* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.
 И. А. Крыловтан аударма.

ВОРОНЕНОК

Орел
 Из-под небес на стадо налетел
 И выхватил ягненка,
 А Ворон молодой вблизи на то смотрел.
 Взманило это Вороненка,
 Да только думает он так: «Уж брать, так брать,
 А то и когти что марать!
 Бывают и орлы, как видно, плоховаты.
 Ну, только ль в стаде что ягняты?

Вот я как захочу
Да налечу,
Так царский подлинно кусочек подхвачу!»
Тут Ворон поднялся над стадом,
Окинул стадо жадным взглядом:
Из множества ягнят, баранов и овец
Высматривал, сличал и выбрал, наконец
Барана, да какого?
Прежирного, прематерого,
Который доброму б и волку был в подъем.
Издавсь, на него спустился
И в шерсть ему, что силы есть, вцепился.
Тогда то он узнал, что добычь не по нем.
Что хуже и всего, так на баране том
Тулуп такой был прекосматый,
Густой, всклокоченный, хохлатый,
Что из него когтей не вытербил вон
Затейник наш крылатый,
И кончил подвиг тем, что сам попал в полон.
С барана пастухи его чинненько сняли;
А чтобы он не мог летать,
Ему все крылья окарнали
И детям отдали играть.

Нередко у людей то ж самое бывает,
Коль мелкий плут
Большому плуту подражает:
Что сходит с рук вора, за то ворешек бьют.

Абай оригиналдың жалпы мағнасын толық сақтай отырып, бірақ кей жерлерін өзгертіп аударған.

Соңғы жыйнақтарда бұл шығарма «Бүркіт пен қарға» деген атпен басылып жүрді. Ал 1909 жылғы баспада да, Мұрсейт қолжазбасында да «Қарға мен бүркіт» делініп аталған, дұрысы осы, Крылов мысалында әңгіме негізінде қарға туралы, Крылов өзі де шығармасына «Вороненок» деген ат берген.

Абай шығармалары негізгі жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

42. *Шегіртке мен құмырсқа* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мұрсейт қолжазбалары бойынша алынды.
И. А. Крыловтан аударма.

СТРЕКОЗА И МУРАВЕЙ

Попрыгунья Стрекоза
Лето красное пропела;
Оглянуться не успела,
Как зима катит в глаза.

Помертвело чисто поле;
 Нет уж дней тех светлых боле,
 Как под каждым ей листком
 Был готов и стол и дом.
 Все прошло: с зимой холодной
 Нужда, голод настает;
 Стрекоза уж не поет:
 И кому же в ум пойдет
 На желудок петь голодный!
 Злой тоской удручена,
 К Муравью ползет она:
 «Не оставь меня, кум милой!
 Дай ты мне собраться с силой
 И до вешних только дней
 Прокорми и обогрей!» —
 «Кумушка, мне странно это:
 Да работала ль ты в лето?»
 Говорит ей Муравей.
 «До того ль, голубчик, было?
 В мягких муравах у нас
 Песни, резвость всякий час,
 Так, что голову вскружило», —
 «А, так ты...» — «Я без души
 Лето целое все пела». —
 «Ты все пела? это дело:
 Так поди же, попляши!»

Абай оригиналдың негізгі мағнасын толық сактап көркем аударған.

Бұл шығарма Абай жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

43. *Әншілер* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсейт қолжазбасы бойынша берілді.

И. А. Крыловтан аударма.

МУЗЫКАНТЫ

Сосед соседа звал откушать;
 Но умысел другой тут был:
 Хозяин музыку любил
 И заманил к себе соседа певчих слушать.
 Запели молодцы: кто в лес, кто по дрова,
 И у кого что силы стало.
 В ушах у гостя затрещало,
 И закружилась голова.
 «Помилуй ты меня», сказал он с удивленьем:
 «Чем любоваться тут? Твой хор
 Горланит вздор!» —
 «То правда», отвечал хозяин с умцленьем:
 «Они немножечко дерут;

Зато уж в рот хмельного не берут,
И все с прекрасным поведением».

А я скажу: по мне уж лучше пей,
Да дело разумей.

Абай Крылов мысалының мазмұнынан қашықтамай, аударманы оригинал нұсқасы негізінде жақын етіп берген.

Абай шығармалары жыйнақтарынан қалдырылмай басылып жүр.

44. *Ала қойлар* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсейт қолжазбасы бойынша алынды.

И. А. Крыловтан аударма.

ПЕСТРЫЕ ОВЦЫ

Лев пестрых не взлюбил овец,
Их просто бы ему перевести не трудно;
Но это было бы неправосудно —
Он не на то в лесах носил венец,
Чтоб подданных душить, но им давать расправу;
А видеть пеструю овцу терпенья нет!
Как сбыть их и сберечь свою на свете славу?
И вот к себе зовет
Медведя он с Лисою на совет —
И им за тайну открывает,
Что, видя пеструю овцу, он всякий раз
Глазами целый день страдает,
И что придет ему совсем лишиться глаз,
И, как такой беде помочь, совсем не знает.
«Всесильный Лев!» — сказал, насупяся, Медведь:
«На что тут много разговоров?
Вели без дальних сборов
Овец передушить. Кому о них жалеть?»
Лиса, увидевши, что Лев нахмурил брови,
Смиренно говорит: «О, царь! наш добрый царь!
Ты верно запретишь гнать эту бедную тварь —
И не прольешь невинной крови.
Осмелюсь я совет иной произнести:
Дай повеленье ты луга им отвести,
Где б был обильный корм для маток
И где бы поскакать, побегать для ягнят;
А так как в пастухах у нас здесь недостаток,
То прикажи овец волкам пасти.
Не знаю, как-то мне сдается,
Что род их сам собой переведется,
А между тем пускай блаженствуют оне;
И что б ни сделалось ты будешь в стороне».

Лисицы мнение в совете силу взяло, —
И так удачно в ход пошло, что, наконец,
Не только пестрых там овец —
И гладких стало мало.
Какие ж у зверей пошли на это толки? —
Что Лев бы и хорош, да все злоден волкя.

Мысалдың жалды мазмұнын сақтай отырса да Абай кей жерлерде сөз тастап, не қосып шумақ дәлдігін сақтамай аударған. Шығарманың алтыншы шумағы соңғы баспаларда:

Өлтірмек боп оңай-ақ қойды сығып, —

деп алынып жүрді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа негізінде:

Өлтірмегім оңай-ақ қойды сығып, —

болып түзетілді. Оригиналға карағанда мағна жағынан соңғы текст дұрыс. Бұл жерде арыстан қасқырдың қойларды қырып салу керек деген ақын теріс көріп, наразы болады. Сондықтан аударманың төмендегі шумағы:

Қабағын түйді арыстан сөзің ұғып:
«Өлтірмегім оңай-ақ қойды сығып,
Өз жұртын өзі қырған патша бар ма?
Жаманаттан қорқамын кетсе шығып», —

болуы орынды.

Абай шығармаларының негізгі жыйнақтарында басылып келеді.

45. *Қарға мен түлкі («Жұрт біледі, күледі»)* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

И. А. Крыловтан аударма.

ВОРОНА И ЛИСИЦА

Уж сколько раз твердили миру,
Что лесть гнусна, вредна; но только все не впрок,
И в сердце льстец всегда отыщет уголок.

Вороне где-то бог послал кусочек сыру:
На ель Ворона взгромоздясь,
Позавтракать-было совсем уж собралась,
Да позадумалась, а сыр во рту держала.
На ту беду Лиса близехонько бежала;
Вдруг сырный дух Лису остановил:
Лисица видит сыр, — Лисицу сыр пленил.

Плутовка к дереву на цыпочках подходит;
Вертит хвостом, с Вороны глаз не сводит
И говорит так сладко, чуть дыша:
«Голубушка, как хороша!
Ну что за шейка, что за глазки!
Рассказывают, так, право, сказки!
Какие перушки! какой носок!
И, верно, ангельский быть должен голосок!
Спой, светик, не стыдись! Что ежели, сестрица,
При красоте такой, и петь ты мастерица,
Ведь ты б у нас была царь-птица!»
Вешуньяна с похвал вскружилась голова,
От радости в зобу дыханье сперло, —
И на приветливы Лисицыны слова
Ворона каркнула во все воронье горло:
Сыр выпал — с ним была плутовка такова.

Абай Крылов мысалының мазмұнын толық сақтап өте көркем аударған.

Соңғы баспаларда бұл аударма «Түлкі мен қарға» деген атпен басылып жүрді. Ал, Крыловта мысал «Ворона и лисица» деп аталған. Абайдың аудармасы да 1909 жылғы баспада да, Мүрсент қолжазбаларында да «Қарға мен түлкі» делінген. Сондықтан бұл жыйнақта аударма «Қарға мен түлкі» деген атпен берілді.

Аударманың:

Тұмсығында ірімшік,
Ойлап қарап тұр еді, —

деп басылып жүрген жолдары Мүрсент қолжазбалары негізінде және оригиналға сүйеніліп (онда: Да позадумалась, а сыр во рту держала) былайша берілді:

Тұмсығында ірімшік,
Ойланып қарап тұр еді. -

Аударманың:

Жақындап барып барлады, —

деген тағы бір жолы Мүрсент қолжазбалары бойынша және оригиналға сүйеніліп:

Ептеп барып барлады, —

деп берілді.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде бар.

46. Қарға мен түлкі («Боқтықта талтаңдап!») — шығарманың тексті Мүрсент қолжазбасы бойынша берілді.

Бұл И. А. Крыловтың жоғарыда келтірілген «Ворона и лисица» атты мысалының екінші аудармасы. Бұл вариант «Жұрт біледі, күледі» деп басталатын аудармаға қарағанда еркін, оригиналдың жалпы мазмұнын ғана сақтаған.

Абайдың соңғы жыйнақтарында басылып жүр.

47. *Бақа мен өгіз* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

И. А. Крыловтан аударма.

ЛЯГУШКА И ВОЛ

Лягушка, на лугу увидевши Вола,
Затеяла сама в дородстве с ним сравниться:

Она завистлива была.

И ну топорщиться, пыхтеть и надуваться:
«Смотри-ка, квакушка, что, буду ль я с него?»
Подруге говорят: «Нет, кумушка, далеко!» —

«Гляди же, как теперь раздуюсь я широко.

Ну, каково?

Пополнилась ли я?» — «Почти что ничего», —
«Ну, как теперь?» — «Все то ж». Пыхтела да

пыхтела

И кончила моя затейница на том,

Что, не сравнившись с волом,

С натуры лопнула и — околела.

Пример такой на свете не один:

И диво ли, когда жить хочет мещанин,

Как именитый гражданин,

А сошка мелкая, как знатный дворянин.

Абай жанынан сөз қосып, оригиналды өзінше толықтырып еркін аударған.

Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

48. *Піл мен қанден* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

И. А. Крыловтан аударма:

СЛОН И МОСЬКА

По улицам Слона водили,

Как видно напоказ —

Известно, что Слоны в диковинку у нас —

Так за Слоном толпы зевак ходили.

Отколе ни возьмись, навстречу Моська им.

Увидевши Слона, ну на него метаться,
 И лаять, и визжать, и рваться,
 Ну, так и лезет в драку с ним.
 «Соседка, перестань срамиться»,
 Ей шавка говорит: «тебе ль с Слоном возиться?
 Смотри, уж ты хрипишь, а он себе идет
 Вперед
 И лаю твоего совсем не примечает». —
 «Эх, эх!» ей Моська отвечает:
 «Вот то-то мне и духу придает,
 Что я, совсем без драки,
 Могу попасть в большие забияки.
 Пускай же говорят собаки:
 «Ай, Моська! знать, она сильна,
 Что лает на Слона!»

Аударма оригиналга магнасы жагынан жақын, алайда бірлі-жарым айырмашылықтары да бар.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілеріне кіргізіліп жүр.

49. *Есек* — шығарманың тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

50. *«Есіңде барма жас күнің»* — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбасы бойынша алынды.

Төртінші шумақтың үшінші жолы:

Касиет кетті, дос кетті, —

деп басылып келді.

Бұл жыйнақта Мүрсейт қолжазбалары бойынша:

Махаббат кетті, дос кетті, —

деп алынды.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде басылып жүр.

51. *«Жүрегім менің қырық жамау»* — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

52. *«Адам — бір боқ көтерген боқтың қабы»* — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбаларынан алынды.

Абай жыйнақтарының негізгілерінде бар.

53. *«Күшік асырап, ит еттім»* — өлеңнің тексті Мүрсейт қолжазбаларынан алынды.

Абайдың соңғы жыйнақтарында басылып жүр.

54. «Жылуы жоқ бойының» — өлеңнің тексті Мүрсент қолжазбасы бойынша берілді.

Соңғы жыйнақтарда Дүтбайға деген атпен басылып келді. Төртінші шумақтың екі жолы соңғы баспаларда:

Сенен аяр түгі жоқ,
Бүгін жақсы көрініп, —

делініп келді.

Бұл жыйнақта:

Сенен аяр түгі жоқ,
Бүгін *сығлас* көрініп, —

деп, Мүрсент қолжазбасы бойынша берілді.

Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

55. «Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен» — 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

Кейбір баспаларда Лермонтовтан деп көрсетілген, бірақ Лермонтовта бұл өлеңнің оригиналы жоқ.

Үшінші шумақтың үшінші жолы соңғы жыйнақтарда:

Дәні толық, басы *ауыр* егіндей-ақ, —

деп басылып келді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа және Мүрсент қолжазбалары бойынша:

Дәні толық, басы *үлкен* егіндей-ақ, —

деп алынды.

Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

56. Жалау («Жалғыз жалау жалтылдап») — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді. М. Ю. Лермонтовтан аударма.

ПАРУС

Белеет парус одинокой
В тумане моря голубом, —
Что ищет он в стране далекой?
Что кинул он в краю родном?

Играют волны, ветер свищет,
И мачта гнется и скрипит;
Увы, — он счастья не ищет
И не от счастья бежит! —

Под ним струя светлей лазури,
Над ним луч солнца золотой: —
А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой!

Бірінші шумақтың екінші жолын 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша оқығанда:

Тұманда, теңіз өрінде, —

деуге де болады. Бұл жыйнақта:

Тұманды теңіз өрінде, —

деген калпы сақталды.

Екінші шумақтың бірінші жолы осы кезге дейін:

Ойнақтап, толқып, жел гулеп, —

деп алынып келді. Ал дұрысы:

Ойнақтап толқым, жел гулеп, —

болу керек. Лермонтовта бұл жері:

Играют волны, ветер свищет, —

деп оқылады. Осыған караганда Мүрсейт қолжазбасында «толқын» деген сөз соңғы әрпі дұрыс оқылмағандықтан «толқып» делініп кате жазылғандығы күмәнсіз. Сондықтан осы жыйнақта бұл жол:

Ойнақтап толқым, жел гулеп, —

деп түзетілді.

Абай шығармалары жыйнақтарының бәрінде де басылып жүр.

57. «Жартас» («Қонады бір күн жас бұлт») — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбалары бойынша берілді. М. Ю. Лермонтовтан аударма.

УТЕС

Ночевала тучка золотая
На груди утеса-великана,
Утром в путь она умчалась рано,
По лазури весело играя;

Но остался влажный след в морщине
Старого утеса. Одиноко
Он стоит, задумался глубоко
И тихонько плачет он в пустыне.

Өлеңнің үшінші, төртінші жолдары соңғы баспаларда қолжазба дұрыс оқылмағандықтан:

Жөнелді ертең, қалды үміт,
Көк жүзіне ойнақтап, —

делініп келді. Бұл жыйнақта:

Жөнелді ертең қалды ұмыт,
Көк жүзіне ойнақтап, —

болып алынды.

Өлеңнің екі жолы соңғы жыйнақтарда:

Бәрі осы-ау деп қыз деген
Томсарып тұрып жылапты, —

деп басылып жүрді. Бұл жердегі «қыз» деген сөздің оригиналға карағанда ешбір кыйсыны жоқ. Дұрысы: «күз» болу керек. Сондықтан бұл жыйнақта жоғарғы екі жол былайша берілді:

Бәрі осы-ау деп күз деген
Томсарып тұрып жылапты.

Абай жыйнақтарында қалдырылмай басылып жүр.

58. «Жүректе көп қазна бар, бәрі жақсы» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсейт қолжазбаларынан алынды.

Соңғы кезде бұл өлеңнің Я. Полонскийден аударма екендігі анықталды. Оригинал тексті мынау:

СЕРДЦЕ

У сердца сокровищ так много!
Как в море — в открытую грудь
Они так обильно от бога
Живыми струями текут.

И жаждет душа поделиться
В избытке с другой думой,
И сердцу влюбленному биться
Привольно в груди молодой.

Но что? Говорят: неизбежно
Придет, злое время, придет,
И все что люблю я так нежно,
Как призрак вдали пропадет.

И будьте в груди благородной
Иссыхнут живые струи,
И сердцу рассудок холодный
Предпишет законы свои.

И сердца богатства я взвешу,
На рынок пойду их менять
Кого же я этим утешу?
Что ж будет меня утешать?

Увы! Говорят: неизбежно
Придет злое время, придет!
И все что люблю я так нежно,
Как призрак вдали пропадет!

— Екінші шумақтың соңғы жолы:

Қытықсыз қызыкпенен бас қосқанша, —

деп басылып жүрді. Бұл жыйнақта 1909 жылғы баспа негізінде:

Қыйтықсыз қызыкпенен бас қосқанша, —

болып түзетілді.

Абай жыйнақтарында қалдырылмай басылып келді:

59. «*Жүрегім, нені сезесің*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсент қолжазбасы бойынша берілді.

Соңғы баспаларда алтыншы шумақтың екі жолы:

*Ұялмас ақы тілеуге,
Бермесен қалар төгіліп, —*

делініп келді. Бұл жыйнақта Мүрсент қолжазбасы негізінде былайша түзетілді:

*Ұялмас ақы тілеуге,
Бермесен қалар түңіліп.*

Абай жыйнақтарының бәрінде басылып жүр.

60. «*Көңіл күйі тағы да*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.

М. Ю. Лермонтовтан аударма. Абай «Измаил-Бей» поэмасының кіріспе 12 жолын аударған.

*Опять явилось вдохновенье
Душе безжизненной моей
И превращает в песнопенье
Тоску, развалину страстей.
Так посреди чужих степей,
Подруг внимательных не зная,
Прекрасный путник, птичка рая*

Сидит на дереве сухом,
Блестя лазоревым крылом;
Пускай ревет, бушует вьюга...
Она поет лишь об одном,
Она поет о солнце юга! —

Абайда небәрі 16 жол, өлеңнің соңғы шумағы оригиналда жоқ,
өзі қосқан сыяқты.

Соңғы баспаларда бірінші жол:

Көңілдің күйі тағы да, —

деп алынып жүрді. 1909 жылғы жыйнақта да және Мүрсент қол-
жазбаларында да:

Көңіл күйі тағы да, —

Болғандықтан бұл жыйнақта осы соңғы вариант қабылданды.

Абай жыйнақтарының негізгі баспаларына кіргізіліп келеді.

61. «Күнді уақыт итеріп» — өлеңнің тексті Мүрсент қолжазба-
лары бойынша алынды.

Соңғы кезде бұл өлеңнің М. Ю. Лермонтовтан аударма екен-
дігі анықталды. Лермонтовта да 16 жол.

ВЕЧЕР

Когда садится алый день
За синий край земли,
Когда туман встает, и тень
Скрывает всё вдали,
Тогда я мыслю в тишине
Про вечность и любовь,
И чей-то голос шепчет мне:
Не будешь счастлив вновь.
И я гляжу на небеса
С покорною душой,
Они свершали чудеса,
Но не для нас с тобой,
Не для ничтожного глушца,
Которому твой взгляд
Дороже будет до конца
Небесных всех наград.

Абай аудармасы Лермонтов текстіне мағнасы жағынан жолма-
жол сай келеді. Лермонтов шығармасын Абай бұлжытпай далме-
дәл аударған.

Абайдың соңғы жыйнақтарына кіргізіліп жүр.

62. «*Көлеңке басын ұзартып*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.
Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

63. «*Ұяламын дегені көңіл үшін*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша алынды.
Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілеріне кіргізіліп жүр.

64. «*Жалпырағы қуарған ескі үмітпен*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша алынды.
Абайдың негізгі жыйнақтарында басылып жүр.

65. «*Қуанбақдар жастыққа*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.
Соңғы жыйнақтарда төртінші шумақтың үшінші жолы:

Қорлық жуымас сақтыққа, —

деп басылып келді. 1909 жылғы баспада да, Мүрсент қолжазбаларында да:

Қорлық жүрмес сақтыққа, —

болғандықтан бұл жыйнақта осы соңғысы қабылданды.

Абай жыйнақтарының бәрінде де басылып келеді.

66. «*Осы қымыз қазаққа*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.
Өлеңнің соңғы екі жолы 1945 жылғы жыйнақта:

*Қойныңда ақша, қолда қой
Күзетке оңай, шошынба, —*

деп басылды. Бұл жыйнақта Мүрсент қолжазбалары және 1909 жылғы баспа негізінде осы екі жол былайша алынды:

*Қойында ақша, қолда қой
Күзетке оңай, шошыма.*

Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

67. «*Бұынсыз тілің*» — өлеңнің тексті Мүрсент қолжазбасы бойынша берілді.
Абайдың соңғы жыйнақтарында басылып келеді.

68. «*Асау той, тентек жыйын, опыр-топыр*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.
М. Ю. Лермонтовтан аударма. Лермонтовта 12 жол.

На буйном пиршестве задумчив он сидел
Один, покинутый безумными друзьями,
И в даль грядущую, закрытую пред нами,
Духовный взор его смотрел.

И помню я, исполнены печали
Средь звона чаш, и криков, и речей,
И песен праздничных, и хохота гостей
Его слова пророчески звучали.

Он говорил: ликуйте, о друзья!
Что вам судьбы дряхлеющего мира?..
Над вашей головой колеблется секира,
Но что ж!.. из вас один ее увижу я.

.....

Абай жалпы мазмұнын сақтап, 16 жол етіп аударған.
Абай жыйнақтарының бәрінде басылып келеді.

69. «*Тоты құс түсті көбелек*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.
Абайдың негізгі жыйнақтарында түгел басылып жүр.

70. «*Алланың өзі де рас, сөзі де рас*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ және Мүрсент қолжазбалары бойынша берілді.
Абай шығармалары жыйнақтарының негізгілерінде басылып келеді.

71. «*Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас*» — өлеңнің тексті Мүрсент қолжазбасы бойынша алынды.
Абай жыйнақтарының негізгілерінде басылып жүр.

72. «*Жалын мен оттан жаралып*» — өлеңнің тексті 1909 жылғы жыйнақ пен Мүрсент қолжазбасы бойынша берілді.
Абай жыйнақтарының негізгілерінде бар.

73. «*Сап-сап, көңлім, сап, көңлім*» — өлеңнің тексті Мүрсент қолжазбасы бойынша берілді.
Мүрсент қолжазбасында Абайдың жігіт кезінде айтқан өлеңі деп көрсетілген, жазған жылы белгісіз.
Абайдың соңғы жыйнақтарында басылып келеді.

ЖЫЛЫ АНЫК ЕМЕС ӨЛЕҢДЕР

Карасөздердің алдында жылы анық емес Абайдың бір топ өлеңдері беріліп отыр. Бұлардың көпшілігін, сондай-ақ I-томдары «Әзім әңгімесін» де, ақынның соңғы жыйнақтарына Мұхтар Әуезов, ал біразын Архам Ысқақов енгізген. Бұл шығармалар соңғы жылдарда әркімдерден жазылып алынған.

Осы бөлімде келтірілген өлеңдердің бәрі де Абайдың соңғы жылдардағы жыйнақтарына кіргізіліп келді.

Нақты дерек болмағандықтан жазылған жылдары көрсетілген жоқ. Дегенмен, осы өлеңдердің дені Абайдың жас кезінде шығарылғандығы олардың мағнасынан-ақ көрінеді.

КАРАСӨЗДЕР

Карасөздің текстері Мүрсейт қолжазбалары бойынша басылды.

Қолжазбаларда жылы көрсетілмеген. Соңғы баспаларда әр сөздің жазылған жылын шығарушылар ешбір дерекке сүйенбей өздерінше қойған. Абай карасөздері соңғы баспаларда көрсетілгендей он жыл бойы (1890 — 1899) жазды деп санау мүлде қыйсынсыз. Бұл баспада әрбір сөздің жазылған жылы жекелеп көрсетілмеді.

Осы сөздерді жазудағы мақсаты туралы Абай өзі былай дейді: «ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен кара сыяны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, «керегі жоқ» десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ».

Карасөздер такырып жағынан ақынның өлеңдерімен ұштасып жатады. Мұнда еңбек, оқу-білім, өнер мәселелері сөз болып, Абайдың қоғам өміріне, жалпы дүниеге көзқарасы әржақты кең қамтылып отырады. Ақынның дүние тануындағы, саяси-әлеуметтік көзқарасындағы қайшылықтар карасөздерінде айқынырақ көрінеді. Материалистік ой-пікірлер мен дінге сенушілік, демократтық идеялар мен ескі патриархалды-рушылдық өмірдің кейбір жақтарын дәріптеушілік қатар келіп отырады. Халық өмірінің ауыр жағдайын, қанаушылықты ашып көрсете отырып, ақын халықты тап күресіне шақыру дәрежесіне көтеріле алмайды.

Абай карасөздерінде осындай қайшылықтар бола тұрса да олардың негізгі мазмұны ағартушылық, демократтық пікірлерді уағыздауда, қазақ халқын ұлы орыс халқының алдыңғы қатарлы мәдениетінен жете үйренуге шақыруда. Ағартушы — ақын былай дейді: «Орыстың ғылымы, өнері — дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі,... барынды салсаң да балаңа орыстың ғылымын үйрет!».

Бұл баспада карасөздің текстеріне, оларды Мүрсейт қолжазбаларына салыстырып зерттеу негізінде бірнеше ірілі-уақты түзетулер енгізілді.

Мысалы: алтыншы сөздегі бұрын:

«Ондай тірлікті қымбат көріп бұлардан адам, өлімді жау көріп ахиретке дұшпан болады» деп қате оқылып келген сөйлем қолжазба былайша түзетіліп алынды:

«Ондай тірлікті қымбат көріп бұлдаған адам, өлімді жау көріп ахиретке дұшпан болады».

Сол сыяқты осы аталған сөздегі келесі бір сөйлем соңғы жыйнақтарда: «ал, ол еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қылмайсың» деп алынып келді.

Бұл баспада қолжазба негізінде: «Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қылмайсын» делініп түзетілді.

Осындай түзетулермен қатар кейбір сөздің текстінде кездесетін, қолжазбада бар, бірақ соңғы жыйнақтарда қалдырылып, кеткен орыс сөздері (образование, назначение впечатлительность сердца т. б.) бұл баспада қолжазба бойынша берілді.

Абай жыйнақтарының соңғыларында басылып келеді.

М. ӘУЕЗОВ

КАЗАК ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ*

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кiна қойма.

Абай болашақ ұрпаққа сөзін осылай арнады. Бұл — өткеннің құлазыған ғасырларынан өзіне бейтаныс, басқа, бірақ жарқын болашаққа сенімді жол салған ақынның айтқан сөзі еді. Даланы торлаған надандық түнегіне ол шам-шырақтай сәуле төкті және таны атып, күні шығатын жаққа апаратын жолды өзі талмай іздеді.

Ие, өзі өмір кешкен және өлең жазған ғасыр үшін Абай жұмбақ болды. Ал ол біз үшін жұмбақ па?

Біз Абайды қазір жұмбақ ретінде емес қазақ әдебиетінің шамшырағы ретінде қабылдаймыз. Социалистік ұлы Отанның ортақ идеяларымен, күресімен, жеңістерімен туысып кеткен халықтары Абайды кастерлеп еске алады.

Ақынның қайтыс болғанына елу жыл толды. Бірақ біз үшін Абай өткен күннің ғана ақыны емес, ол халықпен бірге жасасып, болшаққа бірге ұмтылған ақын. Ал мұндай ақын өлмек емес, өйткені оның шығармаларына уақыт шек қоя алмайды.

Қазақ халқы бір кезде адамның өмірін мүшелмен саяпаған. Ал поэзияның аңыз болған қайнары Абулхаяттан мәңгі суын татқан жыршы үшін мүшел ғасырлармен өлшенеді. Өзінің еңбегін жете бағаламаған және аз түсінген замандастарын артқа тастап, Абай дәл бүгінгідей, біздің қасымызда тұр.

Халқының күресі мен азабын, тағдырын өз үлесіне алған ақынның есімін біздің, әділетті совет жұртшылығы аса кастерлейді. Абайдың қайтыс болғанына елу жыл толғанын атап өте отырып, біз ақынның уақыт сынынан мүдірмей өткен, ұмтылмас, қымбатты және ұлы мұрасын еске аламыз.

Өзінің көптеген тұтастарының айтуына қарағанда Абай өлең-

* Бұл мақала орысшадан аударылып басылды.— ред.

ні өте ерте, он екі жасынан бастап шығарған. Оның бұл кезеңде шығарғандарының көпшілігі бізге жеткен жоқ: Абайдың жас кезіндегі өлеңдерінің бірқатары ұмтылған, болмаса жоғалып кеткен, шығармаларының аттары ғана сақталған. Мысалы, сүйікті қызы Тоғжанға арналған өлеңдерінің тек бастапқы жолдары ғана белгілі, жас Абайдың ақын қыз Қуандықпен айтысының ауызша мазмұны ғана сақталған. Қазақстанда ол кезде жазу-сызу нашар дамығандықтан бізде Абайдың жас кездесі өлеңдерін сақтаған, оның өмір тарихын баяндайтын, тұстастары жазған мемуаралар, хаттар, жазбалар жоқ. Үстем тап өкілдерінің ақынға деген қатнасының да салқыны бұған аз тиген жоқ. Егер халық поэзияны терең қастерлеп, ақын атын жоғары бағаласа, ру байлары: «Құдайға шүкір, біздің рудан бір де ақын, бір де бақсы шыққан жоқ» деп сүйінетін. Поэзияға осындай көзқарастың әсерімен Абай өзінің көптеген өлеңдерін басқа адамдардың атынан таратқан.

Ру таластарының қым-қуығ дау-жанжалына амалсыз араластырылған Абай әкесінің әділетсіздігімен, қаталдығымен келісе алмады және әкесінің ыркына көнбей, көп іске әділ үкім шығарып отырды. Абайдың халық арасынан шыққан адал, ақылгөй адамдармен жақын болуы және жас кезінен бастап орыс мәдениетіне бой ұруы Құнанбайға ұнамады. Қатал, айлалы әке мен әділетті, қайсар баланың арасында елеулі тартыстар жиі-жиі болып жүрді.

Жыйырма сегіз жасқа келгенде Абай әкесімен біржола ажырасып, енді тағдырын өзі белгілеп алатын болады. Абай, ең алдымен, орыс тілін үйренуге қайтадан бет бұрады. Оның жаңа достары — негізінен, кедей рулардан шыққан талантты жастар, ақындар, жыршылар және орыс интеллигенциясының таңдаулы өкілдері болады. Есейген, мәдениетті өскен Абай Россияның классикалық әдебиеті мен Шығыстың халық творчествосын оқып бастайды.

Отыз бес жасқа келгенде ғана Абай творчествоға қайта оралады. Бірақ бұл кезеңде де Абай өз өлеңдерін басқа адамдардың атынан таратады. Тек 1886 жылы, қырық жастан асқан соң «Жаз» деген атакты өлеңін жазғаннан кейін ғана Абай шығармаларына өз атын қояды.

Отыз жастарға келгенде Абай феодалдық-рулық ортадан біржола түңіледі. Ол патша үкіметі тұтандырып отырған рулық тартыстың халық үшін өте ауырға соғатынын анық аңғарады. Нағыз ақын әрі патриот Абай халыққа оның неге қасірет шегетінін түсіндіруге тырысты. Өзінің өлеңдерінде ол феодалдық-рулық төстеушілерді аяусыз ашкерелейді және халықты өнер-білімге шақырады.

Абай жер ауып келген жетпісінші — сексенінші жылдардағы орыс революционерлерімен танысады. Олар — революцияшыл интеллигенцияның өкілдері Чернышевский мен Добролюбовтардың идеяларының әсерімен өскен адамдар еді. Солардың бірі Е. П. Михаэлис — Шелгуновтың жақын досы, онымен қызмет ретінде тығыз байланысты болған.

Михаэлис те, сондай-ақ Семейге кейінірек жер ауып келген оның пікірлестері де, жас адамдар болатын. Абайдың олармен таныстығы кешікпей үлкен достыққа айналады. Орыс достары Абайдың өзбетімен білім алуына ерекше назар аударып, зор көмек көрсетеді. Олар Абайдан қазақ халқының тарихы, поэзиясы, әдет-құр-

пы және искусствосы жайында көп мәлімет алады, өздеріне бейтаныс өлкенің табиғи-географиялық, экономикалық жағдайларын, тұрмысын зерттейді. Мешеу қалған кыйырдағы өлкеге орыс мәдениетін тұңғыш таратушылар да, халықтың өмірі мен тұрмысын өзгертудің, оны ағартудың жақтаушылары да солар болады. Біз Михаэлистің көптеген еңбектерін және Леонтьевтің «Обычное право у киргизов» деген көлемді зерттеуін білеміз. Орыстың демократиялық интеллигенциясының бұл өкілдері халықты ағартуды царизмге қарсы күрестің маңызды құралы деп санады. Абай сыяқты адамдарды орыс әдебиеті классиктерінің және орыс мәдениетінің басқа да алдыңғы қатарлы өкілдерінің мұрасымен таныстыру — олар үшін, әрине, маңызды міндет болды.

Сондықтан олар орыстың ұлы жазушылары мен алдыңғы қатарлы саяси-әлеуметтік қайраткерлерінің еңбектері мен ойларында бейнеленген орыс халқы туралы шындықты қазақ өлкесінің қалың еңбекші бұқарасына жеткізуге тырысты. ХІХ ғасырдағы азаматтық идеяларға толы орыстың классикалық әдебиетінің асқан гуманизмі мен терең революцияшылдығы, оның царизмге қарсы өшпенділігі, оның езілген бұқараны қорғап көтерген өшпес дауысы Сибирьде де, Қазақстанда да қоғамдық ойды оятты, тәрбиеледі.

Ал, Абай болса қазақ халқының ғасырлар бойы қараңғылықтан құтылатын бірден-бір дұрыс жолы — орыс және қазақ мәдениетінің жақындасуында деп білді. Ұлы акын-ағартушы халықтардың туыскандығы мен достығы идеяларын жақтаушы болды. Өзінің өлеңдерінде ол қазақ халқына орыс халқын патша отаршылдарынан айыра білуді көрсетуге тырысады.

Тура тілді кісіні дейміз орыс,
Жиреніп, жылмаңдықты демес бұрыс.
Жылпылдатқан айрылып, сенісе алмай,
Адамдықты жоғалтар ақыр бұл іс.
Сенімі жоқ серменде сырды бұзды,
Анық таза көрмейміз досымызды.
Қылт етпеген көңілдің кешуі жоқ.
Жүрегінде жатады өкпе сызы.
Дос асықтың болмайды бөтендігі,
Қосылған босаспайды жүрек жігі.

Орыс халқының рухани мәдениетінің нағыз асыл қазналарын тауып, таныған шақта Абайдың ой-өрісі мейлінше кеңейеді. Абай Пушкин мен Лермонтовтың, Крыловтың, Салтыков-Щедрин мен Лев Толстойдың күштар ардақтаушысы болады. 1886 жылдан бастап ол Крылов, Пушкин, Лермонтовтың шығармаларын қазақ тіліне аударады.

Абай тек қана акын емес, сонымен бірге музыкант, қазақтың халық музыкасын терең білген, жете бағалаған адам болады. Ол бір қатар мелодиялар шығарады. Акынның мелодиялары, негізінен, оның қазақ поэзиясына жаңалық енгізген өлеңдеріне (сегізаяқ т. б.) арналған еді. Ол өзінің «Евгений Онегиннен» жасаған үзінді аудармаларына да осындай мелодиялар шығарған. 1887 — 89 жылдарда Пушкин есімі мен және оның геройлары Онегин мен Татьяна

наның есімдері сол әндермен бірге бүкіл далаға кең таралды, Қазақ халқы үшін қазақ ақындары мен қазақтың тамаша эпикалық поэмаларының геройларындай сүйікті жақын болып кетті.

Сексенінші жылдардың аяқ кезінде ақын, ойшыл, музыкант Абай халық жақсы білетін әрі аса қадыр тұтатын кісі болады. Оған тіпті алыс жерлерден ақындар, музыканттар, жыршылар келеді. Данқты Біржан, соқыр ақын Ажар, Қуандық, Сара және басқалар оның өлеңдерін бүкіл кең далаға таратады.

Мұқа, Ақылбай, Кәкітай, Мағауния сыяқты жас таланттар, ақындар, жыршылар Абайдың төңірегіне топталады. Олардың кейбіреулері Абайдан үлгі алып, өздігінен білімін көтереді, орыс әдебиетін оқып, үйренеді.

Абайдың талантын бағалаушылардың саны жыл сайын молаң береді. Оның шығармаларын көшіріп алып, жаттап, әнге қосып айтушылар көбейеді. Батыс және орыс жазушыларының Абай оқыған романдарының мазмұнын тыңдаушы — ертекшілер ауызша түрде бүкіл далаға таратады. Орыс халқының ұлы Петр туралы ертегісі, Лермонтовтың поэмалары, Лессаждың «Хромой бес», тіпті Дюманың «Үш мушкетер», «Генрих Наварский» сыяқты шығармалары (соңғыларын Абай орысша аудармасынан оқыған), шығыстың «Шахнамә», «Ләйлі — Мәжнүн», «Көрәңлы» сыяқты поэмалары далаға осылайша келген.

Абай өзінің балаларын орыс мектебінде оқытады. Абдрахман деген баласы Петербурттағы Михайлов артиллерия училищесін бітірген. Ал Ақылбай, Мағауния сыяқты балалары әкесінің жолын қуып, ақын болады.

Абайдың ақындық, ағартушылық және әлеуметтік қызметі феодалдық ауылдың ескілігіне, рушыл даугерлерге, халықты қанаушыларға және соларға сүйенген царизмге қарсы бағытталады. Абайдың еңбектері, оның әлеуметтік қызметі және үстем тапқа өшпенділігі, царизмнің сенімді тірегі болған дала феодалдарының ызасын келтіреді. Олар ақын ту еткен идеяларға және ақынның өзіне қарсы зұлымдық тартыс жүргізді. Абайдың бұл жаулары чиновниктермен, билеуші таптың интеллигенциясымен бірлесе отырып қыймылдады.

Абай царизм үшін қауыпті адам деген дыбыс Семейдің соғыс губернаторына, Далалық өлкенің генерал-губернаторына дейін жетеді. Шындықтың батыл жаршысы, әлеуметтік тәртіптің әшкереушісі болған ақынды приставтар, урядниктер, болыстар үнемі аңдуга алады. Бірақ, ақынның жаулары халықтың Абайға деген сүйіспеншілігінен қаймықты, сондықтан да олар ақынға қарсы ашық қыймыл жасай алмады. Олар тартыстың не бір опасыз түрлерін пайдаланды. Ру басыларының бірі, ақынның қас жауы — Оразбай өз маңына даланың Абайға қарсы азулыларының барлығын топтайды, Абайдың үстінен губернаторға, уез бастықтарына, патша соттарына айыптау арыздар, жасырын хаттар жолдады, ақынның өз басын «ақ патшаның жауы», «бүлікшіл», «әкелер мен ата-балалардың әдет-ғұрпын, салт-жоралғысын бұзушы» деп кінәлады. Осындай арыздардың салларынан бірде Абайдың аулына Семей қаласы полицмейстрінің өзі жанына жандармдар отрядын ертіп келіп, тінту жасайды. Ал 1897 жылы үкімет адамдарының

кәріне-көзге демеуімен феодалдар Абайға қарсы опасыз қастандық жасайды.

Семейдің губернаторы да Абайға талай рет кәрія тікті. Бірақ ақынның өз халқы арасындағы беделінен қаймығып, ол Абайды жер ауып келген достарынан айырумен, олардың тығыз байланысын үзумен ғана шектелді.

Бірақ Абайды халықтан бөліп алуға болмайтын еді. Тіпті алыстағы уездерден көптеген адамдар Абайды іздеп келіп, ақыл-кенес сұрайтын. Ру арасындағы үлкен-үлкен дау-тартыстарда шын әділ Абайдың үкіміне, соның төрелігіне құлақ асатын. Мысалы, Көктұма, Қара мола, Балкыбек съездерінде Абай әділетті үкім айтып, қалың халық бұқарасының мүддесін қорғайды.

Абайдың әлеуметтік қызметі мен ақындық шығармалары дала жастарының арасында әсіресе белгілі болды. Көптеген жыйындарда, ойын-тойда, қыз ұзатып, келін түсіргенде жыршылар мен ақындар Абай өлеңін айтатын. Абайдың өз аулының қыздары ұзатылғанда өздерінің жасауылдарының ішінде ақынның өлеңдері мен поэмаларының, нақыл сөздерінің қолжазба жыйнақтарын ала кететін болған. Мысалы, Әсия, Уасила, Рахила сыяқты және басқа да қыздардың сондай қолжазба жыйнақтары осы күнге дейін сақталған.

Даланың атқамінерлері мен байлары Абайдың данқы халық арасына кең тарағанын көре алмай, қуғынға ұшыратқанын жоғарыда айттық. Олар Абайдың жақындарын, тіпті туған ағасы Төкежанды да ақынға қарсы жауықтырады, өсек-аяқ, өтірік-жаламен достарын Абайдан алыстатады, сөйтіп ақын жүрегін терең жарапайды.

Өшпенділік пен қастандықтың осындай түнек ауырлығында жүрген Абайға орыстың алдыңғы қатарлы қоғамдық, халықтық-демократиялық ой-пікірінің тандаулы дәстүрлерінде тәрбиеленген, өз ісінің болашақ мұрагері, талантты баласы Абдрахманның өлімі аса ауыр қайғы болып тиеді. Петербургте оқып жүрген кезінде-ақ туберкулезге шалдыққан Абдрахман, Верный қаласында дала артыллериясының поручигі болып, аз уақыт қана қызмет істейді. Ол 1895 жылы, 27 жасында қайтыс болады. Оның өліміне арнап Абай көптеген әсерлі өлеңдер шығарады. Бұл өлеңдерде ол өзінің баласынан ғана емес, сонымен бірге үміткер досынан, мұрагерінен айрылған әкенің халық бақыты үшін күрескердің қайғысын білдіреді. Топас, дөрекі жауларының қуғынына ұшыраған, көп тартыс қалжыратқан Абай осы ауыр өлімнің қайғысынан серпіліп болмай-ақ, екінші баласы, талантты ақын Мағауния қайтыс болады. Осындай бақытсыздық қатты жаншып, еңсесі түскен Абай өзінің қайғы-қасіретінен бой жаза алмайды, Мағауния өлгеннен кейін қырық күн өткен соң, алпыс жасқа шыққанда, өзінің туған даласында ақын қайтыс болады. Абайдың сүйегі Шығыс тауының бауырындағы өзінің Жидебай деген қыстауының жанына қойылады.

Абайдың өлеңдер мен поэмалардан, аудармалар мен қарасөзден құралатын әдеби мұрасы екі том болып басылып отыр. Ақынның көп жылдар бойындағы ойлары мен толғаныстарының, ізгі жаны тебіренуінің аса бір қымбатты нәтижесіндей бұл еңбектері енді, тарихи тұрғыдан қарағанда, қазақ халқының рухани мәдениетінің

жыйынтығы сыяқты болып көрініп отыр. Туған халқының өткендегі ауызша, жазбаша ескерткіштерде сақталған ақындық мұрасына терең бойлаған Абай сол мөлдір бұлақтан кұнарлы нәр алып, өз поэзиясын молықтыра білді. Қазақ халқына ол кезде жете таныс бола қоймаған тәжік, азербайжан, өзбек сыяқты шығыс халықтарының классикалық поэзиясы да Абай поэзиясына прогресшіл ықпал жасады. Бірақ, қазақ мәдениетінің келешекте өркендеуінің кепілі, оның тарихи дамуы жолында сенімді жолбасшысы болған орыс мәдениетіне (ол арқылы бүкіл европалық мәдениетке), ең алдымен, оған дейін қазақ халқына мүлде белгісіз орыстың ұлы классиктері қалдырған мұраға Абайдың үміт артуы орасан маңызы бар факты еді. Ерекше дарынды, кемел ойлы Абай, жаңа мәдениетті ақыл сарабынан өткізіп, өз бойына сіңіре білді. Осындай асыл қазынаны қабылдаудан Абайдың өзіндік айқын ерекшелігі өсіп, көркейе берді.

Абай, қазақ халқы әлі меңгеріп жетпеген мәдениеттерге бойұрғанда, жаңа көркемдік суреттеу құралдарымен ғана молыққан жоқ, рухани дүниесін жаңа идеялармен де байытты. Өзінің идеялық және творчестволық байлығының асылына келгенде, Пушкин, сыяқты, Абай да — қалың жұртқа ортақ, сонымен бірге анық ұлттық, халықтық ақын.

Абайдың сексенінші жылдардағы өлеңдерінің көпшілігі қазақ қоғамының тағдырына арналды. Сонымен қатар, ақын халқының бүкіл рухани қатнасын терең көркемдік — сыншылдықпен қайта қарап, өзінің ақындық жаңа программасын ұсынды.

Бұл шығармаларында Абай қалың бұқараға жақын келеді. Алайда оның поэзиясының халық творчасынан зор айырмасы барын дәл осы тұста айқын көреміз. Абай бірде-бір өлең жолында халық творчасының қалыптасқан дәстүрлі сөз жүйесі мен ақындық ой бітімін бұрынғы дайын қалпында ала салмайды. Ол ауыз әдебиетіндегі сөздерді де, образ жүйесін де, стиль тәсілдерін тереңдетіп, жаңа ой, сезімдермен толықтырады, оның өлеңдерінде өзгеше бір идеялар мен жан сезімдері жүреді. Ең алдымен, бұл шығармалардан ақынның ескілік әдет, билеуші феодалдардың азғындық мінездері, қаранғылық, дау-жанжал жайлаған, енбекші бұқара мұқтаждық пен жоқшылықта өмір сүрген сол кездегі қазақ ауылының қоғамдық қалпына бітімсіз қарсылығы айқын көрінеді. Абайдың көптеген өлеңдерінде («Қартайлық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Болыс болдым мінеки» т. б.) надандық, дәукестік, паракорлық, арамтамақтық, қазақ халқын билеп-төстеушілердің рухани бишаралығы өлтіре сыналады. Семьяға, ата-анаға, жас ұрпақты тәрбиелеуге әсіресе, әйелге жаңа көзқарас қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет соншама айқындықпен, соншама моральдық тереңдікпен айтылады.

Шығыс әйелдерінің халық поэмалары мен тұрмыс-салт жырларында суреттелетін қайғылы, бақытсыз халі Абай творчасында жаңа мағнаға не болады. Өз поэзиясында Абай әйелдің көңіл күйін көрсетеді, ял бұл жөнінде бұрынғы поэмалар мен жырларда аз айтылатын да, әйелдің қасретті тағдырына сырттай ғана көңіл бөлінетін. Абай сүйген адамын өзі қалаған әйелдің махаббаты қаншалықты жан тебренгерлік, кіршіксіз таза, терең болаты-

яын, оның қыйыншылықпен қолы жеткен бақыты үшін күресте қажырлы, берік екенін көрсетеді. Абай казак әйелін, апаны—семьяның тірегі ретінде жырлайды, оның жапқыярлығын, даналығын, пын көңілмен берілген достыққа беріктігія, оның адал, тамаша жанының тұтастығыя мадақтайды. Қалыңмалға, көп қатын алушылыққа, әйелді күнлікте ұстаушылыққа жан-тәнімен қарсы шыға отырып, яқын өлеңдерінде әйелдің қоғамда тең праволы болуы үшін күреседі.

Абай бұрынғы ауылдың ғасырлар бойғы ескіліктерін, енжарлық, пен жалқаулықты қатты түйреумен бірге, ақылы бар, бойында күші бар адамға қажетті қасиет ретінде енбекті сүюшілікті жырлайды.

Ол өзіне дейінгі дидактикалық, ұағыз поэзиясының канондарын бұзды. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» атты өлеңдеріндегі өзінің ақындық программасында феодаллық-ханлық, кер-тартпа идеологияның жаршылары Бұхар жырау, Шоптанбай, Дулаттарды қатал сынап, олардың поэзиясын ешбір, ойлы сөзі жоқ «күрау-жәмау» деп атайды. Абай оларды жас ұрпаққа рухани азық бермей, халықтың қоғамды қайта құру күресіне зыянын тигізгені үшін, өткен, құллық заманды жырлап, дәріптегені үшін айыптайды. Абай жана поэзияның биік мақсаты, міндеті — халыққа қызмет ету, адамды тәрбиелейтін және қоғамды дамытуға көмегі тиетін жаналыққа шақыру деп біледі. Халықтың енбек етіп, өз правосы үшін күресуі ғана дала кедейіне тәуелсіздік әпереді, білімге, аяңбай оқуға ұмтылу ғана жас ұрпақтың қолын жақсы өмірге жеткізеді.

Оқу-білімге шақыруды Абай жалаң ұағызбен айтпады. Абайдың бүкіл поэзиясы, оның жана лебізді, орамды өлеңінің, өмірлік қуатқа толы образдарының күші казак қоғамын ескірген идеялар мен сезімдер шеңберінен шығарлы, бұқара халықтың басын қатырған мұсылман медреселерінің схоластикасы мен балдыр-батпақтарын аяусыз шенеді.

Абай шығыс поэзиясына, Таяу шығыстың бұрынғы және сол тұстағы мәдениетіне келгенде де өзіндік бетін сақтай білді. Ол түп-нұсқа арқылы (ішінара шағатай тіліндегі аудармасы арқылы) араб, праи әдебиетінің шығармаларының, Феолауся, Низами, Саали, Хафиз, Навои, Фзули сыяқты классиктердің енбектерін білді. Жас шағында ол казак өлеңіне «ғарүз» өлшемін тұңғыш рет енгізіп және сол классиктердің ақындық лексикасынан алынған көптеген араб-парсы сөздерін енгізіп, алгі ақындарға өзі де еліктеген еді. Кейін, халық творчествосынан искусствоның анағұрлым күн-ды үлгілерін тауып, Абай шығыс әдебиетінен халық шығармалары «Мың бір түнді» парсы мен түріктің халық ертегілерін, халық әпосын жоғары бағалады. Ол әңгімелеген «Шаһнама», «Ләйлі — Мажнун», «Көпөзлы» поэмалары ел арасына кең таралды.

Таяу шығыс мәдениетің, тарихын зерттей жүріп, Абай Табары—Рубғузи, Рашид Эттин, Бабур, Абулғазы — Бағадур-хан және басқаларының енбектерімен танысты, сондай-ақ шығыстың діни ғалымдарының пайымдауындағы логика мен мұсылман правосы негіздерін де білді. Абай Таяу шығыстың ежелгі мәдениеті ғана

емес, сонымен бірге өз заманындағы мәдениетімен де жақсы таныс болатын. Ол татардың тұңғыш ағартушыларының да еңбектерін білетін.

Жаңа туып келе жатқан ең бір кертартпа діни-саяси ағым—панисламизм мен пантуркизмге Абай сол жылдардың өзінде-ақ дұрыс баға бере білген еді, бұл ағымды қазақ молдалары, кожалары, феодалдары жанын сала қолдайтын. Сол бағытқа қарсы, Абай өз халқы мәдени прогреске орыс халқының ұлы мәдениетінен үйрену арқылы жететінін насихаттап, өзі де соны жүзеге асырып — бұл ретте өмірінің ақырына дейін дәйекті, табанды болды. Ол панисламизм мен пантуркизмді шығыс халықтарының ғасырлар бойғы оқшаулығы мен мешеулігін тапжылтпай, нығайта түсетін топас фанатизм деп есептеді.

Ұлтының және діни нанымдарының өзгешелігіне қарамастай барлық халықтардың бейбіт, тату тұруын көксеген ағартушы, жалынды күрескер Абайдың көзқарастары мейлінше кең әрі батыл еркін болды. Әлеуметтік және мәдени өмірдің мәселелерін езілген бұқараның тұрғысынан қарап шешкен ойлы, дана художник Абай — қазіргі күнде өзінің жамылғысынан айрылып, халықаралық империализмге жалданған, буржуазияшыл-кертартпалық ұлтшылдық мәнін әшкере еткен панисламистік және пантуркистік идеялардың залалды әсерін сол кездің өзінде-ақ алдын-ала көре білді.

Өзінің творчествосында Абай осы жалған «Шығыстың оянуы»-нан бойын мүлде аулақ салды. Абайдың ақындық мұрасында, әсіресе махаббат жайындағы өлеңдерінде, лирикалық толғануларында, «Масғұд» атты философиялық моралистік поэмасында шығыс классиктерінің әсері шүбәсіз екенін көреміз. Бірақ ол шығыс поэзиясы классиктерінің болашаққа бет бұрған, дамып, жаңа бір нәрсеге айналуға мүмкіндігі бар табыстарына ғана мұрагерлік етті. Абай шығармаларындағы идеялық-көркемдік мазмұнның реализмі, сезім шындығы, өмірді терең бойлап сезіну, адам қатнастарын сыйпаттау — дәстүрлі шығыс поэзиясының жаңа өмір мен жаңа ұмтылуларды бойына сыйғыза алмай, әлдеқашан тозған сыйпаттарына мүлдем қарама-қарсы, өзгеше.

Айқын сыншыл ойды жақтаған Абай, көбіне исламның ресми түрде уағыздалған догмаларын тікелей жоққа шығарып отырады. Ол үшін дін — тек адамның жеке басының моральдық жетілуінің құралы ғана. Молдалар мен фанатиктерге, ислам мен схоластиканы таратушыларға, құраншыларға арналған өлеңдерінде ақын оларды «мал құмар көңілі бек соқыр, бүркіттен кем бе жем жесі?» деп аяусыз ажуа етеді.

Алайда Абайдың үнемі дәйекті бола бермегенін атап өткен жөн. Молдалар мен ишандардың діни фанатизмін, екіжүзділігін, пайдакүнемділігін сынай отырып, Абай бірсыпыра өлеңдерінде, әсіресе, «Қарасөздерінде» дінді жақтады. Дидактикалық өлеңдеріндегі насихатының бір қатарын Абай ислам заңдарымен дәлелдейді. Ол дінің негіздерінің өзін мақұлдамайтын саналы, дәйекті философиялық материализм дәрежесіне көтеріле алмады.

Оның көзқарасындағы осындай әлсіздіктің бір себебі сол — феодалдардың халық бұқарасын адам айтқысыз қанап отырғанын әшкерелей, жек көре тұра, Абай сол қанаудың таптық сыйпатын әб-

ден түсініп жетпеді. Оның бүкіл өмірі өткен кішкене өмірдің көшпелі тұрмыс жағдайы экономикалық факторлардың тарихи маңызын жете бағалауға мүмкіндік бермеді. Бұл мәселелерге орыстың ұлы революцияшыл-демократтары сыяқты ықлас қоюшылықты және экономикалық укладты өзгерту күресін түсінушілікті оның творчествосынан таба алмаймыз. Оның арартушылық сыйпаты басым еді де, келешекке деген үмітін қазақ халқының сол замандағы оқу-білімге тезірек жуықтауына гуманистік идеяларды кең тарату идеяларына артты, ол мұның қайнар көзі орыс мәдениетінде деп білді.

Абай өздігінен білім алудың ұзақ жолын өтті. Пушкин, Лермонтов, Крыловтардан бастаған ол алпысыншы, жетпісінші жылдардағы орыс әдебиетімен де танысты, тек акындарды ғана құрметтемей, Лев Толстой, Салтыков-Щедрин сыяқты ұлы прозаиктерді де түсінді. Орысша аудармалар арқылы Абай Гете мен Байронды, Батыс Еуропаның басқа да классиктерін білді. Орысша аудармалар арқылы ол ежелгі замандардағы әдебиетпен де танысты. Жер аударылып келіп Семейде жүрген Леонтьевтың айтуы бойынша Абай Батыс философиясымен де шұғылданған көрінеді (мысалы, Спиноза мен Спенсерді оқығаны, Дарвин жайын сұрастырғаны мәлім). Алайда оның философиядан алған білімі белгілібір жүйеге түспеген еді.

Абайдың орыс классиктеріне творчестволық жолмен келуі ақын қызметінің әрбір жаңа кезеңінде жанаша болып отырады. Крыловты аударғанда, Абай оның мысал моралін, қазақ ұғымы мен түсінігіне сәйкестендіре, кейде өзгертіп, өзгеше бір нақыл сөз түрінде келтіреді. Бірақ «Қанжар», «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз», «Теректің сыйы», «Жалау», «Демон» үзінділерін алсақ, Лермонтовтан аударылған өлеңдердің ішінде өзінің дәлдігі мен шеберлігі жағынан күні бүгінге дейін бұлардан асқан аударма жоқ.

Абайдың Пушкинге көзқарасында бүтіндей бір өзгешелік бар. «Евгений Онегин» үзінділері аудармадан гөрі, Пушкин романын шабыттана әңгімелеуге ұқсайды. Бұл ретте Абай шығыс поэзиясында ертеден қалыптасқан «назира» үлгісін қолданып, өзінен бұрынғы акындардың тақырыбы мен сюжетін жаңаша баяндайды. Мысалы, біз «Ләйлі мен Мәжнүн», «Фархад пен Шырын» және «Александр Македонский», (Ескендір) туралы поэмалардың сюжеттерін ертедегі тәжік, азербайжан, өзбек классигі Навоига ұқсап, Александр (Ескендір) мен Аристотельді осы қайталау планында жырлайды. Ұлы мұраны еркін акындық баяндаудың осы мәнерін Абай «Евгений Онегнге» де қолданған. Татьяна мен Онегин образдарының биік поэтикалығына, шынайылығына ғажаптанған Абай олардың тарихын баяндайды, олардың ұлы қастерлі сүйіспеншілігінің бағалылығын баса көрсетеді және оны қазақ жастарының ұғымына жақындатады. Абай версиясында «Евгений Онегин» эпистолярлық роман түріне айналған.

Татьяна мен Онегиннің сүйіспеншілік хаттарына мелодиялар шығарып, оларды акындардың репертуарына енгізген, сөйтіп бұл есімдердің ел арасында кеңінен белгілі болғаны соншалық — дала жастарының сүйіспеншілік хаттары солардың сөздерінен басталып отырған.

Қазақ әдебиетінің өркендеуі үшін Абайдың аудармашылық жұмысының зор маңызы болды, бірақ оның орыс әдебиетімен байланысы мұнымен ғана тамамдалмайды. Бұл мәдениет пен көркемдік дәстүрлердің аса күшті ықпалын Абайдың өз творчествосынан іздеу керек. Мысалы, Пушкинді Абай басқа орыс классиктерінен гөрі азырақ аударған. Солай бола тұрса да, оның орыс ақынымен байланысы өз творчествосында әрі терең, әрі айқын көрінеді: оның лирикалық ойға шомуларында, табиғат суретін реалистікпен беруінде, махаббат несі әйелдің жүрегін терең түсінуінде, әлеуметтік сарындардың адамгершілік үнінде Пушкиннің көптеген сыйпат белгілері бар.

Пушкиннің және дүние жүзінің ақындық мәдениетімен іштей терең байланысу ғана Абайдың жылдың төрт мезгілі туралы өлеңдерін, лирикалық өлеңдерімен ақындық толғаныстарын, ақын қызметі жайындағы өлеңдерін, Александр Македонский мен Аристотель туралы поэманы жазуына мүмкіндік берді.

Ақынға арналған өлеңінде Абай ақынды қоршаған ұятсыз-арсыз, енжар ортаға оның тәуелсіздігі, шыншылдығын, ер тұлғасын, шабытты ойының шыйыршық атып шарқуруын карама-қарсы қояды. Абай өзінің поэзиялық көзқарастарында Пушкинмен осылайша туысып жатады. Абай көркем проза жазбаған, бірақ болыстарды, чиновниктерді, билерді, аткамінерлерді өлтіре сынап, мысқылдаған сатиралық, өлеңдерінде ол Салтыков-Щедринге көркемдік жағынан да, саяси жағынан да жақын.

Жастарға арнаған бір өлеңінде Абай Салтыков-Щедринді халыққа зорлық-зомбылық көрсетушілердің дәлме-дәл суреттерін берген жазушы ретінде атайды.

Амал не, Абайдың Герценді, Белинскийді, Чернышевскийді және Добролюбовты қаншалықты білгендігі және қалай қабылдағаны туралы мәселе осы уақытқа дейін өте аз зерттелген. Тек жоғарыда аталған революцияшыл-демократтардың идеяларынан нәр алған адамдары Абайдың жақын достары болғаны және оның өз халқының азат, өнер-білімді болуын мақсат еткен арманына ортақтасқаны ғана белгілі. Бұл проблемамен тек Қазақстанның ғалымдары ғана шұғылданып қоймауы керек, өйткені, орыстың демократиялық интеллигенциясының күресі ұлт аймақтарында, патша колониясының ұлттық ақындарының ой-пікіріне қалай әсер еткенін түсіну үшін мұның үлкен мәні бар. Крылов, Пушкин мен Лермонтовты аударғанда Абай алдына тек көркемдік ғана мақсат қойды ма? Бұл алпысыншы жылдағылар программасының шінара жүзеге асуы, Чернышевскийдің халық бұқарасын тарихи жемісті, нағыз азат етуші біліммен ағарту туралы ойларының жүзеге асуы емес пе?

Заманымызда ұлы ақын мұрасы қалай меңгерілуде, Абай өмірі мен творчествосын зерттей отырып, советтік ғылым өзінің алдына қандай проблемалар қояды деген мәселеге тоқтап өту қажет.

Қай халықтың болса да дүние жүзілік мәдениетке берген озық нәрсесінің бәріне үлкен ықыласпен қарайтын біздің советтік әдебиет тану ғылымымыздың социалистік мәні Абайдың ақындық мұрасын жан-жақты зерттеу, оның творчествосын, Қазақстан мен

Совет Одагында ғана емес, сонымен бірге шетелдерге де кең насихаттау фактысінен айқын көрінеді.

1909 жылы Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаев Абайдың таңдамалы шығармаларын тұңғыш рет басып шығарады. Бұл кітапқа ақын өлеңдерінің үштен екісі ғана енді және онда ғылыми түсініктер берілмеді. Кәкітай жазған шағын алғысөзде Абайдың өмірбаяны жәйлі қысқа мәлімет және оның творчествосы мен көзқарасы туралы тым жалпылама ғана пікір болды. Бұдан кейін ақын шығармаларының Ташкент пен Қазандағы екі баспасы Кәкітай баспасын қайталады. Октябрьге дейін Абайды зерттеудің нәтижесі осындай болды.

Ал совет жылдарында Абай творчествосының идеялық мазмұны, оның өмірбаяны туралы проблемаларды, стиль мен тілдің проблемаларын көптеген басқа мәселелерді қозғайтын ғылыми еңбектер мен мақалалар жазылды. Ақынның есімі оқу программаларына енгізілген, оған оқулықтан орын берілген, шығармаларының бірқатар нұсқалары хрестоматияларға кіргізілген. Абай туралы пьеса, кинофильмдер жасалды. Осындай ортақ зор еңбектің арқасында Абай бүкіл совет халқына тіпті жақын бола түсті. Ол туралы Москваның, басқа қалалардың көптеген оқушылар конференцияларында айтылады, мектеп оқушылары да жазады, Қазақстан ғана емес, Москвада, Ленинградта, Бакуде және басқа қалаларда студенттер диплом жұмыстарын қорғайды, оның творчествосының әр саласынан диссертациялар жазылуда.

Бұл салада көп істер істелді. Сондықтан да ақынның мұрасын оның өмірі мен дәуірін онан әрі зерттеудің проблемаларын еске түсірудің маңызы зор. Бұлардың ішінен ең алдымен, ақынның өмірбаянын терең зерттеу проблемасын айтуға болады.

Абай өмірбаянын «библиографизмнің» тар шеңберінен шығару керек. Оның творчестволық және өмірлік жолын реформадан кейінгі дәуір шындығының нақтылы жағдайлары белгіледі. Бұл жағдай жазушының жаңа типін туғызды. Алтынсарин де, Абай да осындай жазушылар болды, олар өздері туып өскен феодалдық ортадан қол үзіп, феодализмнің кертартпа негіздеріне қарсы шаруалар наразылығын білдірушілерге айналды.

Абай творчествосының халықтығын зерттеу — айрықша маңызды міндеттердің бірі. Өткендегі еңбектерде бұл проблеманы дұрыс шешуге қазақ әдебиеті «бірыңғай ағынмен» дамыды деген аса қате түсінік кедергі жасады. «Бірыңғай ағын теориясы» рухында жазылған зерттеулерде Абай өзінің тағдыры мен творчествосын байланыстырған ортадан — қазақтың реформадан кейінгі дәуірдегі шаруалардан оқшау алынды.

Мақалалардың көпшілігінде Абайдың халықтығы ақынның қайдағы бір мұрат-мақсатқа ұмтылуы ретінде көрсетілді. Ол мұрат—мақсаттың өзі нақты тарихи сыйпаттарсыз, қайшылықтарсыз көрсетілді, асылына келгенде, марксизмнің «еңбекшілер бұқарасының тарихын, халықтар тарихын» ескеру керек деген қағидасы елең-беді.

Жазушы өз дәуірімен байланысты, оның халықтығы — тарихи әрі дамып отыратын категория. Лениннің Чернышевскийге, Герцен

мен Толстойға, Ленин мен Сталиннің Горькийге берген бағасында бұл мейлінше терең әрі тамаша ашылған.

Абайдың тікелей халықтығы — халықты езушілерді, қанаушы бұқараның тұрғысынан әшкерелеуінде. Бұл ретте ол халықтың ауыз әдебиетіндегі нақыл сөздерді, мәтелдерді тілдегі метафораларды, халық юморының тәсілдері мен құралдарын пайдаланады. Ол ауыл кедейін, батрағын, казак әйелін, қарапайым адамдардың бейбіт, еңбегін жақтайды, надан әкелердің содырлы мінез-кұлықтарының кесірі тиетін жас ұрпақты жақтайды. Бұл — тікелей халықтық белгілер. Шығармаларын өз халқының тілінде жаза отырып, ақын халық ойы мен арманын неғұрлым өткір, терең, нәзік түрде жеткізу үшін тілді байытып, дамытады. Абай халық жыршылары айта алмаған, бірақ халық бұқарасының санасында жүрген ойларды айтты. Осыдан келіп Абай халықтығының екінші бір сапасы басталады. Халықтың саналы түрде түсініп болмаған, стихиялы тілектерін, саналы түрде айтып, бұл үшін өз бойына жыйнаған нәрді пайдаланып, сол кездегі орыс мәдениетінің шыңына құлаш ұра, ақын жалпы мәдениеттік, жалпы тарихтық маңызы бар бүкіл ұлттық қазна жасайды. Оның творчествосында көрінген Беллинскийдің, Чернышевскийдің эстетикалық принциптері, оның өлмес-өшпес лирикалық туындылары, Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты аударушы және насихаттаушы ретіндегі ағартушылық қызметі, адамгершілік қасиеті жоғары адамның ұлылығы туралы поэмалары айрықша бағалы қазна. Бұл шығармаларда Абай халық тағдыры, халықты езушіліктен құтқару амалдары туралы тікелей айтпайды — бірақ та Абай мұрасының бұл саласы да терең халықтық болып табылады.

Бүкіл дүние жүзінің алдыңғы қатарлы ақындық мәдениетінің маңызды элементтерін қамтыған Абай шығармалары казак әдебиетін, оның бүкіл мәдениетін ғасырлық окшаулану, мешеулік қалпынан шығарып, жоғары тарихи сатыға көтерді. Абайдың халықтығы мынада: ойлап, халық үшін сезіне жүріп, оның тарихи келешегін көрсетіп берді.

Абай реформадан кейінгі дәуірдегі казак шаруаларының әлеуметтік тарихи тәжірибесін дұрыс бейнелеп, түйіндеп көрсетті. Бұл жәйі оның творчествосын «еңбекші бұқара тарихының», азат қоғамдық ой тарихының фактісі етті. Зерттеушілер Абай творчествосы мен орыс әдебиетінің байланысы туралы аса маңызды бір проблема жөнінде көп жұмыс жүргізуге тиіс. Біздегі жұмыстардың бәріне ортақ кемшілік — бұл мәселенің тар көлемде қойылуында. Зерттеушілердің назары ең алдымен, Абайдың Крыловтан, Пушкин мен Лермонтовтан аудармаларына ауды; Абайдың Белянскийге, Герценге, Чернышевскийге, Некрасовқа, Салтыков-Шедринге қатнасы жайындағы мәселе күні бүгінге дейін қаралған да емес. Бұлардың үстіне Абайдың орыс әдебиетіне қатнасы жайындағы мәселе Абайдың бүкіл орыс мәдениеті мен философиясына, эстетикасы мен публицистикасына қатнасы жайындағы мәселеден бөлек қаралып жүр. Бірсыпыра еңбектерде Абайдың орыс мәдениетіне келген жолы туралы мәселе оның орыс достарымен тікелей байланыс жасауы шеңберінде ғана айтылады, мұның өзінде, әлгі дос

дегендері — 80 — 90 жылдардың халықшылдары дәріптеледі де, олардың Абайға еткен әсері асыра бағаланады.

Ақыр аяғында, Абай творчествосының орыс әдебиетіне қатнасы, әдетте, идеялық жағынан анықталады да, Абайдың орыс әдебиетімен байланыс жасауы арқасында туған жаңа көркемдік форма мен жанр мәселесі ауызға да алынбай қалады.

Методологиялық маңызды міндеттің біріншісі — Абайдың орыс әдебиетіне қатнасы жайындағы мәселе даму үстінде зерттелуі керек. Абай жыйырма жыл бойы орыс әдебиетінің таңдаулы дәстүрлерін творчестволық жолмен қабылдап отырды. Бұл дәстүрді игеруде оның өз жолы бар. Татьяна мен Онегин туралы назира жасаудан Пушкин мен Лермонтовтан аударудан Абай Некрасов пен Салтыков-Щедринді зерттеп үйренуге жетті. Біз осынау жолдың кезеңдерін, бірінен-бірінің сапалық ерекшелігін, араларындағы байланыс-жалғастарын анықтауға міндеттіміз, біз мұның бәрін әр дәуірдің сыйпатын белгілеген саяси оқығалармен, соның ішінде орыс және қазақ халықтарының қарым-қатнасымен тығыз байланыстырып зерттеуіміз керек.

Абайдың орыс әдебиетіне қатнасы оның творчествосынан айқын көрінеді, әдебиетті қоғамдық сапаның өзге түрлерінен бөліп алмай, орыстың демократияшыл озат мәдениетінен Абай алған бүкіл байлықты сырдаң тартқызбай, бұл қатнасты барлық шын, объективті байланыстармен зерттеу қажет.

Абай творчествосының шығысқа қатнасы жайындағы проблемамен де тереңірек шұғылдану керек, мұның өзі — өте аз зерттелген мәселелердің бірі. Бұрынғы зерттеулерде Абайдың иран әдебиетімен байланысы деп айтып жүргеніміз, шынында, тәжік, өзбек, азербайжан классиктерімен байланысы, былайша айтқанда, бүкіл совет елі таныған жазушылармен — Советтік Шығыс әдебиетінің қарт классиктерімен байланысы еді.

Абайдың Навонға, Фзулиге қатнасын және оның хожа Ахмет Яссаунидің «Хикматы» сыяқты мистикалық әдебиетке қатнасын қалағалай отырып айыру қажет. Алғашқылары Абайды өздерінің биік шеберлігімен, гуманистік ойларымен, шінара, эстетикалық көзқарастарымен тартты: Шортанбай, Мұрат, Әубәкір сыяқты, өзінен бұрын болған немесе өзімен тұстас кертартпа, консервативтік ақындардай емес, Абай бүкіл жердегі өмірді, оның ішінде қоғамдық өмірді қайта құру жолындағы күресті жоққа шығарған суфизмге мейлінше қарсы.

Абайдың Шығысқа қатнасы ақын творчествосының әр кезеңінде әрқыйлы болғанын есте ұстау қажет. Егер жас кезінде (1860 — 1865) жай еліктеуден бастаса, есейіп ержеткен шағында (1886 — 1901) Навон мен Низамға сырттай еліктемей, олардың дәстүрлерін творчестволық жолмен, сын көзімен қабылдады. Бұл ретте «Ескендір» поэмасында Низамдағы Хизр пайғамбардың орнына Аристотель образын енгізгені, Ескендірді қандықол басқыншы етіп көрсеткенін айтсақ та жеткілікті.

Бұрын араб аңыздарының шартты түрде ғана белгіленген геройлары болған Тарнэль, Нестан Дареджан, Автандилдің образдарында өзінің көзқарасын және өз кезіндегі грузин қоғамының этикалық нормаларын білдірген Шота Руставели сыяқты, Абай да

шығыс классикасының сюжеттері мен образдарын пайдалана отырып, белгілі дәрежеде, Масғұд образы арқылы сол тұстағы әрі өзі ортақ болған ойлар мен толғануларды бейнеледі.

Онан соң Абайдың шығыс классиктеріне қатнасын зерттегенде, бұл байланыстың ұтымды жақтарымен қатар (форманы жетілдіру мүмкіншілігі, Абайға тән адамгершілік қасиеттің кеңірек ашылуы) классикалық шығыс әдебиетінің: орта ғасырлық жағдайлардың әдеби стильді тежеуі, діни сарындар, фантастикаға сенуден шыққан күр қыял, бірқатар көркемдік форманың енжарлығы сыяқты теріс жақтарын да естен шығармау керек.

Абайдың ислам дініне қатнасын зерттегенде, бір жағынан, оның көзқарасы мен творчествосында феодалдык идеологияның қалдықтары бар екендігін ескерсек, екінші жағынан, Абай жақтаған шаруалардың идеологиясында діни ескі ұғымға сенушілік бар екенін де ұмытпау керек. Абайдың көзқарасындағы діни элементтер, сөз жоқ, оның творчествосының әлсіз жағы болды, өйткені Абайдың 90-жылдардағы, осы ғасырдың бас кезіндегі революцияшыл жұмысшы қозғалысымен байланысы болмады, ал діни элементтер ақын, ойшыл Абайдың негізгі бағытына қайшы келді.

Біздің зерттеулерімізде Абайды төңіректеген ақындар творчествосының әлеуметтік сыйпаты ұзақ уақыт бойы даралап ашылмай келді. Бұл сыяқты қатені осы мақаланың авторы да жіберді. «Абай мектебі» болды-мыс деп қате еңгізілген ұғымның нәтижесінде бұған Абайдың замандастары, бірақ ақынға идеялық жағынан жат, жеке басының таныстығы болғанымен, оның әдеби ортасы бола алмаған кертартпа, реакцияшыл ақындар да кіргізіліп келді.

Абай мұрасын зерттеушілердің алдында тұрған маңызды тақырып — қазақтың демократиялық әдебиетінің бұдан былайғы дамуындағы Абай дәстүрін тексеру. Бұл саладағы басты міндет — ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақтың демократияшыл ақындары Дөнентаевтың, Торайғыровтың Абай дәстүрін қалай жалғастырып әкеткенін анықтау, әсіресе бұл ақындардың орыс мәдениеті мен әдебиетіне көзқарастарындағы сабақтас жайларды анықтау болып табылады. Жаңа тарихи жағдайда, ең бір ұлы революцияны дайындау дәуірінде олардың Абай нәр алған орыстың революцияшыл демократтарының озат идеясын орыс классиктерінің реализмін қандай дәрежеде қабылдап, онан әрі қалай дамытқанын айқындау қажет. Олар Абай ізімен жүргенде өз дәуірінің озат идеяларымен қаншалықты рухтана білгенін, сол дәуірді толық көрсету үшін қандайлық жаңа әдеби формалар тапқанын ашу керек.

Ақырында, қазақ совет әдебиетіндегі Абай дәстүрлерінің проблемасын жан-жақты көтерудің, қазақ совет әдебиетінің де негізгі творчестволық әдісі социалистік реализм мен Абай реализмі арасындағы ішкі байланысты анықтаудың терең мәні бар. Абайдан біздің ақындарымыз бен жазушыларымыз қабылдаған демократиялық элементтерді айқындаумен бірге оның көркемдік формаларына, ақындық тіліне қазақ совет әдебиетінің қандай қатнасы бар екендігіне айрықша назар аудару керек.

Абайдың шығармалары мен көркем образдары онда суреттелген дәуірмен бірге өліп қалған жоқ. Олардың әсер етушілік қуаты — өз тұсындағы халық өмірін ақынның мейлінше кемелденген

көркем формада бейнелеуінде. Абайдың нақтылы саяси-әлеуметтік, этикалық, эстетикалық идеяларын совет жазушыларының творчествосынан іздеп жатудың қажеті жоқ, бұл — жеміссіз жұмыс. Бірақ совет жазушылары социалистік қоғамның талап-тілектеріне жауап бере отырып, Абайға тән дәстүрді — Отанды, өнер-білімді сүю, өктемділікті жек көру дәстүрін дамытады. Социалистік рухани мәдениеттің негізінде Абайдың таңдаулы мұраттары гүлдене түсті, қазіргі дәуірге лайық ой-сезімге айналды.

Қорыта келе айтарымыз, Абайдың өмірі мен творчествосын зерттеу проблемасы неғұрлым кең, принципалды, жан-жақты талқыланса, оның мұрасын зерттеу нәтижелері солғұрлым жемісті, елеулі бола бермек.

Поэзияда, музыкада, қоғамдық-азаттық ой-пікір саласында өлмес-өшпес шығармалар берген Абай қазақ халқының өткен замандағы өмірін зерттеуші біздің ұрпаққа таңғажайып тұлға болып көрінеді. Ол өз халқының тарихында тау шынарындай биік тұр. Ол қазақ халқының ғасырлар бойғы мәдениетінің таңдаулы нәрін алды, бұл қазнаны Россияның және батыс Еуропа мәдениетінің игі әсерімен молықтырды.

Абай өз халқының және Таяу Шығыстың қоғамдық ойының Октябрге дейінгі тарихындағы ең прогресшіл қайреткер болды.

Қазақ халқының тұңғыш ағартушыларының бірі болған ол, қазақ қоғамының орыстың озық мәдениетіне, жақындасуына бөгет жасаған кедергілерді дәйекті түрде соққы беріп отырды, сөйтіп, кертартпалық құрылысқа қарсы сәулелі болашақ үшін ортақ күресте орыс және қазақ халықтарының қосылуына жәрдемін тигізді. Абай есімі бізге сондықтан да қымбат.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Ұлы Одақтың барлық халықтары мен туыскандық ынтымағын өзінің күресімен, жеңісімен нығайта түскен. Отанымызды қорғаған қазақ жауынгерлері мен офицерлерінің арасында ақын өлеңінің дәл бүгінгідей, соны үнмен естілгені де осыдан. Барлық рухани қазналарды жауынгерлік сынға салған жылдардан өз Отанының таңдаулы ұл-қыздарымен бірге өтіп, Абай біздің социалистік бақытты бүгінгімізге бұрынғыдан да жақын, бұрынғыдан да қымбат бола түсті.

Қазақтың жана мәдениетінің негізін салушы, қазақтың классикалық поэзиясының шұғылалы шыңы — Абайдың мәңгі өшпес данының ең асқақ айғағы міне осында.

АЛФАВИТТІК КӨРСЕТКІШ

А

		том	беті
«Адам — бір...»	II,		88
«Адамның кейбір кездері»	II,		14
«Адасқанның алды — жөн, арты — соқпақ»	I,		25
«Ажынның жақсы-ақ қызы едім»	II,		135
«Айналайын, құдай-ау»	I,		216
«Айттым сәлем, қалам қас»	I,		97
«Ал, сенейін, сенейін»	I,		169
«Ала қойлар»	II,		74
«Алла деген сөз жеңіл»	II,		27
«Алланың рахматын»	I,		192
«Алланың өзі де рас, сөзі де рас»	II,		109
Альбомға («Сал демеймін сөзіме ықласыңды»)	II,		21
«Антпенен тарқайды»	I,		176
«Арғы атасы қажы еді»	I,		204
«Асау той, тентек жыйын, опыр-топыр»	II,		107
«Асқа, тойға баратұғын»	I,		137
«Ата-анаға көз қуаныш»	I,		139
«Ауру жүрек ақырын сорады жай»	II,		49
«Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей»	I,		97
«Аяғыңды аңдып бас, ей, Жақсылық»	II,		125

Б

«Базарға, қарап тұрсам, әркім барар»	I,		34
«Бай сөйілді»	I,		125
«Байлар жүр жыйған малын қорғалатып»	I,		22

«Балалык өлді, білдің бе?»	I.	199
Бака мен өгіз	II.	80
«Белгілі сөз: «өлді, өлді»	II.	47
«Бермеген күлға, кайтесін»	I.	212
«Бойы бұлғақ»	I.	165
«Болды да партия»	II.	40
«Болыс болдым мінеки»	I.	71
Бородино («Айтшы, аға, нағып жеңілдік»)	II.	127
«Босқа әуре боп келдің бе тағы мұнда»	II.	33
«Буынсыз тілің»	II.	106
«Білектей арқасында өрген бұрым»	I.	101
«Білімдіден шыққан сөз»	I.	78
«Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық»	I.	27
«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында»	II.	9
«Біреуден біреу артылса»	I.	58
«Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол»	I.	60
«Бөтен елде бар болса»	I.	50

В

Вадим	I.	249
-------	----	-----

Д

«Домбыраға қол соқпа»	II.	145
Дұға («Өмірде ойға түсіп кем-кетігің»)	II.	37
«Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға»	II.	142

Е

«Ем таба алмай»	I.	127
Емен мен шілік	II.	57
Есек	II.	84
Есек пен бұлбұл	II.	66
Ескендір	I.	223
Ескілік киімі («Ойланып ойға кеттім жүз жылғы өткен»)	I.	188
«Есінде бар ма жас күнің»	II.	86

Ж

Жаз («Жаздықүн шілде бөлгәндә»)	I.	40
Жазғытұры («Жазғытұры қалмайды қыстың сызы»)	I.	134
«Жазғытұрым қылтыйған бір жауқазын»	II.	30
«Жайнаған туың жығылмай»	I.	160
Жалау («Жалғыз жалау жалтылдап»)	II.	92
«Жалын мен оттан жаралып»	II.	113
«Жамантайдың баласы Көжек деген»	II.	128

«Жапырағы куарган ескі үмітпен»	II,	103
Жарлы бай	II,	62
Жартас («Конады бір күн жас бұлыт»)	II,	93
«Жарк етпес кара көңлім не кылса да»	I,	123
«Жас өспірім замандас қапа кылды»	I,	180
«Жастықтың оты жалындап»	I,	146
«Жастықтың оты, кайдасың»	I,	121
«Жасымда ғылым бар деп ескермедім»	I,	13
«Жаксылык ұзак тұрмайды»	I,	167
«Желсіз түнде жарық ай»	I,	68
«Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз»	II,	52
«Жыйырма жеті жасында»	I,	208
«Жылағанды тоқтатып»	I,	211
«Жылуы жоқ бойының»	II,	90
«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат»	I,	29
«Жүрегім менің — қырық жамау»	II,	87
«Жүрегім, нені сезесің»	II,	96
«Жүрегім, ойбай, соқпа енді»	I,	157
«Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас»	II,	112
«Жүректе көп казна бар, бәрі жаксы»	II,	94
«Жүректе қайрат болмаса»	II,	46
Жұмбақ («Алла мықты жаратқан сегіз батыр»)	II,	131
Жұмбақ («Сыналар, ей, жігіттер, келді кезің»)	II,	133
Жұмбақ («Қапа жер адамзатқа болған мекен»)	II,	132

З

«Заман ақыр жастары»	I,	143
--------------------------------	----	-----

И

«Интернатта оқып жүр»	I,	42
---------------------------------	----	----

Й

«Йүзи — раушан, көзі — гәуһәр»	II,	119
--	-----	-----

К

«Кейде есер көңіл күрғырық»	I,	133
«Келдік талай жерге енді»	I,	129
«Кешегі Оспан»	I,	161
«Кешегі Оспан ағасы»	I,	220
«Кешегі өткен ер Әбіш»	I,	206
«Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға»	II,	126
Күз («Сүр бұлыт түсі суық қаптайды аспан»)	I,	62

«Күлімсіреп аспан түр»	I,	186
«Күн артынан күн туар»	II,	48
«Күнді уақыт итеріп»	II,	99
«Күшік асырап, ит еттім»	II,	89
«Көз жұмғанша дүниедең»	II,	143
«Көзімнің қарасы»	I,	150
«Көзінен басқа ойы жоқ»	I,	144
«Көкала бұлыт сөгіліп»	II,	138
«Көк тұман — алдындағы келер заман»	II,	24
«Көлеңке басын ұзартып»	II,	100
«Көңіл құсы құйкылжыр шартарапқа»	II,	12
«Көңілдің күйі тағы да»	II,	98
«Көңлім менің қараңғы. Бол, бол ақын»	I,	171
«Көңлім қайтты достан да, дұшпаннан да»	I,	23

Л

«Лай суға май бітпес қой өткенге»	I,	200
Ленский сөзінен («Барасың қайда, қайда болмай маған»)	I,	117

М

«Малға достың мұңы жоқ малдан басқа»	II,	7
Масғұт	I,	229
«Махаббат, достық қылуға»	II,	17
«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін»	I,	88
«Мен жасымнан көп көрдім»	II,	123
«Мен көрдім ұзын қайың құлағанын»	II,	51
«Мен сәлем жазамын»	II,	140
«Менсінбеуші ем наданды»	I,	153
«Менің сырым, жігіттер, емес оңай»	II,	36
«Мынау келген Назар ма?»	II,	129
«Мәз болады болысың»	I,	76

Н

«Не іздейсің, көңлім, не іздейсің»	I,	155
«Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен»	II,	91

О

Ой («Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы»)	II,	18
«Ойға түстім, толғандым»	II,	147
«Онегин сөзі («Хатыннан жақсы ұғындым, сөздің бәрін»)»	I,	110
Онегиннің сыйпаты («Жасынан түсін билеп, сыр бермеген»)	I,	102
Онегиннің Татьянаға жазған хаты («Хүп білемін, сізге жақпас»)	I,	112

Онегиннің Татьянаға жауабы («Таңгажайып бұл қалай хат»)	I,	107
Онегиннің өлердегі сөзі («Жарым жақсы киім киіп»)	I,	118
«Осы қымыз қазаққа»	II,	105

II

«Патша күдай, сыйындым»	I,	36
Піл мен қанден	II,	82

P

«Рахат, мені тастап қоймадың тыныш»	I,	203
-------------------------------------	----	-----

C

«Сабырсыз, арсыз, еріншек»	I,	47
«Сап-сап, көңлім, сап, көңлім»	II,	114
«Сағаттың шықылдағы емес ермек»	II,	11
Сегіз аяқ («Алыстан сермеп»)	I,	80
«Сен мені не етесің?»	I,	94
«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап»	II,	26
«Соры қалың соққы жеген пышанамыз»	II,	29
«Сырмақ қып астына»	II,	22
«Сүйсіне алмадым, сүймедім»	II,	141
«Сұлу аттың көркі — жал»	II,	139
«Сүм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?»	II,	43
«Сұрғылт тұман дым бүркіп»	I,	163
«Сәулең болса кеудеңде»	I,	86

T

«Тайға міндік»	I,	141
«Талай сөз бұдан бұрын көп айтқамын»	I,	196
«Талаптың мініп тұлпарын»	I,	211
Татьяна сөзі («Тәңрі қосқан жар едің сен»)	I,	115
Татьянаның Онегинге жазған хаты («Амал жоқ — қайттым білдірмей»)	I,	101
Теректің сыйы («Асау Терек долданып, буырқанып»)	II,	53
«Тоты күс түсті көбелек»	II,	108
«Туғызған ата-ана жоқ»	II,	8
«Тілім, саған айтайын»	I,	193
«Тұл бойың ұят-ар едің»	I,	207
«Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да»	I,	124
«Тұтқындағы батыр («Қараңғы үй терезесі — тұтқын орын»)	I,	185
Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі («Дүрілдеген нажағай»)	II,	133

У	
«Уағалайкүмүссаләм»	II, 130
Ф	
«Физули, Шамен, Сайхали»	II, 120
Х	
«Хор болды жаным»	I, 92
Ш	
Шайтан («Мұңлы шайтан — құдайдың қуған жаны»)	II, 55
Шегіртке мен құмырсқа	II, 70
«Шоқлардай кеңілі бар, қамыс құлақ»	I, 38
Ы	
«Ысытқан, суытқан»	I, 164
Я	
«Я, құдай, бере көр»	I, 189
І	
«Ішім өлген, сыртым сау»	I, 69
К	
«Қажымас дос халықта жоқ»	I, 119
Қазаға ұрынған кара шекпен	II, 59
«Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек»	I, 184
«Қайғы шығар ілімнен»	I, 158
«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым»	I, 20
«Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп»	II, 50
Қанжар («Сүйкімді болат қанжар, тұрсын жайнап»)	II, 20
«Қансонарда бүркітші шығады аңға»	I, 9
Қарасөздер	II, 148
«Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай»	I, 64
«Қарашада өмір тұр»	I, 178

«Қараңғы түнде тау қалғып»	I,	172
«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек»	I,	15
«Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман»	I,	17
Қарға мен бүркіт	II,	68
Қарға мен түлкі («Жұрт біледі, күледі»)	II,	76
Қарға мен түлкі («Боктықта талтандап»)	II,	78
Қаснетгі дұға («Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ»)	I,	38
«Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы»	I,	11
«Қойдан қоныр, жылқыдан торы Бәкең»	II,	136
«Қорқытпа мені дауылдан»	I,	175
«Қуанбаңдар жастыққа»	II,	104
«Қуаты оттай бүркырап»	II,	42
«Қызарып, сұрланып»	I,	148
«Қыйыстырып мақтайсыз»	I,	99
«Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап»	I,	19
Қыс («Ақ кнімді, денелі, ақ сақалды»)	I,	66
«Құлақтан кіріп, бойды алар»	II,	31
«Күр айғай бақырған»	II,	28

Ғ

«Ғашықтық іздеп тантима»	II,	16
«Ғашықтық, құмарлық пен — ол екі жол»	I,	91
«Ғашықтық тілі — тілсіз тіл»	I,	181
«Ғылым таппай мақтанба»	I,	35

Ү

«Ұяламын дегені көңіл үшін»	II,	102
---------------------------------------	-----	-----

Ө

«Өзгеге, көңлім, тоярсын»	I,	131
«Өзіне сенбе, жас ойшыл»	I,	173
«Өкінішті көп өмір кеткен өтіп»	I,	45
«Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы»	I,	55
«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес»	I,	202
«Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?»	II,	44

Ә

Әзім әңгімесі	I,	235
«Әлифби» өлеңі	II,	121
«Әм жабықтым, әм жалықтым»	I,	14
Әншілер	II,	72
«Әсемпаз болма әрнеге»	I,	182
«Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек»	I,	90

МАЗМУНЫ

ӨЛЕҢДЕР, АУДАРМАЛАР ЖӘНЕ ҚАРАСӨЗДЕР

1896

«Малға достың мұңы жоқ малдан басқа»	7
«Туғызған ата-ана жоқ»	8
«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында»	9
«Сағаттың шықылдағы емес ермек»	11
«Көңіл құсы күйкылжыр шартарапқа»	12
«Адамның кейбір кездері»	14
«Ғашықтық іздеп тантыма»	16
«Махаббат, достық қылуға»	17
Ой («Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы»)	18
Қанжар («Сүйкімді болат қанжар, тұрсың жайнап»)	20
Альбомға («Сал демеймін сөзіме ықласыңды»)	21
«Сырмақ қып астына»	22

1897

«Көк тұман — алдындағы келер заман»	24
«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап»	26
«Алла деген сөз жеңіл»	27
«Күр айғай бақырған»	28
«Соры қалың сокқы жеген пышанамыз»	29
«Жазғытұрым қылтйған бір жауқазын»	30
«Құлақтан кіріп, бойды алар»	31
«Босқа әуре боп келдің бе тағы мұнда?»	33
«Менің сырым, жігіттер, емес оңай»	36
Дұға («Өмірде ойға түсіп кем-кетігің»)	37
Қасиетті дұға («Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ»)	38

1898

«Болды да партия»	40
«Қуаты оттай бұрқырап»	42
«Сүм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?»	43
«Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?»	44
«Жүректе қайрат болмаса»	46
«Белгілі сөз: «өлді, өлді»	47
«Күн артынан күн туар»	48
«Ауру жүрек ақырын соғады жай»	49
«Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп»	50
«Мен көрдім ұзын қайың құлағанын»	51
«Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз»	52
Теректің сыйы («Асау Терек долданып, буырқанып»)	53
Шайтан («Мұңлы шайтан — құдайдың қуған жаны»)	55
Емен мен шілік	57
Қазаға ұрынған қара шекпен	59
Жарлы бай	62
Есек пен бұлбұл	66
Қарға мен бүркіт	68
Шегіртке мен құмырсқа	70
Әншілер	72
Ала қойлар	74
Қарға мен түлкі («Жұрт біледі, күледі»)	76
Қарға мен түлкі («Боктықта талтандап»)	78
Бақа мен өгіз	80
Піл мен қанден	82
Есек	84

1899

«Есіңде бар ма жас күнің»	86
«Жүрегім менің — қырық жанау»	87
«Адам — бір бок көтерген боктың қабы»	88
«Күшік асырап, ит еттім»	89
«Жылуы жоқ бойының»	90
«Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен»	91
Жалау («Жалғыз жалау жалтылдап»)	92
Жартас («Қонады бір күн жас бұлыт»)	93
«Жүректе көп қазна бар, бәрі жақсы»	94

1900

«Жүрегім, нені сезесің»	96
«Көңілдің күйі тағы да»	98
«Күнді уақыт итеріп»	99
«Көлеңке басын ұзартып»	100

1901

«Ұяламын дегені көңіл үшін»	102
«Жапырағы қуарған ескі үмітпен»	103
«Қуанбаңдар жастыққа»	104
«Осы қымыз қазаққа»	105
«Буынсыз тілің»	106
«Асау той, тентек жыйын, опыр-топыр»	107

1902

«Тоты құс түсті көбелек»	108
«Алланың өзі де рас, сөзі де рас»	109
«Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас»	112

1903

«Жалын мен оттан жаралып»	113
-------------------------------------	-----

* * *

«Сап-сап, көңлім, сап көңлім»	114
---	-----

ЖЫЛЫ АНЫҚ ЕМЕС ӨЛЕҢДЕР

«Пузи — раушан, көзі — гәуһар»	119
«Физули, Шамся, Сайхали»	120
«Әлифби» өлеңі	121
«Мен жасымнан көп көрдім»	123
«Аяғыңды аңдып бас, ей, Жақсылық!»	125
«Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға»	126
Бородяно («Айтшы, аға нағып жеңілдік»)	127
«Жамантайдың баласы Көжек деген»	128
«Мынау келген Назар ма?»	129
«Уағалайкүмүссәләм»	130
Жұмбақ («Алла мықты жаратқан сегіз батыр»)	131
Жұмбақ («Қара жер адамзатқа болған мекен»)	132
Жұмбақ («Сыналар, ей, жігіттер, келді кезің»)	133
Түтқындағы поляк жандаралының сөзі («Дүрілдеген нажағай»)	134
«Ажының жақсы-ақ қызы едім»	135

«Койдан коңыр, жылкыдан торы Бәкен»	136
«Көкала бұлыт сөгіліп»	138
«Сұлу аттың көркі — жал»	139
«Мен сәлем жазамын»	140
«Сүйсіне алмадым, сүймедім»	141
«Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға»	142
«Көз жұмғанша дүниеден»	143
«Домбыраға қол соқпа»	145
«Ойға түстім, толғандым»	147

КАРАСӨЗДЕР

Бірінші сөз	151
Екінші сөз	153
Үшінші сөз	155
Төртінші сөз	158
Бесінші сөз	160
Алтыншы сөз	162
Жетінші сөз	164
Сегізінші сөз	166
Тоғызыншы сөз	168
Онныншы сөз	169
Он бірінші сөз	171
Он екінші сөз	172
Он үшінші сөз	173
Он төртінші сөз	175
Он бесінші сөз	177
Он алтыншы сөз	179
Он жетінші сөз	180
Он сегізінші сөз	182
Он тоғызыншы сөз	183
Жыйырмамыншы сөз	184
Жыйырма бірінші сөз	185
Жыйырма екінші сөз	186
Жыйырма үшінші сөз	188
Жыйырма төртінші сөз	190
Жыйырма бесінші сөз	191
Жыйырма алтыншы сөз	193
Жыйырма жетінші сөз	195
Жыйырма сегізінші сөз	199
Жыйырма тоғызыншы сөз	201
Отызыншы сөз	202
Отыз бірінші сөз	203
Отыз екінші сөз	204
Отыз үшінші сөз	206
Отыз төртінші сөз	208
Отыз бесінші сөз	210
Отыз алтыншы сөз	211
Отыз жетінші сөз	213

Отыз сегізінші сөз	215
Отыз тоғызыншы сөз	233
Қыркыншы сөз	235
Қырық бірінші сөз	237
Қырық екінші сөз	239
Қырық үшінші сөз	241
Қырық төртінші сөз	245
Қырық бесінші сөз	247
Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы	248
<hr/>	
Түсініктер	255
<hr/>	
М. Әуезов. Қазақ халқының ұлы ақыны	298
<hr/>	
Алфавиттік көрсеткіш	313

Редакциялық коллегия:

*З. А. Ахметов, И. Т. Дүйсенбаев,
Х. М. Сайкиев, М. С. Сильченко*

*Переплет, титульные листы И. Д. Суццх
Заставки М. А. Хоменко*

АБАЙ КУНАНБАЕВ
ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ, т. II
(на казахском языке)

Редактор *Р. Б. Булекбаев*
Худ. редактор *И. Д. Суццх*
Тех. редактор *П. Ф. Алфёрова*
Корректор *С. Айт.мухамбетова*

* * *

Сдано в набор 4/IV 1954 г. Подписано к печати
24/VI 1954 г. УГ03387. Объем 16,5 п. л.
Уч.-изд. 14,7 л. Тираж 20 000. Цена 10 р. 80 к.
Формат бумаги 84 × 108¹/₃₂.

* * *

Типография Издательства АН КазССР
г. Алма-Ата, Шевченко, 17. Зак. 117.